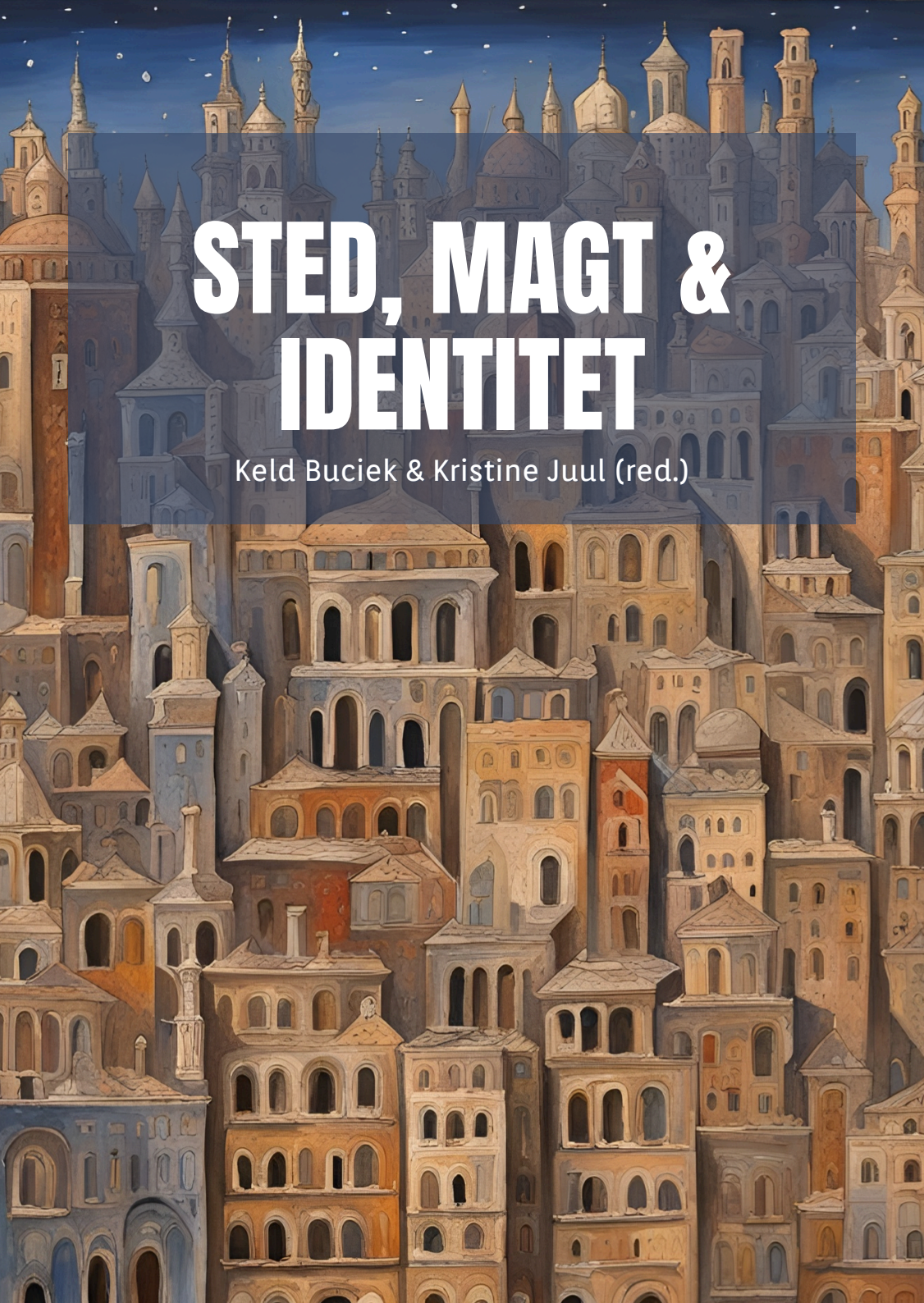

STED, MAGT & IDENTITET

Keld Buciek & Kristine Juul (red.)

Titel: Sted, Magt & Identitet

Redaktører: Keld Buciek, Kristine Juul

Udgivelsesår: 2024

Udgave: 1. udgave, 1. oplag

Forlag: Dansk Byplanlaboratorium

Trykkeri: KLS PurePrint A/S

Ophavsret: © 2024 Forfatterne. Alle rettigheder forbeholdes

ISBN: 978-87-90413-51-4

Layout & illustrationer: Astrid Laura Dam

Forside: Keld Buciek v.h.j. <https://creator.nightcafe.studio> (using AI model SDXL 1.0). Anvendte prompts inkluderer "mysterious places and cities". Valg: gouache paint. Created: 2024-08-22

Bogen er udgivet med støtte fra Institut for Mennesker og Teknologi ved Roskilde Universitet

FORORD

I en tid præget af globalisering og teknologisk udvikling ændres vores liv og interaktioner konstant, hvilket ofte får os til at overse steds betydning. Denne bog undersøger, hvordan steder ikke kun er fysiske lokationer, men også bærere af historie, kultur og identitet. Hvert sted har sin egen unikke fortælling, formet af og formende de mennesker, der bor der. Vores daglige liv og adfærd udspiller sig på steder, men hvad betyder disse steder for beboerne? Hvordan ændres de, og hvem har magten til at forme dem?

Bogen dykker gennem en række essays og fortællinger ned i forskellige steder og undersøger, hvordan steder påvirker vores følelser, minder og selvforståelse. Med et kritisk blik og konkrete empiriske analyser diskuterer forfatterne, hvordan steder kan være kilder til både konflikt og sammenhold, og hvordan de spiller en central rolle i vores søgen efter mening og tilhørsforhold.

Denne bog er særligt relevant for kandidatstuderende, der ønsker en dybere forståelse af steds rolle i samfundet. Uanset om du studerer geografi, sociologi, antropologi, planlægning eller et beslægtet felt, vil du finde værdifulde indsigter og perspektiver. Derudover henvender bogen sig også til praktikere inden for fysisk planlægning, som ønsker at forstå de komplekse dynamikker, der former vores byer og landskaber.

Alle bogens kapitler har gennemgået peer review. En særlig tak skal derfor lyde til Christine Benna Skytt-Larsen, John Pløger, Bülent Diken, Helle Nørsgaard, Peder Søder, Mikkel Bille, Gertrud Jørgensen, Esben Holm Nielsen, Jesper Pagh, Leif Gjessing, Katrine Hartmann-Petersen, Ellen Højgaard Jensen, Kristian Nagel Delica, Ole Damsgaard, Maja de Neergaard, Eva Johanne Mailund Jensen, Anne-Mette Hjalager.

Michael Nørsgaard, Vicedirektør
Dansk Byplanlaboratorium

INDHOLD

Hvorfor sted? <i>Keld Buciek & Kristine Juul</i>	s. 1
Hvordan udvikler steder sig? <i>Jørgen Ole Bærenholdt</i>	s. 15
Steder som problemer - stedsforståelser i dansk bypolitik 1933-2022 <i>Martin Severin Frandsen & Jesper Visti Hansen</i>	s. 57
Byfornyelsens stedslige udvikling - fra nedrivning til helhedsorientering <i>Martin Dahl Sørensen</i>	s. 97
Stedet som et (tværkulturelt) møde <i>Lasse Koefoed & Kirsten Simonsen</i>	s. 131
Borgerinddragelse som elitedating: Politik-, steds- og selvforståelse i en konservativ højborg <i>Kristine Juul</i>	s. 159
Tunnelbyen: Produktionen af undtagelsesrum og ikke-steder på Danmarks største infrastrukturprojekt <i>Astrid Laura Dam & Louise Frank Rasmussen</i>	s. 197
¡Las Cuevas Resisten! En fortælling om modstandskamp og retten til grotterne i San Miguel <i>Julie Bjørton & Stine Bakmand</i>	s. 235
Fantasiens steder og erindringens litterære geografi <i>Keld Buciek</i>	s. 276

Hvorfor sted?

Keld Buciek & Kristine Juul¹

De sidste 20 år er interessen for sted blevet markant tydeligere inden for mange faglige felter. For det første har der været en øget interesse for forholdet mellem mennesker og deres omgivelser, herunder den måde, de interagerer med og påvirker steder. Der er også en øget bevidsthed om, at stedet ikke blot er en fysisk lokation, men også er forbundet med identitet, tilhørsforhold og meningsfulde relationer.

Samtidig har globaliseringen og den øgede mobilitet medført en følelse af forvirring og usikkerhed omkring ens sted i verden. Dette har øget interessen for at forstå, hvordan sted påvirker vores liv, og hvordan vi kan skabe mere bæredygtige og meningsfulde steder.

Endvidere har der været en anerkendelse af, at der er behov for en mere holistisk tilgang til planlægning og udvikling af byer og samfund, hvor der tages højde for både fysiske, økonomiske, sociale og kulturelle aspekter. Stedet har derfor fået en central rolle i at skabe en mere integreret og bæredygtig udvikling. Den hastige udvikling inden for kunstig intelligens har her sat spørgsmålstegn ved, om det alene er os mennesker, der kan forestille sig gode steder.

Sted kan forekomme umuligt at bestemme. Man kan være til stede, men man kan også lade være. Hvorvidt et sted er et sted, er op til både beskriveren og den, der oplever. For nogle forfattere er sted alt, for andre intet. Nogle ontologiserer steder, andre epistemologiserer. For nogle er stedet eksistentielt, for andre blot en pause på en rute. Andre igen anvender stedet som en optik; som en måde at se verden på. Er man frankofil, er stedet et rum (space), er man anglofil er stedet sted (place).

¹ Denne introduktion til stedsbegrebet og bogen er skrevet med kvalificeret hjælp fra Martin Dahl Sørensen og Eva Johanne Mailund Jensen.

Alt finder sted. Steder lokaliserer alle begivenheder. Begivenheder skaber steder. Steder er specifikke punkter, men også scene for livet i alle dets dimensioner. Steder betyder noget for mennesker, mere for nogle end andre. Steder skabes, steder erobres. Dette er kendt stof; litteraturmængden, som belyser disse betydninger af sted, er enorm. Dertil skal lægges en stadig stigende mængde litteratur, der ser på sted som nodalpunkter i forskellige typer udvekslingssystemer.

Steder genopfindes og glemmes i en langstrakt historisk proces, der ikke kun drives af globaliseringens dynamiske potentiale til forandring, men også har lokale og nationale rødder. Ligeledes er steder genstande, der strides om at besidde, kontrollere eller præge. Erindringens politik er uløseligt forbundet til stedet. Det samme er magten - til forandring, til at bestemme hvem og hvad, der ”passer ind” forskellige steder.

Sted er forbundet med verdens geografi, såvel som med faget geografi. Sted har derfor konnotationer til begreber som rum, landskab, topografi, men også i urbanisering, ruralitet, hjemstavn, natur mv. er sted til stede. Men mere er på spil. I filmen *Matrix* træder hovedpersonen *Neo* ind i et lysende og tomt rum, der gennem handlingerne i filmen transformeres til steder. Stedet bliver til. Vi navngiver for at gøre det abstrakte rum konkret for os. “Place is a proces of naming/claiming space” (for nu at parafrasere geografen David Harveys arbejde). Mennesket har altid forandret og skabt steder. For eksempel kan en tom grund i en by blive til et “sted”, når folk begynder at bruge det som et mødested, et marked, eller endda et kunstværk. På denne måde bliver rummet “krævet” og omdannet til et “sted” gennem menneskelig aktivitet. Vi har fældet træer og ryddet skov for at skabe plads til beboelse, såsom huse og veje, der til sidst har ført til de mega-byer, som vi kender dem i dag. På den måde har vi humaniseret landskabet. Hvad der var udifferentieret rum i form af et større skovområde bliver gennem menneskets anstrengelse til steder, vi kan bebo.

For filosofen Martin Heidegger er det at skabe steder et essentielt element i at være menneske. Mennesket er ikke blot i verden, men bebor den ved aktivt at forme den og blive formet af den. Vi står ikke passivt over for verden, men bygger den gennem erobring af territorier, opførelse af bygninger, ved at dyrke jorden og ved at indrette vores bolig. Vi skaber og tilpasser steder til vores liv

og behov, og det er på den måde, vi tilknyttes steder og tager hånd om dem. Nogle gange sker dette i konflikt med dem, der allerede bebor territoriet, eller dem, der ønsker at dele territoriet med os. Nogle gange fører disse kampe til tvangsforflytninger af folk, forfølgelse, udryddelse, i andre situationer til grænsedragninger, indvandringsrestriktioner eller andre adgangsregulerende tiltag. Kampen om stedet er derfor til enhver tid allerede forhåndenværende.

Steder forandrer sig altså ikke tilfældigt, men produceres gennem strukturer, magtkampe og planlægning. Mange aktører arbejder aktivt for at skabe steder for dets beboere og brugere. Det gøres ofte konkret gennem forandring af et steds rumlige forhold og af den socialitet og kultur, det skal besidde. Ofte udspiller sådanne processer sig i et konfliktfyldt felt med modsatrettede meninger og forståelser af, hvordan et sted bør forstås og udvikles. Nogle forskere mener, at stedstilknytning er ”naturligt” og et ”eksistentielt træk” ved menneskets natur, andre er mere skeptiske og anser stedstilknytning som en social konstruktion fyldt med magt og konflikter. Uanset hvilken position, så er der enighed om, at der sjældent er enighed om, hvordan et sted bedst udvikler sig. Derfor er det at skabe steder og særligt at forandre dem sjældent ukontroversielt. Det skaber konflikter mellem dem, der vil forandre; dem, der vil bevare; og dem midt imellem. Det skaber ofte konflikter, når steder skal forandres gennem bebyggelse og beboelse. Et steds betydning er altid omstridt, og dets udvikling foregår i en kamplads mellem forskellige parter. Det foregår på mange skalaer: Fra geopolitiske konflikter, der varer i årtier; lokale konflikter om f.eks. gentrificering af ens nabolag; protester over nye bygninger; eller miljøaktivister, der kæmper for bevarelsen af natur. Folk kæmper for steder og for at skabe steder.

Sted er på en og samme gang et udgangspunkt og en begrænsning. Udgangspunktet handler om, hvor vi er født, hvilket sprog vi anser som ”vores”, hvilke præferencer for mad, vi har, og mange andre ting. Begrænsningen ligger i, at afstandene mellem steder historisk har afskåret os fra hinanden – noget internet og mobiltelefoni allerede har ændret vilkårene for.

De, der har vovet et øje og systematiseret sted i relation til hhv. lokalitet, tilhørsforhold og levet liv, refereres igen og igen i litteraturen om sted, ligesom sted er blevet erobret af en bred vifte af fagligheder, spændende fra

planlægning, destinationsudvikling, erhvervsudvikling over arkitektur og sociologi, til litteraturvidenskab, filosofi og kunsthistorie. Fænomenologiske, sociologiske, kulturgeografiske eller kartografiske - uanset hvilke udgangspunkter stedet angribes fra, så er stedet et fascinationsprojekt, der deles af forfattere fra naturvidenskab over samfundsvidenskab til kulturvidenskab. Nogle lægger vægt på magt, andre på køn og andre igen på agens - intet synes fast, alt kan finde sted!

Der er altså tilsyneladende altid noget nyt at sige om sted, og samtidig indgår det, der tidligere er sagt om sted, som solid baggrund. Her markerer bidrag som John Urrys bog *Consuming Places* (1995) og Doreen Masseys essay *A Global Sense of Place* (1997) nogle pejlemærker, andre pejlemærker er Yi-FU Tuans *Topophilia* og Henri Lefebvres *Production de l'espace*, der begge udkom i 1974. Endnu ældre pejlemærker udgøres af Gaston Bachelards *La poétique de l'espace* (1958) samt ikke mindst den forkætrede Heideggers værker.

Metode og sted

Hos mange af denne bogs forfattere opfattes steder som sammensatte, dynamiske og flydende. Men hvordan kan man så studerede sådanne steder? Hvordan kan vi koble forskellige metoder på konstruktive måder, hvis man opfatter steder som flydende? Disse spørgsmål har forskere fra Trondheim NTNU og i Tromsø (Forskningsgruppen Sted, magt og mobilitet) sat sig for at undersøge i antologien "Å finne sted" (Berg et al., 2013). Deres udgangspunkt er, at teori skaber metoder og at metoder, gennem forskningsmæssige beskrivelser, bidrager til at skabe steder. Men det foregår nok også den anden vej rundt, altså at *steder skaber teori*. Det rejser nogle interessante paradokser, da steder nødvendigvis skabes også uden forskeres tilstedeværelse og beskrivelser. Det er velkendt at der er en sammenhæng mellem repræsentationer af steder i form af kort, billeder, rejsebeskrivelser, litteratur, og endda musik og så stedernes identitet. Berg et al. argumenterer imidlertid for, at steder er performative, idet forskerne (i den udstrækning de arbejder med konkrete steder) bidrager til at konstruere de "realiteter" de er sat til at opdage (2013). Man udfører stedsanalyser og bidrager dermed til forskellige former for viden om stedet. Denne viden (naturligvis under forudsætning af, at den kommunikeres ud) er med til at konstruere stedet, den påvirker, hvordan stedet

erfares og fortolkes. Ved at se metoderne som performative, rettes blikket mod metodernes produktivitet; mod det, de skaber.

De norske forskere er derfor interesserede i ikke blot at præsentere forskellige metodiske værktøjer men også at reflektere over, hvad metoderne gør ved stederne og deres aktører. Man kan synes, at dette fokus overdriver forskningens betydning for stedernes konstruktion, men ikke mindst i Norge har der været en lang tradition for at undersøge sammenhængen mellem forskning og sted. Forskere som Ottar Brox og Reidar Almås har f.eks. arbejdet meget handlingsorienteret i forhold til lokalområder. Forskningen havde til formål at mobilisere lokale kræfter gennem f.eks. fremtidsværksteder (idédugnad), konstruktion og styrkelse af lokalt tilhørsforhold, osv. Men lokalsamfundsforskningen har dels været præget af en udbredt hjemstavns-nostalgi og har dels vist sig at være svær at afgrænse i og med, at konstruktionen af lokal identitet netop ikke kun er knyttet til lokaliteten, men inddrager et bredt spektrum af andre forhold. Det, der er uden for stedet, indgår også i vores forestillinger om, hvad der er indenfor. Berg et al. peger derfor på at der er kommet mange studier af stedets betydning for produktion af ”outsidere”, altså dem der ikke hører til, (2013:16). Norsk forskning om sted har været præget af et ofte nærmest eksistentielt nationalt fokus på ”det norske hjem”, og ”Å finne sted” forsøger derfor at gå andre veje.

For Berg et al., er begrebet mødesteder et godt udgangspunkt for at forstå steder, idet det ”river stedet løs fra det geografiske sted, og retter fokus på det relationelle” (Berg et al., 2013:16). Om det er realistisk at adskille sted og geografi kan nok diskuteres, men intentionen er at forstå, hvordan sted og rum bidrager til produktion af lokale socio-kulturelle fællesskaber på en socialt differentieret måde samt inddrage sted og landskab på en måde, så de forstås som ”medredaktører i det socio-kulturelle liv” (Berg et al., 2013). Der er dog stadig mange vanskeligheder: Hvordan forstår vi steder, når steder er så vanskelige at afgrænse? Hvordan studerer vi sammenhænge, når flygtighed præger så meget af hverdagslivet? Hvordan kan vi begribe kompleksiteten, når orden og uorden er til stede samtidig? Disse spørgsmål er kun i begrænset omfang taget op i forskningen om stedsbegrebet. Metodediskussionen, der knytter sig hertil, trænger ifølge Berg et al. tilsvarende til en opgradering, og de

argumenterer derfor for en større optagethed af uorden og det heterogene, eller med andre ord, for tilgange til sted, der arbejder med en disciplineret mangel på entydighed. Hvis vi vil arbejde med steder som flydende og uoverskuelige, handler det altså om at finde nye metodiske tilgange til at begribe det sammensatte og usammenhængende i de netværk, hvor det sociale og det materielle mødes. Og det er jo lige præcis det, der gør sig gældende i studiet af steder, der netop kendetegnes ved ”et stadig større mylder af relationer” (Berg et al., 2013). Man kan vel derfor hævde, at Berg et al. forsøger at fastholde et blik for stedernes materialitet, uden at miste blikket for de mange lag af sociale og kulturelle spor, der konstituerer steder (se herom Anderson, 2021).

Bevægelse og sted

Det ”flydende perspektiv” rummer også spørgsmål om bevægelse og mobilitet. Det kunne handle om at bringe stedets forskellige former for bevægelse frem i lyset – blandt andet for at udfordre ideen om, at sted er statisk. Det handler om meget mere end bevægelse og transport fra a til b. Tanken er, at vi lever igennem utallige former for bevægelser, der på en eller anden måde former socialt liv. Urry identificerer for eksempel fem former for bevægelse: kroppens rejse, objekters bevægelser, forestillede rejser, virtuelle rejser og trådløs kommunikation, der er indbyrdes forbundet og tilsammen producerer socialt liv i utallige facetter.

Hvordan forskellige typer bevægelse former og omformer folks forståelse af dem selv, af andre og af deres omgivelser – herunder de steder de lever i – er interessant, men det betyder ikke, at man skal bekende sig til mantraet om, at ”alt flyder”, for sted har stadig fysisk form. Dog, frem for at tænke sted som solidt og permanent, så kunne det måske være frugtbart at betragte sted som ”øjeblikke og møder”. Dermed handler det (ikke udelukkende, men) langt hen ad vejen om relationer; sted er relationer, som altid relaterer sig til noget andet, hvilket meget groft forenklet betyder, at intet sted eksisterer i sig selv. Denne relationsorienterede tilgang til sted udfordrer tanken om, at rum er en beholder, da den peger i retning af at rum, sted og tid ikke har fast betydning. Måske det lyder mørkt, men det betyder hverken, at alt flyder, eller at sted er *ligegyldigt*. Pointen er blot, at vi kan prøve at tænke sted som dets relative placering i et netværk af bevægelser af folk, varer og så videre. Her kan man

eksempelvis prøve at overveje, hvordan *de materielle dimensioner* af folks forskellige bevægelser påvirker deres selvforståelse, forståelse af andre og af deres omgivelser. Uanset hvad kan vi ved at kigge på mobilitet blive mere bevidste om, hvordan vores virkelighed – os selv og vores steder – bevæger sig.

Planlægning og sted

En særlig tematik omkring stedet handler om planlægning. Steder skaber ikke sig selv. De bliver skabt gennem intentionelle handlinger fra aktører, der vil noget med stederne, og som aktivt forsøger at forandre dem. Det sker ofte gennem en planlægning, hvor planer for stedets udvikling vedtages, og en proces fastlægges for at opnå den ønskede forandring. Planlægning handler om steder. Planforskeren Patsy Healey omtaler planlægning som "place governance" (Healey, 2010). Planlægning er politikken for, hvordan vi vil have steder til at se ud og hvilke funktioner, de skal have. For Healey skal planlægning ikke fortrinsvis handle om at effektivisere en bys funktioner eller at servicere en industri. Planlægning skal også skabe steder, hvor mennesket kan leve og udfolde sig. Det gøres gennem et fokus på steders betydning for dem, der bruger dem, og ved at inddrage alle aktører i planlægningen. Det er dog sent gået op for planlæggere, at fænomener som frygt og angst ofte spiller en stor rolle for den måde forskellige mennesker bruger eller ikke bruger pladser, gader, parker og så videre. Nogle forskere taler ligefrem om topofobi, om en frygt for stedet (se f.eks. Trigg, 2016).

Det er et fokus, der til en vis grad har været fraværende i moderne byplanlægning, hvor steders betydning ofte synes negligeret, og hvor stedslige udviklinger gennem planlægningsindsatser uopretteligt har forandret mange steder. Det er en kritik, der bl.a. er båret frem af tidlige humanistiske stedsteoretikere, såsom Edward Relph og Yi-Fu Tuan. En lignende kritik findes allerede hos Jane Jacobs i hendes indflydelsesrige bog *The Death and Life of Great American Cities* fra 1961, der dokumenterer, hvordan planlægning ofte ikke tager højde for de stedsbaserede relationer, beboere har, men som bliver ødelagt af moderne planlægning, der river betydningsfulde områder ned for at bygge monotone boligkarreer uden nogen sociale hensyn. Også hos danske Jan Gehl, der i 1970'erne kritiserede byplanlægning for at overse den menneskelige skala og gøre byerne ubeboelige for mennesker, kommer kritikken til udtryk;

der skulle være et fokus på livet mellem husene. Det er også en kritik, der stadig ses hos f.eks. Marc Augé (Augé, 2008) gennem begrebet ikke-steder, som han bruger til at påpege modernitetens ensformighed i skabelsen af steder, hvor alle kendetegn og tilknytningsmuligheder udgrænses – lufthavnene i hele verden ligner hinanden; det samme gør indkøbscentre, motorveje og hoteller, og ved nye byudviklingsområder, kan man ikke længere se forskel på, om man er i Malmø, Madrid eller Mexico City.

Planlægning har – måske netop grundet den tiltagende kritik – udviklet sig i en mere stedslig retning, hvor sted ikke længere ses som blot en fysisk genstand, men som en aktiv medskaber af menneskers liv. Det er i høj grad sket gennem en kommunikativ og partecipatorisk vending, der lægger vægt på inddragelse og mangfoldige vidensformer i planlægning. En vending, der har åbnet for en stedslig sensitivitet (Madanipour, Hull & Healey, 2001), dog uden at være en garanti for bedre steder af den grund.

Sted og identitet

En særlig vinkel på mere stedssensitive tilgange er repræsenteret af det store værk ”Stedsans” (Jalvig, 2014), som blev udgivet i anledning af 50-året for Statens Kunstfond. Værket rummer 25 eksempler på, hvorledes steder er blevet formet og givet identitet gennem kunstneriske installationer, monumenter, skulpturer og så videre. Værket forsøger at besvare, hvad kunst gør ved stederne og omvendt. Den daværende kulturminister (Marianne Jelved) skriver i forordet: ”Vi har brug for kunst i vores omgivelser, i vores hverdag. Når vi skaber rum til kunst, demonstrerer vi ikke blot vores samfunds kulturelle rigdom. Vi forærer også hinanden nye perspektiver på et givent sted. Og vi skaber rum for samtale og debat om individuelle og fælles værdier og interesser i de lokalmiljøer, vi indgår i.” Ministerens ”framing” og værket som helhed skriver sig ind i en vidt udbredt trend, også internationalt, der går ud på aktivt at bruge ”Kulturen” til at regenerere det offentlige rum og liv (se f.eks. Degen, 2008 eller Wood & Landry, 2008). Utallige steder, nationale såvel som internationale, er forsøgt genskabt, regenereret, nyudviklet, ”trukket op ved håret”, gennem en aktiv kulturplanlægning, hvor arkitektur, kunst og anden kulturel virksomhed bruges til at give stederne fornyet identitet, særegenhed,

genius loci og så videre. Især det europæiske kulturbykoncept har forstærket dette fokus på sted.

Alle steder er både ens og forskellige fra hinanden. Alle, der har været et sted (og det er jo alle), ved, at netop dette sted er anderledes end alle andre steder – også selvom de ligger lige op ad hinanden. Se blot på Nørrebro og Østerbro i København, de ligger tæt, men kan med velment karikatur beskrives via tre ord; for Nørrebro er det tolerance, kasket og solbriller, mens det for Østerbro er yoga, pailletter og lav BMI (Stensgaard og Schaldemose, 2013). Hvorfor? Hvad gør ét sted forskelligt fra det andet? Og hvordan udnyttes stedets egenart?

Samfundsdebatter viser, at spørgsmål om stedets identitet rækker ud over det videnskabelige miljø. Vi skal blot åbne en avis, tænde fjernsynet eller betragte gående og skaters brug af bytorv for at se, at steder kan betyde forskellige ting for mennesker og grupper. Den forskel er særlig tydelig, hvis det, man ser som ens sted, er under angreb udefra, og stedsidentiteten er truet. I den situation er det ikke bare stedet, men også en del af en selv. Derfor bliver debatten livlig, når forskellige grupper kæmper om retten til at definere hvad ”deres” områder skal bruges til.

Dette er vigtigt, for det viser, at spørgsmålet om, ”hvem man er”, ofte er nært forbundet med spørgsmål om ”hvor vi er”. Det, man har erfaret i et sted, bliver del af en selv. Dermed er stedsidentitet en under-struktur af menneskers identitet, der består af betydningen af de steder, man lever. Samtidig må vi huske, at der normer i steder; kulturer er indskrevet i steder og den kultur indlejres i en selv. Det gør, at der er steder, hvor man ”passer ind” og steder, hvor man ikke gør. Det sker i koblingen mellem ens egen stedslige identitet og den identitet, et givent sted har. Når man skriver om stedsidentitet, er det derfor vigtigt at skelne mellem stedets identitet og den identitet, mennesket får på grund af de steder, det har været.

Relationen mellem sted og ikke-sted

Næsten alle, der beskæftiger sig teoretisk med sted, skelner implicit eller eksplicit mellem rum og sted. Steder befinder sig i rum. Det betyder naturligvis at der må findes ”mellemrum”, det vil sige ”noget”, der ikke er sted. Dels åbner dette op for en diskussion af forbindelser mellem steder, og dels udgør dette

udgangspunktet for en begrebsliggørelse af ”ikke-steder” (Trigg, 2016) og disses relation til ”steder”. Debatten om begrebet ”ikke-sted” er mange-facetteret og involverer perspektiver fra blandt andet. sociologi, antropologi og filosofi. Begrebet blev oprindeligt introduceret af den franske antropolog Marc Augé og refererer til transitoriske steder, der ikke har nok betydning til at blive betragtet som ”steder” i traditionel forstand. Disse inkluderer steder som lufthavne, hoteller og supermarkeder, som folk bruger til at passere igennem eller udføre specifikke funktioner uden at danne varige sociale bånd; de er med andre ord udpræget formålsstyrede. Det er nok en overgeneralisering at påstå, at sådanne steder ikke rummer socialitet - disse steder er jo arbejdspladser for mange mennesker. Omvendt kritiseres sådanne steder ofte for at mangle autenticitet og for at bidrage til en homogenisering af kulturelle oplevelser.

I den offentlige debat er begrebet ”ikke-sted” brugt til at diskutere, hvordan modernitet og globalisering påvirker vores oplevelse af rum og sted. Det relaterer sig til spørgsmål om identitet, tilhørsforhold og fremmedgørelse i det moderne samfund. Nogle argumenterer for, at ”ikke-steder” er symptomatiske for en overfladisk, forbrugerorienteret kultur, mens andre ser dem som en uundgåelig del af det moderne, kapitalistiske samfunds dynamik.

En særlig udgave af fænomenet ikke-sted er ”undtagelsesrummet”. Filosofen Giorgio Agambens begreb ”undtagelsesrum” (space of exception) refererer til steder eller situationer, hvor normale love og regler er sat ud af kraft, og hvor suverænen har magten til at beslutte, hvad der er lovligt og ulovligt. Dette kan ses i kontekster som flygtningelejre, fængsler eller militære zoner, hvor individer ofte er frataget deres rettigheder og lever under undtagelsestilstande.

Der er nogle interessante relationer mellem de to begreber undtagelsesrum og ikke-sted, idet begge begreber beskæftiger sig med steder, hvor individer er midlertidigt til stede og ofte uden personlig identitet eller relationer. I ikke-steder er denne midlertidighed i de fleste tilfælde frivillig og ofte forbundet med moderne mobilitet, mens den i undtagelsesrum er påtvunget og forbundet med magt og kontrol. Ikke-steder mangler desuden den normale sociale struktur og historie, som karakteriserer traditionelle steder. På samme måde er undtagelsesrum karakteriseret ved fraværet af normale juridiske og sociale regler. Mens ikke-steder ofte er resultatet af globalisering og modernitet, er

undtagelsesrum direkte forbundet med suveræn magt og kontrol. Begge typer steder kan dog ses som manifestationer af moderne samfundsstrukturer og magtforhold.

Alle de her i introduktionen nævnte temaer, tages der på forskellig vis favntag med i bogens enkelte kapitler. Forfatterne er ikke nødvendigvis enige i deres forståelse og brug af de stedsrelaterede begreber, men det er netop pointen med en bog som denne. Spændvidden i såvel emner som tilgange viser det potentiale, som stedsbegrebet indeholder, og antyder dermed nogle forklaringer på dels, hvorfor interessen for sted er stigende inden for planlægning, byudvikling, destinationsudvikling med videre og dels, hvorfor sted i stigende grad giver anledning til også at beskæftige sig med mere eksistentielle og filosofiske aspekter af menneskers liv.

Referencer

- Anderson, J. (2011): Understanding Cultural Geography. London: Routledge.
- Berg, N. G., Dale, B., Førde, A., Kramvig, B. (2013): Å finne sted - Metodologiske perspektiver i stedsanalyser. Oslo: Fagbokforlaget.
- Healey, P. (2010): Making better places, Palgrave Macmillan.
- Jacobs, J. (1961): The Death and Life of Great American Cities, Random House.
- Jalvig, C. , red. (2014). Stedsans - 25 indgange til kunsten derude. Strandberg Publishing.
- Madanipour, A., Hull, A. & Healey, P. (2001a): Introduction, i A. Madanipour, A. Hull & P. Healey (red.): The Governance of Place, Routledge.
- Massey, D. (1991): A Globale Sense of Place, i Maxism Today, vol. 18.
- Norberg-Schulz, C. (1979): Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture, Rizzoli.
- Trigg, D. (2016). Topophobia: A Phenomenology of Anxiety. London: Bloomsbury.
- Whyte, W. H. (1980): The Social Life of Small Urban Spaces, Project for Public Spaces.
- Degen, M. (2008): Sensing Cities - Regenerating public life in Barcelona and Manchester. London: Routledge.
- Stensgaard, P. & Schaldemose, A.P. (2013): Københavnerne. Gyldendal.
- Wood, P. & Landry, C. (2008): The Intercultural City - planning for diversity advantage. London: Earthscan.

Hvordan udvikler steder sig?

Jørgen Ole Bærenholdt

Hvordan kan det være, at steder forandrer sig forskelligt? Nogle steder ser ud til at virke bedre i samfundet end andre. Men hvordan kan vi forstå de former for engagement, forbindelser og strategier, som får steder til at udvikle sig på forskellig vis? Kapitlet drøfter disse spørgsmål ud fra en diskussion af forskellige faglige tilgange til sted, byudvikling og planlægning, som ikke altid taler sammen, selvom de alle på forskellig vis handler om at udvikle steder. Diskussionen leder til en analysemodel for stedsudvikling, hvor der indgår fire dimensioner: Stedsoplevelser; Forbindelser og investeringer; Praktisk stedsanalyse og strategi, samt Steders natur, infrastruktur og bebyggelse. Eksempelstudier af to meget forskellige steder i Danmarks yderområder (Rødby på Lolland og Lildstrand i Thy) viser, at stederne på den ene side bærer en natur og historie med sig, som sætter sig spor i deres udvikling og har bidraget til, at de har mistet erhvervsmæssig betydning og i stedet forsøger sig som turiststeder. På den anden side er stedernes aktuelle udvikling ikke forudbestemt, men afhænger af en række indsatser og tiltag, som i forskellig grad lykkes med at mobilisere engagement, strategier, forbindelser og investeringer. Kapitlet ser nærmere på de helt konkrete processer, hvorigennem beboere og ”tilvalgsbeboere” engagerer sig i stedsudvikling. Det bliver i den forbindelse særlig interessant, hvordan dette engagement er forbundet med en strategisk stedsanalyse. Så dette er ikke kun en stedsanalyse, men også en analyse af, hvordan stedsanalyser bliver brugt strategisk i praksis.

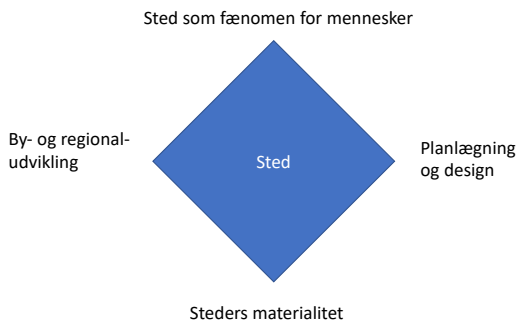
Fire faglige tilgange til sted

Når vi taler en eller anden hændelse eller udvikling, siger vi, at noget ”finder sted” (eller på engelsk *take place*). Steder virker som en slags obligatorisk ingrediens; ting kan ikke ske, uden at det sker et sted. ”At finde sted” antyder endda, at selve begivenheden eller forandringen i høj grad handler om at ”finde” stedet, hvor det kan ske. Steder eller velegnede steder er altså noget

attraktivt og eftertragtet, som vi søger og skal finde. Men der er noget, som virker for *udvendigt* i disse indledende betragtninger. Steder fremstår kun som en ydre ramme, eller et nødvendigt krydderi, som vi altså lige må have med i farten. Men steder er *mere* end en lokalitet, hvor noget sker.

Et samfund uden steder findes ikke. Der er noget komplekst og grundlæggende, vigtigt ved steder for mennesker og samfund. Man kan forestille sig samfund organiseret rumligt omkring meget forskellige steder, men de er uanset steder, som har betydning i kraft af deres funktion, faciliteter, mening eller værdier. Samfund uden steder ”finder ikke sted”; de findes ikke.

Derfor er dette kapitel optaget af at finde ud af, hvordan steder udvikler sig i samfundet. Det er et kompliceret spørgsmål, der rejser teoretiske udfordringer, og som også har praktiske implikationer, som går på tværs af i hvert fald fire forskellige faglige tilgange til sted (se figur 1).

Figur 1. Fire faglige tilgange til sted.

Vi begynder med en kort omtale af hver af disse faglige tilgange og deres synsvinkler, men det viser sig også, at der er forbindelser og inspirationer på tværs mellem de fire tilgange. For at forstå hvordan steder udvikler sig som en del samfundet, er det kapitlets gennemgående pointe, at steder må ansues som sammensat af forskellige elementer, der gør det nødvendigt at trække på indsigter fra alle disse fire faglige tilgange. Inspirationen fra de faglige tilgange bliver således dernæst udviklet til en analysemodel (se senere figur 2), hvor de fire tilgange bliver ”oversat” til fire dimensioner, som dernæst indgår i de to eksempelstudier. Af de to eksempler fremgår det så, at hvis kombinationen af

de fire dimensioner skal kunne forklare stedsudvikling, kræver det, at der kan identificeres et stedsengagement, som binder dimensionerne sammen.

Kapitlets samlede bud på en analysemodel trækker på forskellige dele af den brede human- eller samfundsgeografiske tradition, som har interesseret sig for, hvordan mennesker på steder, der oplever forskellige vidtforenede problematiske afhængigheder gennem "spaces of engagement" (Cox, 1998), formår at modgå eller afbøde disse afhængigheder. Det er en geografisk og også bredere tværfaglig samfundsvidenskabelig tradition, som vil blive berørt gennem referencer til centrale forfattere som f.eks. Doreen Massey, John Urry, Patsy Healey, Torill Nyseth og Kim Dovey.

Det er gennemgående for den nyere stedsteori (Aure et al., 2015), at der sker en øget betoning af steder som "assemblager" (sammensætninger/ansamlinger) af meget forskellige elementer, og ikke mindst at steder analyseres som en igangværende tilblivelsesproces ("becoming"). Det er ikke mindst Dovey (2009, 2016, 2020) som repræsenterer denne insisterende interesse for, hvordan steder bliver til og virker. Det er en interesse som deles af nærværende kapitels interesse i "hvordan udvikler steder sig?" Interessen samler sig således om, hvad der får ting til at ske. I denne interesse er der en indbygget opmærksomhed på magtrelationer og konflikter som positive, produktive og operationelle. Det er en tænkning, som har rødder hos de franske tænkere Michel Foucault (se Bærenholdt 2007a:49-55; Pløger, 2012) og Gilles Deleuze. Dovey udtrykker det sådan: "...that power is distributed and embodied in material spatial arrangements – that agency is embodied in the materiality of places" (2020: 23). Magtrelationer bør således indgå i alle dele af stedsanalysen. Denne gennemgående pointe udfoldes i dette kapitel med støtte fra den franske sociolog Laurent Thévenot's (2007; 2016) tilgang til at forstå, hvordan engagement og "engagementsregimer" virker i sammenhæng med steders materialitet. Menneskers engagement i steder er således et eksempel på positive og produktive magtrelationer, hvor mennesker – ofte i konflikt med myndigheder eller virksomheder – samler sig for at mobilisere for et sted som et fælles gode. Jeg vender tilbage til engagementsbegrebet i afsnittet "De fire faglige tilgange bidrager alle til analyse af stedsudvikling". I det følgende gennemgås de fire elementer i figur 1.

1) Sted som fænomen for mennesker

De fleste teorier om sted koncentrerer sig som om menneskers relation og tilknytning til – eller oplevelse og sansning af – steder i den første faglige diskussion. Her er geografifaget og beslægtede fagligheder interesseret i, hvad steder betyder for mennesker. I den strømning, som kaldes humanistisk geografi, er steder noget, som skabes af mennesker (Sack, 2004: 243). Sted (*place*) anses her i en klassisk formulering for at være rum (*space*), indrettet til mennesker (Tuan 1977). Det er en strømning, som især interesserer sig for, hvordan mennesker oplever og indretter sig med steder, mens den fokuserer mindre på, hvordan steder indgår i samfundsudviklingen. Der er fokus på enkeltindviders oplevelser (se Berg et al. 2013: 13-15 for en nærmere opsummering af stedsteoriernes udvikling).

En anden og mere samfundsvidenskabelig geografisk forståelse af sted som fænomen er først og fremmest kendt fra Doreen Masseys relationelle stedsbegreb, hvor mennesker er ”kastet sammen” i steder, og hvor steder opfattes som porøse og formet gennem forbindelser (Massey, 1994; 2005; Massey & Jess, 1995). Det er her værd at bemærke, at Massey i sin tilgang til sted byggede videre på sin tidligere forskning i by- og regionaludvikling, hvor hun beskæftigede sig med erhvervsudviklingens rumlige restrukturering, med lokalisering af megen materiel produktion i de ny industrialiserede lande (Massey 1984). Men Masseys relationelle stedsbegreb udviklede sig gennem 1990’erne og frem til hendes bog ”*for space*” (2005). Her står hun for en mere principiel, filosofisk og politisk retning, som blev helt central i det, som siden 1990’erne er blevet kaldt ”den rumlige vending” i brede dele af human- og samfundsvidenskaben. Hendes tilgang har inspireret mange, og det er ikke mindst fordi hendes tilgang til steder overskrider de begrænsninger, som lå i tidligere tilganges fokus på individet og et mere indelukket stedsbegreb (jf. Cresswell 2004). Massey åbnede stedsbegrebet, så det kan rumme såvel materielle, økonomiske, politiske, kulturelle som følelsesmæssige aspekter, og dermed er Massey også en inspiration til den flerdimensionale stedsforståelse, som fremgår af figur 1. Stedsbegrebet hos Massey er således allerede forankret i (2) By- og regionaludvikling. Det er netop også Masseys relationelle stedsbegreb, som anvendes i (3) Planlægning og design. Endelig er der også i Masseys arbejde en åbning til (4) Steders materialitet.

2) By- og regionaludvikling

Steders udvikling og problemer er således altid en del af samfundets by- og regionaludvikling, hvor steder indgår i omfattende forandringer i erhvervsudviklingen, befolkningens sammensætning og andre dimensioner af samfundets rumlige organisering og arbejdsdeling. Her indgår selv de mindste steder i forandringer af globale værdikæder (Gereffi, 2018), hvor forskellige dele af arbejdet med at styre, designe, producere, samle og levere bestemte varer er spredt på meget forskellige steder på jorden. Internationale forbindelser af denne type er ikke nye, men udviklingen er accelereret, specielt fra 1980'erne, hvor der med den såkaldte 'globalisering' skete et skift i økonomiens globale organisering (Dicken, 1992). Store dele af fremstillingserhvervene flyttede til de nyligt industrialiserede lande, herunder Kina, og de multinationale virksomheder lokaliserede i stigende grad forskellige dele af deres produktions-, salgs-, udviklings- og ledelsesfunktioner forskellige steder i verden ud fra et primært hensyn til virksomhedernes (ikke produkternes, forbrugernes, eller borgernes) økonomiske optimering. Dette har betydet, at store dele af vores forbrug indgår i lange og – som vi så under COVID-19 – skrøbelige forsyningskæder, som har undermineret mere lokale færdigheder til at forsyne og fremstille vores livsforbrødsnødheder (Carr & Gibson, 2016).

Allerede i 1980'erne gennemførte en stor gruppe af britiske geografer, sociologer m.fl. et stort "locality" forskningsprogram, hvor de undersøgte konsekvenserne af de erhvervsmæssige omstruktureringer (Bagguley et al., 1990; Cooke 1989; Urry 1990) og rejste politiske spørgsmål om, hvad lokaliteter kan gøre. Med programmets fokus på det lokale politiske (kommunale) niveau, fandt man lokalitetsbegrebet bedre end stedsbegrebet, fordi det måske passer bedre til en analyse af en samfundsmæssig enhed, der intervenserer. Men alligevel måtte forskerne indse, at ideen om at en "lokalitets interesser" er problematisk, bl.a. fordi forskellige sociale grupper vil have forskellige interesser i et sted (Urry, 1990: 189). Mere end det handlende sted, kom opmærksomheden fra 1990'erne til at gå på de forskellige måder, hvorpå steder forbruges (Urry, 1995).

Steder bliver noget som gøres attraktivt, fordi der er såkaldt "stedsbundne potentialer" som bliver mobiliseret. Nyseth (2009: 3) fremhæver i den forbind-

else, at restruktureringen af steder ikke kun indebærer rebranding eller anden imagepleje, men handler om en bredere genopfindelse af steder, som tager det alvorligt, at et erhvervsgrundlag er forsvundet. Der bliver derfor her tale om genuine nye veje til at iværksætte transformationer i et samarbejde mellem erhverv, myndigheder og den bredere befolkning og offentlighed. I den form for genopfindelsesprocesser, som vi skal se eksempler på senere i denne artikel, opdager man, at steder som sådan er blevet endnu vigtigere end før. For stederne skal nu først og fremmest fremstå attraktive for mulige ny beboere, investorer og turister, men så sandelig også for de nuværende beboere, som gerne vil udvikle deres sted som en ramme om det gode liv (Viken & Nyseth 2009: 234). Det er ud fra denne faglige forståelse, at denne artikel stiller spørgsmålet, hvordan udvikler steder sig?

3) Planlægning og design

Vi bevæger os over i den tredje faglige tilgang om planlægning og design, og starter med at diskutere sammenhængen mellem planlægning og stedsudvikling. Planlægning kan nogle steder godt handle om økonomisk og befolkningsmæssig vækst, men der er en anden mere kvalitativ tilgang til planlægning, som synes mere interessant, når det handler om mere principielle spørgsmål om steders betydning i samfundet. I sin klassiske bog *Making Better Places*, argumenterer Patsy Healey (2010) nemlig for, at planlægning handler om at bidrage til at steder udvikler sig med bæredygtighed og "liveability" for at kunne blive rammer om det "gode liv". Planlægning er således orienteret mod fremtiden, men det er også en ydmyg tilgang, som ikke kender til generelle svar på spørgsmålet, om hvad der er det gode liv. Healey bygger direkte videre på Masseys komplekse stedsforståelse, hvor steder er relationelle og bliver til i forbindelse med andre steder, og hvor mennesker investerer deres værdier og engagementer i stedet. Men i planlægningen er det vigtigt at undgå den situation, hvor vi bliver i stand til at udvikle et teoretisk komplekst og filosofisk-abstrakt stedsbegreb, uden at dette omsættes i konkrete og komplekse stedsanalyser (Frisvoll, 2015: 145). Healey konkretiserer hele tiden sine pointer med konkrete stedsanalyser, og hun er netop meget tydelig i sin forklaring af, hvad disse analyser betyder for byudvikling og planlægning.

Healey (2010:166) forklarer, at strategier hjælper til med at holde styr på prioriteterne, når mennesker engagerer sig i stedsudvikling. En strategi, der virker, udfører strategisk arbejde.

In other words, it is not merely a rhetorical invocation or a dusty document, but exists as a set of ideas or a 'frame' that is actually used as a referent by those involved in more operational work (Healey, 2010: 166)

Healey understreger, at virksomme strategier også skal være forankret i nøglepersonernes hjerter og hjerner, men det hjælper meget, hvis strategier også er udtrykt i ord, kort, fotos og diagrammer. Her er visualiseringer specielt vigtige, tænk blot på betydningen af den ikoniske Fingerplan for Københavns-området. Det er dog langt fra nok, at en plan er vel visualiseret. Det er snarere sådan, at det er den planlægning, som er skabt i resonans med mennesker og steder, som *kan* visualiseres på en måde som meningsfuldt rammesætter en stedsudvikling.

Netop planlægningens forhold til de steder, som der planlægges for, er et kritisk nøglespørgsmål. Centrale rapporter om samskabelse i områdefornyelse i Danmark, henviser til, hvor centralt det er at kende et områdes geografi og mennesker for at lave udviklingsprojekter.

... viden om 'stedet' [har, red.] stor betydning, når der skal udvikles projekter og skabes fremdrift og aktiviteter i byer og lokalområder. (Agger & Kahr Andersen, 2018: 6)

Men ofte glemmes denne hensigt, når der skal gøres en planorienteret indsats. Der følges i lav grad op med nærmere analyser, hvor stedsbegrebet indgår. Nyseth et al. (2018) diskuterer indgående, hvordan megen planlægning tenderer til stedsblindhed. Martin Dahl Sørensen (2020) påpeger i sin ph.d.-afhandling, at det er et kritisk problem, at planlægning har det med "at udgrænse essentielle levede vidensformer om sted" (Dahl Sørensen, 2020: 318). Han har således sammentænkt den humanistiske geografis stedsbegreb med planlægning, men finder også, at "En levet og fænomenologisk tilgang til sted medfører ofte en uhåndgribelighed, der er svær anvendelig viden" (Dahl Sørensen, 2020: 319). Som også anført af Frisvoll (2015), at der er risiko for at stedsanalysen bliver for abstrakt og dermed uanvendelig som grundlag for planlægning og andre indsatser. Det er her dette kapitels forslag, at et bredere stedsbegreb, der som

antydning i figur 1 foruden den humanistiske geografis forståelse af menneskers oplevelse af sted også omfatter by- og regionaludvikling og steders materialitet, udgør et forbedret udgangspunkt for stedsanalyser, der bedre kan bidrage til planlægningsprocesser.

Her kan der hentes inspiration og erfaring fra brugen af stedsbegrebet og stedsanalyser i design og arkitektur. Nyere nordiske arkitekter (Andersen & Schelde, 2012; Hvattum, 2012) henter således inspiration fra Masseys åbne, porøse og multiple stedsbegreb (se også Bærenholdt, 2015). Et af de vigtigste bidrag til denne forbindelse mellem stedsteori og arkitektonisk design kommer fra den allerede nævnte australske arkitektur- og by-forsker Kim Dovey (2009; 2016; 2020). Dovey ser således steder som emergerende og definerede gennem deres intensitet, med inspiration fra bl.a. teorier om assemblage ("ansamling" fra Deleuze og DeLanda) men tydeligvis også fra Massey.

Place is an assemblage that stabilises dwelling but also encompass lines of movement and processes of becoming. (Dovey 2009: 23).

Det er en tilgang til sted, som får praktisk-strategiske konsekvenser for indretningen af steder. Her bliver steder mere end blot et arkitektonisk produkt; gode steder skal kunne bidrage til at skabe gode relationer og oplevelser.

Places are not things but assemblages of things – people, trees, houses, trams, offices, trains, parks, cars, shops, streets. Good urban places emerge through a multiplicity of alliances, connections and synergies between their parts and between different places. A good urban place is not a product to be produced and marketed; places are modes of production – they produce goods, services, ideas, experiences and wealth. (Dovey, 2016: 113)

Doveys tilgang inspirerer, ligesom i flere andre kapitler af denne bog, en dynamisk forståelse af, hvad steder kan, som både taler til menneskers oplevelser, by- og regionaludvikling, planlægning og steders materialitet. Med inspiration fra antropologen Tim Ingold, lægger han f.eks. vægt på, at steder ikke kun skal anskues og forstås med hovedet, men også gennem hælene ved at gå – og dermed mærke og bidrage til – steder (Dovey, 2016: 108). Steders indretning har således – såvel positivt som negativ – betydning for, hvad der kan lade sig gøre. På den måde har steder handlingsmæssige konsekvenser, og det vender vi tilbage til nedenfor. Det er en pointe, som også understreges af

Doveys analyser af, hvordan konkrete steder, ofte urban designs, virker i praksis.

Der er således fra Healey til Dovey vigtige bidrag til at udvikle stedstilgange, bl.a. inspireret af Massey, som er praktisk-strategisk anvendelige i menneskers liv, planlægning og udvikling af steder. Den mere design-orienterede tilgang hos bl.a. Dovey rummer tilmed en mere accentueret opmærksomhed om steders materialitet end det f.eks. ses i den humanistiske geografi. Vi ser nu nærmere på steders materialitet.

4) Steders materialitet

Steders materielle indretning betyder meget for, hvordan steder virker i samfundet, og for hvordan steder udvikler sig. Og menneskers forhold til steder handler om mere end bevidsthedsmæssige oplevelser og relationer. Massey (2005) skrev om, hvordan mennesker er "throwntogether" i steder. Der ligger heri en forståelse af, at mennesker i vis forstand er *udleveret* til de steder, hvor de "sammenkastes" lever, opholder sig, eller som de er afhængige af. Mennesker må håndtere ("cope" Bærenholdt, 2007a: 2) deres liv steder, som de aldrig vil være fuldstændig herrer over eller have kontrol med. Steders materielle indretning er samtidig med til at konstituere eller producere samfund; de indgår i samfundets materielle indretning. Her indgår natur og omgivelser, men ikke som determinerende. Steders indretning – både fra naturens og menneskers side – indgår i samfunds konstante genskabelsesprocesses. Steders materialitet er således ikke for altid givne; de kan i høj grad blive re-designede, genopfundne og få nye roller og funktioner i samfundets by- og regionaludvikling. Denne forståelse kalder jeg materialistisk konstruktivisme (Bærenholdt, 2007a: 59). Den understreger, at samfund og steder på den ene side ikke er givne, men hele tiden må genproduceres. På den anden side kendetegnes de også af en form for materiel stabilitet, som er vigtig for mennesker og samfund. Så med "materialistisk" understreger jeg også, at "konstruktivismen" (f.eks. i stedsteorien) ikke skal overdrives. Samfund og steder er materielt konstruerede og ikke kun et spørgsmål om opfattelser eller perspektiver.

Mennesker er således udleverede til steders materialitet. Hvis et bosted rammes af en oversvømmelse, storm eller anden miljøbegivenhed, rammes de som bor der. Omvendt rammes ikke alle i samme grad. Nogen har råd til og mulighed for at sikre sig, bygge sikringsanlæg og andet. Og de som har sommerhuse andre steder, kan flytte derhen, hvis det behøves (som vi eksempelvis så under COVID-19). Så steders indretning har betydning for mennesker og samfund. Og mobilitet spiller hele tiden sammen med sted (se Bærenholdt & Granås, 2008). Mobile forbindelser kan være en ressource for et sted, men de kan også føre til ”lækage”, når et sted mister noget, ved at ting eller folk flytter væk.

Steder har en form for handlekraft (Nyseth & Pløger 2015). I den nyere diskussion om ”Place management” har Laursen et al. (2021) således foreslået, at der skal udvikles en teori om ”Place agency”:

The notion of place agency means that place is not seen as a passive setting for social practices and actions but rather as an active and dynamic player. Thus, in relation to place agency, it is not just about who, but also what, plays an active role in the configuration of places and mobilities (Laursen et. al., 2021: 227)

Stedets handlekraft eller ”agency”, som Dovey også har argumenteret for, kan hente yderligere inspiration fra Aktør-Netværk Teoriens (ANT) metodologiske forklaring af, hvordan materialitet handler, fordi den har handlingsmæssige konsekvenser. ANT er en tilgang, som tilgår verden med symmetriske tilgange, der ikke forudsætter et hierarki mellem f.eks. materialitet, det sociale og det kulturelle. Opmærksomheden gælder ikke en enkelt aktør men derimod selve handlingerne, der oftest er ”hybridt” sammensat af materielle, sociale og kulturelle elementer (Jóhannesson & Bærenholdt 2020). Denne første pointe i ANT-tilgange hænger sammen med den anden pointe, som er den videnskabsteoretiske position, at vi ikke kun observerer verden, som findes, men at verden (og steder) bliver til og ”lavet til” (*done and enacted*) i det som Mol (1999) kalder ontologisk politik (se Jóhannesson & Bærenholdt, 2008). Så når vi undersøger, hvordan steder udvikler sig, foregår det i et deltagerunivers, hvor vi også selv tager del og kan bidrage, og hvor steder hele tiden er under forandring. Det er en ontologisk *politik*, fordi det ikke kun er et spørgsmål om, hvordan verden er, men om hvordan den kan blive realiseret og blive til.

Som beskrevet af Lauersen et al. (2021) ovenfor, rummer stedsudvikling både materialitet ("what") og mennesker ("who") knyttet til stedet. Stedets handlekraft i samfundet kommer ud af denne kombination. Steder er således også forbundet med lokalsamfund, hvor mennesker i større eller mindre udstrækning deler eksistensvilkår, som er forbundet med stedet. Ser vi historisk på steder i yderområder (se senere eksempler) var det naturforbundne erhvervsgrundlag ofte den form for vilkår, som forbandt mennesker med stedet. Steder kunne således være stærkt forbundet med udnyttelsen af bestemte naturressourcer, som stedet gav en særlig adgang til at udnytte, f.eks. inden for minedrift, fiskeri eller landbrug. En del af forbindelsen kunne endda have med et eller andet niveau af selvforsyning at gøre.

Men som beskrevet ovenfor i forbindelse med globalisering og by- og regionaludvikling, har mange steder i vores del af verdenen mistet denne direkte lokale erhvervsmæssige forbindelse til naturgrundlaget. Til gengæld vinder steder ny betydning, fordi en række komplicerede miljøproblemer og klimaforandringerne ofte rammer mennesker forbundet med bestemte steder – eller som deler en "regional situation" (Beck, 1995) – på en lokal eller regional forbunden måde. Det gælder f.eks. en række forureningsproblemer knyttet til jord, luft, overfladevand eller drikkevand, men også oversvømmelser, ekstreme vejrbegivenheder og andre naturfænomener, som er en del af den globale klimakrise. Miljøproblemer, inklusive dem som er forbundet med transport til og fra steder, bliver således efterhånden mere og mere dominerende i stedsudviklingen.

Til at forstå dette er Bruno Latours politiske essay *Ned på jorden* (Latour, 2018, og se Bærenholdt et al., 2021) en vigtig inspiration. Bruno Latour var på mange måde ANT's nestor, som i sine sidste år og publikationer føjede endnu et tredje, normativt-politisk, aspekt til den faglige position til ANT. Han tog i *Ned på jorden*, og flere andre skrifter, udgangspunkt i klimakrisen som en del af den antropocene udvikling, hvor mennesker er blevet den dominerende kraft i udviklingen af Planeten Jorden. Men Latour ønskede at vende forståelsen således, at vi kommer til at forstå at "Jorden lader sig ikke appropriere.... Vi tilhører den, den tilhører ingen" (Latour 2018: 131). Der ligger heri at "det jordiske" (*le Terrestre*) udgør en ny politisk aktør, idet det udgør de natur-

mæssige vilkår, som vi ikke kan undvige. Hermed fortsætter Latour også ANT's tradition for en "symmetrisk tilgang", hvor naturen har handlekraft. Sammen med den danske sociolog Nikolaj Schultz foreslog Latour (Latour et al., 2019; Latour & Schultz, 2022), hvad de kalder en ny klasseanalyse, som fokuserer på den såkaldte "geo-sociale position" (eller klasse), hvori mennesker er lokaliseret sammen med det miljø, de lever med og i. Begrebet om den "geo-sociale position" kan ses som en slags videreudvikling af Masseys stedsbegreb men med stærkere vægt på den materielle side af steder. Her lægges der op til nærmere at forstå menneskers engagement i steder på måder, hvor stedets materialitet og lokale omgivelser også spiller en rolle. Det interessante er her, hvordan stedets materialitet og det menneskelige engagement potentielt væves sammen i en fælles netop både geografisk og social position. Modsat tilbøjeligheden hos Latour og Schultz, skal denne sammenvævning dog ikke gøres til et spørgsmål om en foruddefineret ontologi. Det interessante er netop muligheden af, at (og hvordan) et sådant engagement kan blive til. Det vender vi tilbage til nedenfor.

De fire faglige tilgange bidrager alle til analyse af stedsudvikling

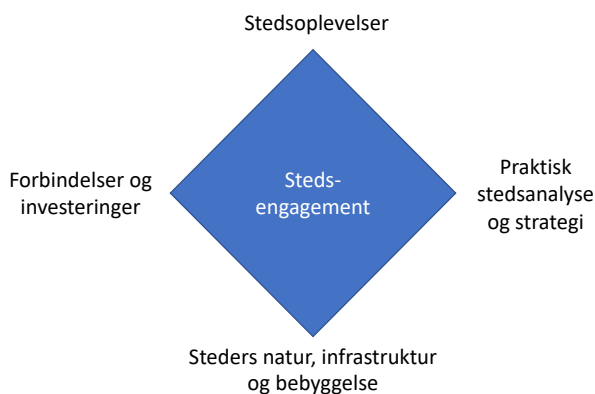
De fire faglige tilgange, diskuteret ovenfor, har oplagte indbyrdes forbindelser. De forskellige tilgange rummer perspektiver, som til sammen udgør en tværfaglig tænkning om sted. Der er allerede en hel del bidrag, som kombinerer og forbinder flere af disse perspektiver. Denne sammentænkning ses bl.a. blandt geografer, planlæggere og andre samfundsforskere, som har udviklet sig i og omkring en række norske fagmiljøer (Bærenholdt & Granås, 2008; Førde et al., 2013; Aure et al., 2015; Viken & Nyseth, 2009; Nyseth et al., 2018).

Stedsbegrebet indtager således også en vigtig rolle i norsk offentlig diskussion og i udviklingsindsatser af forskellig art, selvom det også diskuteres, hvor godt planlægningen tager vare på steder (Nyseth et al., 2018). Disse diskussioner er dog samtidig en del af bredere nordiske, europæiske og internationale diskussioner om sted, ofte ud fra praksisteoretiske tilgange.

Et eksempel er tilgangen hos Richards & Duif (2019), som udfolder et omfattende casestudie af stedsudvikling i den hollandske by Hertogenbosch igennem

en ”Place making” tilgang i flere dimensioner. De fremhæver samtidig, at stedsudvikling bør bygge på et sammenhængende program, i form af en række strategiske tiltag, som kan mobilisere ”a wide range of stakeholders over a sustained period” (Richards & Duif, 2019: 21). Et sådant program skal kunne tiltrække opmærksomhed, bygge tillid mellem partnerne, udvikle stedets attraktivitet gennem storytelling om dets DNA etc. og katalysere fokus for – og synkronisere – forskellige indsatser.

I princippet kan en model for stedsudvikling opstilles på flere måder (se f.eks. også modellen hos Frisvoll, 2015). Jeg vælger at synliggøre den kombination af faglige tilgange, som fremgår af figur 1 for derved at synliggøre den tværgående kombination af forskellige geografi- og planlægningsfaglige tilgange som ressource for at analysere og udvikle steder. På baggrund af en tidligere analyse af Lildstrand (Bærenholdt et al., 2021), stiller jeg stedsengagement i centrum af analysemodellen i figur 2. Figur 2 er således et forsøg på en fokusering af de faglige tilganges bidrag, som fremgik af figur 1.

Figur 2. Analysemodel til stedsudviklingsproces

Det centrale begreb om stedsengagement trækker på den franske sociolog Laurent Thévenot (2007; 2016), som har undersøgt de moralske og politiske spørgsmål om, hvordan mennesker forholder til aktivt til fælles goder i de nære omgivelser. Thévenot skelner her mellem tre engagementsformer: (1) Det hjemlige, familiære engagement, (2) engagement i en plan, hvor mennesker

forestiller sig og 'investerer' i fremtiden, og (3) engagement i retfærdiggørende handlinger orienteret mod samfundsmæssige, fælles goder (Fuglsang & Nordli, 2018; Thévenot, 2007). Disse tre former for engagement er kun et udvalg af flere mulige, som indgår i Thévenots arbejde (2016). Thévenot er i sine analyser optaget af, hvordan der sker koordination mellem mennesker, og han viser, hvordan dette sker gennem menneskers engagement i fælles goder, som oftest er materielle eller har en materiel komponent. Fremfor at forstå allerede eksisterende samfundsmæssige strukturer eller dispositioner (som hos Pierre Bourdieu), er det karakteristisk for Thévenot (ligesom for Latour og Dovey) at interessere sig for, hvordan koordineringen mellem mennesker er en besværlig og krævende proces, hvor der er konflikter og vanskeligheder, fordi tilblivelsen ikke er givet på forhånd. Det er denne form for tilgang, der har inspireret min tilgang til stedsudvikling, som noget, der ikke er givet på forhånd, og som kræver en indsats. Her anskues stedet som et potentielt fælles gode, men som kræver engagement for at blive det!

Der er gode grunde til, at analysemodellen har sin specifikke udformning, og at den f.eks. ikke skal tænkes hierarkisk, men alligevel har det materielle i bunden. Centralt i toppen står *stedsoplevelser* og denne dimension bygger videre på de faglige gange til sted som fænomen for mennesker. Men hvor steder undertiden har været tilgået som relativt statiske, rettes opmærksomheden her også mod de stedsoplevelser, som indgår i mere mobile liv. I forlængelse af den beskrevne afindustrialisering og afkobling af erhverv fra et umiddelbart naturgrundlag er stedsoplevelser også kommet til at handle om turisme i omfattende, positiv forstand. Steders værdi som oplevelser står centralt, ikke blot i en generel filosofisk betragtning, men også i form af ejendomsværdier og de former for impuls, inspiration og atmosfære, som får mennesker til at engagere sig. Vi vender tilbage til dette i eksempelstudierne, som handler om steder, der på forskellig vis forsøger sig med at blive turiststeder. Eksempler på tidligere analyser af stedsoplevelser findes i Bærenholdt et al. (2004) og Bærenholdt (2007b; 2015).

Forskningen inden for by- og regionaludvikling (figur 1) oversættes til *forbindelser og investeringer* (figur 2), fordi forbindelser og investeringer af forskellig slags synes at være nødvendige elementer i udviklingen af et sted,

der skal genopfinde sig selv. Således har Massey netop understreget, hvordan det åbne sted udvikler sig i og med sine forbindelser. Her er det ikke kun omfanget og den pekuniære værdi af ”ressourcerne”, som er vigtige, men ikke mindst også, at de fungerer i samklang med de øvrige dele af stedsengagementet. De skal således stemme overens med og complimentere indsatser inden for planlægning og design (figur 1), hvor jeg vælger at fremhæve *praktisk stedsanalyse og strategi* i modellen (figur 2). Som det vil fremgå af eksempelstudierne, er det afgørende at have en strategi, men også at den er baseret i en stedsanalyse, som er valid i den forstand, at den deles blandt de forskellige engagerede og deres forbindelser og oplevelser. Som diskuteret ovenfor, fremhævede Healeys (2010) planlægningstilgang netop, at gode strategier i sig selv kan være virksomme, men denne del af modellen er samtidig inspireret af Latours begreb om den geo-sociale position. Latour (2018; se Bærenholdt et al., 2021) lægger således vægt på, at den stedsspecifikke mobilisering hænger sammen med – og ofte starter med – den gode geografiske beskrivelse af fælles goder og udfordringer. Stedsanalysen er således ikke kun en opgave for forskere og studerende, men også en praktisk opgave, som involverer de engagerede, på samme måde som også Richards & Duif (2018) forklarede mht. ”programmet”.

Endelig, som noget meget basalt, står analysemodellen (figur 2) og balancerer på *steders natur, infrastruktur og bebyggelse*, som er en konkretisering af de faglige tilgange til steders materialitet i figur 1. Det er hensigten med denne betoning af det materielle sted at komme ud af de problemer, som den humanistiske geografi havde med at informere planlægningen (jf. Dahl Sørensen, 2020). Men betoningen er samtidigt både teoretisk inspireret af Latours insisteren på menneskelivets og det sociale livs naturmæssige materialitet og af praktiske indsatser, som sjældent når langt uden at flytte ”mursten” af en eller anden slags. Stedsoplevelser foregår jo ikke i et tomrum, men er netop oplevelser af steders natur, infrastruktur og bebyggelse. Selv små indsatser (f.eks. en sti i naturen) kan gøre en stor forskel. En af de store investorer i steders materialitet i Danmark er Realdania, som i deres redegørelse for egen indsats i flere projekter skriver at den vigtige læring er...

... at en vellykket stedbundet indsats skabes gennem investeringer, der løfter det bebyggede miljø, tilføjer nye funktioner til stedet, er solidt strategisk

forankret, arbejder med både fysiske og ikke-fysiske udviklingsprojekter og bygger på et bredt samarbejde mellem kommune og lokale aktører (BARK A/S & Realdania, 2017: 20)

Netop Realdania har i Danmark på en ganske dominerende måde formået at gøre en indsats gennem ikke så store, men virksomme, projekter ”af mursten”. Og som det fremgår af citatet, er det her en læring foruden fokus på det bebyggede miljø også at satse på sammenhænge på tværs, herunder ikke mindst den strategiske indsats af de forskellige aktører. Her er det centralt, at i hvert fald den lokale kommune skal forpligte sig, for at projekter kan leve, og drives, videre over tid. Når kommunerne i Danmark rummer så mange forskellige institutionaliserede ansvarsområder af betydning for steders udvikling, har stedsengagement uden appel og relation til kommunalt ansvar svære vilkår. Realdania synes at argumentere for en kombination af dimensioner, som ligner analysemodellen i figur 2.

Analysemodellen understreger, at stedsudvikling er en ”ansamling” (eller ”assemblage”, Dovey, 2009; 2020) af meget forskellige ting, mennesker og indsatser. De to eksempelstudier som følger er dog kun ansatser til den slags analyser, som modellen i figur 2 lægger op til. At analysere en stedsudviklingsproces, vil altid kræve udvælgelse af en bestemt og nærmere defineret, interessant og relevant, proces, som man også kan få adgang til informationer om og/eller deltage i. Sådanne analyser vil altid rumme et eksperimentelt element. For hvis man kender processen på forhånd, er der jo ingen grund til den nærmere involvering og undersøgelse.

I begge eksempelstudier blev vi således som forskere involveret i og fulgte konkrete stedsudviklingsprojekter, som vi ikke havde nogen mulighed for at kende udfaldet af. I tråd med Mols ontologiske politik (1999) blev vi således uundgåeligt også på forskellig vis deltagere og bidragydere til udviklingen af stedsudviklingens virkelighed over flere år. Begge studier er rapporteret i andre publikationer (Bærenholdt et al., 2021; Bærenholdt & Grindsted, 2021; Bærenholdt, *kommende*).

Metodisk bygger begge eksempelstudier således på en form for deltagerobservation i processer, som vi (jeg, sammen med andre forskere og ikke-forskere) på forskellig vis selv var med til at sætte i gang. Der er altså tale

om *potentiel* tilblivelse, hvor ingen på forhånd kunne kende udfaldet eller processen. Jeg giver her en kort introduktion til de to – flerdimensionelle – stedsudviklingsprojekter og til hvilken rolle vi som forskere spillede i processen:

Rødby Købstadshotel var et borgerinitiativ, som udsprang af et mere vedvarende engagement omkring Rødby Kultur- og Pakhus, som er et gammelt (1850), nu foreningsdrevet Pakhus, der bliver brugt som ramme om en række lokale kulturarrangementer i Rødby på Lolland. Udgangspunktet var et allerede eksisterende, meget konkret og mere vedvarende *stedsengagement* forbundet med *stedsoplevelser*, hvor der var behov for investeringer for at sikre og renovere Pakhuset, og det afstedkom *strategier* med indbyggede bredere *stedsanalyser* indbygget (se figur 2). Som vi skal se, kom arkitektfirmaet NORRØN her med ind i billedet, og NORRØN havde allerede et samarbejde med denne artikels forfatter og kolleger i Innovationsnetværk for Oplevelseserhverv (Invio), som på den baggrund gjorde det ekstra projekt Købstadshotellet til et innovationsprojekt i netværket. Min rolle var således at følge med i projektet, ligesom jeg bidrog ved at lytte til og kommentere forslag og ideer, deltage i møder og formidle ideer fra andre steder. Det er indtryk og erfaringer (støttet af lyd/videoptagelser og fotografier) fra møder og besøg, men også dokumenter og skitser fra denne proces, som danner grundlag for analysen nedenfor.

Lildstrand mobiliseringen var et initiativ, som udgik fra en arbejdsgruppe af beboerne, i tilknytning til den lokale forening Hawboerne på det lille sted Lildstrand i Thy. Arbejdsgruppen kontaktede en bekendt, som er forsker på RUC, om at medvirke i udvikling af lidt mere turisme i Lildstrand for at undgå afvikling. Forskeren tog to RUC-kolleger med, herunder mig. Vores rolle blev at facilitere tre lokale udviklingsværksteder, og vi lod denne proces indgå i det netop nystartede InnoCoast projekt for Innovationsfonden. Igen var udgangspunktet et allerede eksisterende *stedsengagement* forbundet med *oplevelser af stedet*, men med behov for *investeringer* og *strategier*, som kunne forbedre *bebyggelsen* og dens forbindelse med *naturen* (se figur 2). Ligesom i Rødby var konteksten tydeligt et behov for at udvikle stedet, som havde oplevet befolkningstilbagegang og afvikling af erhverv. Erfaringer og indtryk (støttet

af optagelser) fra de tre udviklingsværksteder, men også mange dokumenter, Hawboernes hjemmeside, dialoger over Skype og e-mails samt observationer fra senere besøg, udgør her analysens grundlag.

De to eksempler handler tydeligvis om steder, deres materielle indretning, hvordan steder bliver oplevet, om forbindelser og investeringer med henblik på lokal udvikling, og hvilke strategier og hermed forbundne stedsanalyser, som kan støtte stedsudviklingen. I begge eksempler kommer spørgsmålet om engagement til at stå centralt. I de to eksempelstudier, sætter jeg først stedernes udvikling i en bredere historisk og regional udviklingssammenhæng. Det danner baggrund for en nærmere analyse af de processer, hvorigennem der udvikler sig et stedsengagement. Bemærk at *begreberne i analysemodellen (figur 2) fremhæves i kursiv*, når de anvendes. Analysen har et særligt fokus på hvilke stedsanalyser og -strategier, der indgår, og om de får stederne til at udvikle sig.

Rødby Købstadshotel

Rødby sogn havde ved indgangen til 2024 1627 indbyggere, et indbyggertal, som er gået jævnt tilbage siden 1980 (statistikbanken.dk). Rødby har været en lille købstad siden 1600-tallet og har fungeret som en handelsby med tilknytning til landbruget, således som det kendes fra andre danske købstæder. Det var en havneby ved Rødby fjord, og Pakhuset i byen er således et spor fra den tid, da byen lå ved havet. Men Rødby fjord sandede til og var samtidig ramt af oversvømmelser ved stormfloder. Efter en ødelæggende stormflod i 1872, blev det derfor besluttet at dræne Rødby fjord, og det skete gennem en gradvis proces, som først blev afsluttet i 1966. Den nye havn, Rødbyhavn, blev anlagt 5 km syd for Rødby i 1909-12. Dengang gik jernbaneforbindelsen via Maribo stadig gennem Rødby, men i 1963 åbnede en ny direkte jernbane mellem Nykøbing F. og Rødbyhavn, som yderligere afkoblede Rødby fra forbindelser. Den ny jernbane var en del af *Fugleflugtslinjen*, som også indeholdt broer over Guldborgsund og Femernsund og betød, at der i årene 1963-2019 gik tog til/fra Tyskland gennem Rødbyhavn. Det er en historie, som er et fortilfælde til den kommende Femern Bælt tunnel, hvor der igen fra 2029 vil køre tog til/fra Tyskland, her med stop 3 km vest for Rødby og 6 km nord for Rødbyhavn.

Foto 1. Østergade, Rødby's hovedgade (2. juni 2017)

Lolland har generelt været ramt af tilbagegang i befolkning og arbejdspladser, men for tiden er anlægget af Femern Bælt forbindelsen Lollands største arbejdsplads. Det har fået konsekvenser for ejendomsmarkedet, men ikke for det helt lokale befolkningstal (Rødbyhavn sogn har således 1612 indbyggere ved indgangen til 2024, jf. statistikbanken.dk), fordi de mere end 1000 udenlandske arbejdere ikke er bosat lokalt. To andre af Lollands største arbejdspladser ligger også tæt på Rødby: feriecentret Lalandia og færgeselskabet Scandlines, som sejler mellem Rødbyhavn og Puttgarden. Ved kommunalreformen i 2007 blev den tidligere Rødby kommune en del af den nye Lolland kommune, som indeholder det midterste og vestlige Lolland. Rødby har således et tomt rådhus ved byens torv. Men måske vigtigere, er der borgere, som oplever, at Rødby nu bliver styret fra kommunens to større byer Nakskov og Maribo (Abdallah & Pelders, 2020: 30). Det er endnu et åbent spørgsmål, om Femern Bælt anlægsarbejdet og sidenhen den ny forbindelse ”forbi” Rødby kommer til at ændre på den lokale fornemmelse af at været hægtet af, men der er uden tvivl store forventninger til de mulige konsekvenser (Kalkan et al. 2023).

Uden tvivl spiller steders materielle sider i form af *stedets natur, infrastruktur og bebyggelse* (figur 2) en stor rolle. Femern Bælt anlægsarbejdet er et helt særligt eksempel på dette. Der er tiltrukket arbejdskraft udefra, som bl.a. indkvarteres i en pavillon-by (FLC Village¹) nær ved anlægspladsen, øst for Rødbyhavn. Byggepladsen er blevet en turistattraktion (en stedsoplevelse) i sig selv. Folk i Rødby bor således tæt på en masse anlægsaktivitet, 15 millioner biler om året ude på motorvejen og mange gæster i Lalandia. For fremtiden er der planlagt en ny motorvejsafkørsel og togstation ved Lundegårdsvej lige sydøst for Rødby, fordi de ny forbindelser først kommer op fra undergrunden et stykke nord for Rødbyhavn.

Det er dog værd at bemærke, at al denne mobilitet, og det at trafikken til den tid kommer til at forbigå Rødbyhavn, ikke behøver at få nogle særlige virkninger i selve Rødby, som måske fortsat mangler årsager til at blive besøgt eller beboet. Som det også er beskrevet af Doreen Massey (2018), kan steder på denne måde sagtens indgå i asymmetriske ”magtgeometrier”, hvor mennesker i praksis ikke får fordele eller gevinster af forbindelser, selvom de i princippet er nær på. Femern Bælt forbindelsens konsekvenser kendes endnu ikke, men det nærmere udfald er i hvert fald også influeret af, hvilke analyser, strategier, investeringer, indsatser og mobiliseringer (figur 2), der finder sted i selve Rødby og omegn.

Da mobiliseringen omkring Købstadshotellet opstod i 2017 var det som nævnt med afsæt i Kultur- og Pakhusforeningen. Engagementet handlede om problemer i bebyggelsen, som på meget konkret vis giver en oplevelse af, at stedet ikke virker. Det fredede Kultur- og Pakhus havde en række problemer med den bygningsmæssige konstruktion og mangel på konkrete faciliteter (scene, køkken og toilet), så bygningen skulle restaureres og tilføjes funktioner. Kultur og Pakhuset ligger i den østlige ende af Østergade, som er Rødbys hovedgade, som var præget af lukkede butikker, og de resterende butikker var i udstrakt grad genbrugs (”Antik”) forretninger. Da ”Foreningen til aktivering og bevarelse af Pakhuset” søgte udviklingsmidler til landdistriktsudvikling herunder de såkaldte LAG (Lokale Aktionsgrupper) midler, kombinerede de to

¹ Se evt. kapitlet i denne bog (Dam & Frank) om Tunnelbyen.

delprojekter: Pakhuset og aktivering af Østergade. Da de fik bevillingen, engagerede de arkitektfirmaet NORRØN til at udvikle begge projekter. Stedets problematiske *bebyggelse* blev således grundlag for *investeringer og forbindelser* i form af landdistriktsmidler, som skulle anvendes på en form for *praktisk stedsanalyse og strategi*.

Jeg mødte første gang dette projekt i foråret 2016, da jeg var på feltarbejde på NORRØNs tegnestue i København for at undersøge, hvordan arkitekter arbejder, når de designer turiststeder (Bærenholdt & Kjølback, 2019). Over flere designmøder på tegnestuen gik jagten ind på en form for *praktisk stedsanalyse og strategi*, som er kendetegnende for arkitekter: Forskellige historiske, geografiske, kulturelle og bygningshistoriske forbindelser ”researches” og bliver fremstillet og visualiseret gennem storyboards. Nogen bygger på observationer fra et besøg på stedet, andre bygger på historisk viden, som i dette tilfælde også blev styrket af, at en af tegnestuens grundlæggere er vokset op på egnen.

NORRØN formulerede det sådan, at de søgte efter det narrativ, som kunne udgøre en ledetråd for deres designideer. Det endte med, at historien om det inddæmmede land (Rødby fjord) blev gjort til ledetråd, måske fordi den rummede et større perspektiv, og samtidig udgør en historisk ramme omkring Pakhuset. Der er ingen tvivl om, at det, som på eller anden måde er ”fraværende”, fordi det er en historisk ting, er en vigtig del af turisternes oplevelser af steder. Men det er på den anden side afgørende, hvordan det ”fraværende” styres, repræsenteres og bliver forbundet med turisternes performance (Bærenholdt, 2012). Her er det afgørende, hvad det er, stedets materialitet (bebyggelse m.v.) kommer til at tilbyde (*afford* på engelsk) turistene, andre gæster, men også borgerne selv. Er der på stedet ting, som forbinder mennesker med den ”fraværende” historie og kulturarv?

Her er det en vanskelighed, at *stedets natur, infrastruktur og bebyggelse* i og omkring Rødby rummer meget få spor af det inddæmmede land, bortset fra det markante Sydlollandske dike ude langs kysten, som gør det vanskeligt – eller blot et temmelig stort projekt – at udvikle en historisk *stedsoplevelse* i Rødby. Men muligheden er til stede i forbindelse med delprojektet om Pakhuset, som i 2022 lykkedes med at få en bevilling fra A. P. Møller Fonden på 8,9 millioner

DKK til at restaurere og forbedre Pakhuset samt bygge nødvendige køkken- og toiletfaciliteter i ny bygning ved siden af, således at stedet kommer til at fungere som kulturhus (A. P. Møller Fonden, 2022). Dette er et markant eksempel på *forbindelser og investeringer*. I NORRØNs egen formidling af den gode nyhed indgår der fortsat reference til ”det inddæmmende land” og til Købstadshotellet.

Foto 2. Skitseprojekt præsenteres i Rødbys gamle rådhus (18. december 2017)

Selve delprojektet om aktivering af hovedgaden Østergade udviklede sig i løbet af 2017, hvor ideen om Købstadshotellet opstod. Ideen var at etablere spredte hotelværelser/lejligheder i ledige butikker i Østergade, med reception i det nedlagte Rådhus, og brug af Pakhuset og den historiske købmandsgård Willers Gård i hver sine ende af Østergade til morgenmad, selskaber og arrangementer. Arkitekternes bud på, hvad vi her kalder *praktisk stedsanalyse og strategi* indeholder ideer, strategier og narrativ omkring en samling af meget forskellige elementer fra lokale historiske forhold og byggeskik, over mobiliseringen af såkaldte ”ildsjæle” til Rødbys lokalisering set i forskellige skalaer, som inkluderer Femern Bælt projektet, og forholdet til nærliggende Lalandia, Knuthenborg m.v. Alt dette leder, som det gør for arkitekter, til et skitseprojekt for hvordan udvalgte ejendomme i hovedgaden kan blive ombygget til værelser

og faciliteter i Købstadshotellet (NORRØN, 2018). En bemærkelsesværdig men også overraskende ide er her bygningernes facader foreslås renoveret i et gennemgående fælles, moderne betonkoncept, som indeholder referencer til de historiske butiksfacader. Der blev desuden også lavet en konsulentrapport om Købstadshotellets mulige forretningsmodel og organisation (Bugge 2018).

Foto 3. Stormøde om Købstadshotellet (18. december 2017)

Begge rapporter og deres analyser og strategier havde været vendt og fremlagt – men byggede også – på to stormøder, som blev afholdt på den lokale skole 12. oktober (42 deltagere) og 18. december (53 deltagere) 2018. Udkast til NORRØNs skitseprojekt (NORRØN, 2018) blev forud for det andet møde udstillet og diskuteret i den tidligere byrådsal i Rådhuset. Der var bl.a. også inviteret en oplægsholder fra den skånske landsby Röstånga, som gennem kollektive foreninger har opkøbt tomme huse, og mødernes stemning var lovende (se nærmere analyse af dette mødeforløb i Bærenholdt & Grindsted, 2021). Med medvirken af RUC medarbejdere tilknyttet Innovationsnetværk for Oplevelseserhverv, blev der fulgt op med flere initiativer, bl.a. træning af lokale 8. klasser i ”Det gode værtskab”, udvikling af turist-personaer, og gennemførelse af videointerviews med potentielle turister i København. Købstadshotel-

let blev stiftet som selskab og forening, og alting som lovende ud, men processen løb ud i sandet i 2020, hvor foreningsdelen også lukkede.

Stedsengagementet i både Pakhuset og Købstadshotellet var drevet frem af en lille lokal arbejdsgruppe udgået af Pakhusforeningen, og med én ildsjæl i centrum. Der var mange relationer til bl.a. NORRØN og RUC, og på stormøderne blev der manifesteret en bredere lokal opbakning. De *praktiske stedsanalyser og strategier* for Købstadshotellet var visionære, flotte og stort tænkt (NORRØN, 2018; Bugge, 2018), men det er et kritisk spørgsmål, om disse analyser og strategier faktisk var indlejret i et bredere lokalt *stedsengagement*. Et RUC studenterprojekt (Abdallah & Pelders, 2020) så i efteråret 2019 nærmere på forskellige lokale stemmer og stemninger omkring Købstadsprojektet. Her kunne der bl.a. spores tvivl om ”hvem vil komme til Rødby?” (ibid.: 35). Man kan således spørge om der er en udfordring mht. *stedsoplevelser*, da hverken *stedsanalyse* eller *stedsengagement* siger ret meget om, hvad det er for oplevelser af stedet, de lokale vil dele med besøgende gæster. Hele turistsiden af stedsanalysen synes da også uklar eller uudviklet (Bærenholdt & Grindsted, 2021). Der kan således spores en lokal skepsis ved, om projektet fører til noget, som kan blive en fordel, ud over for dem som måtte tjene direkte på det (Abdallah & Pelders, 2020). Der lå samtidigt både hos lokalbefolkningen og i skitseprojektet en forventning om at finde en større investor udefra, som for nogen kunne fremstå som uopnåelig. Mange strukturer og foreninger blev etableret i 2019, men i 2020 blev COVID-19 formentlig også medvirkende til, at tingene ikke udviklede sig. Innovationsnetværk for Oplevelseserhverv på RUC måtte i hvert fald lukke ned. Ligesom den centrale lokale ildsjæl mistede energien. Selv mindre trinvis fremskridt for Købstadshotellet udeblev, og der stod således ikke nogen forening eller noget engagement klar, da kommunen satte Rødby Rådhus til salg i 2021. Rådhuset blev købt af en lokal ejendomsmægler, som er nabo til Rådhuset. Men Rødby Købstadshotel har faktisk været en realitet siden 2020, fordi en lejlighed i en af de nedlagte butikker (den gamle urmager) har været udbudt og udlejet på en lang række platforme. Det er blot sket privat uden om de foreningsstrukturer, der blev bygget op omkring Købstadshotellet; noget som måske også har medvirket til en form for lokal bitterhed.

Foto 4: Rødby Købstadshotel, det privat udbudte værelse (6. juni 2023)

Rødby Købstadshotel er således ikke blevet det, som har ført til, at stedet har udviklet sig. Renoveringen af pakhuset, som var det oprindelige afsæt, synes indtil videre at få større betydning, og det kan tænkes, at det større Købstadshotel projekt faktisk har haft den funktion at skabe opmærksom om at tiltrække *forbindelser og investeringer* til det mere tydelige og overkommelige Pakhus projekt. For Købstadshotelprojektet var der et problem med stedsanalysens forankring i stedsengagementet, men det er ikke kun et problem ved stedsanalysen; der er også et større problem med stedet, som stedsanalysen måske ikke helt havde fanget: Det gigantiske Femern Bælt projekt dominerer hele området, og sætter Rødby i en venteposition.

Den store turismesatsning i området er i skrivende stund (2023) orienteret mod Sydkystprojektet, der både indeholder et gigantisk nyt turismeinvesteringsområde ved Rødbyhavn på opfyldt materiale fra udgravningen til tunnelen og planer for turismeudvikling i forbindelse med hele Lollands lange sydkyst. *Stedsoplevelser* langs kysten synes at være det, der forventes at virke. Der er altså helt andre og større *forbindelser og investeringer* i gang i hele den regionale kontekst, hvor måske selv den bedste *praktiske stedsanalyse* og

strategi vil have svært ved at finde veje til at få Rødby til at virke bedre som et turiststed. Det er jo fortsat et sted, hvor man kan leve sit liv, men det er i skrivende stund usikkert om butikslokalerne i hovedgaden bliver mere aktive igen. Rødbys *natur, infrastruktur og bebyggelse* har helt klart vist sig meget afgørende for, hvordan stedet vil kunne virke fremover som en del af den bredere regionale udvikling.

Hawboerne i Lildstrand

Lildstrand i Thy er et meget lille sted med ca. 40 fastboende, og det er en del af Lild sogn, som ved indgangen til 2024 havde 256 indbyggere. Sognets indbyggertal er gået tilbage siden 1960, hvor der var 644 indbyggere (statistikbanken.dk). Sognet er i dag en del af Thisted kommune, men hører også til Hannæs og Han Herred, som er nogle af de mange forskellige geografiske regionaliseringer, stedet har været og fortsat tales om som en del af. Lildstrand er et ”grænseområde” (grænse i betydningen ”frontier”) som har være underlagt forskellige administrationer og byer. Lildstrands historie hænger sammen med skibsfart og fiskeri. Den første bosætning fandt sted i 1883 på grundlag af fiskeriet, men på den tid var der allerede en redningsstation og havde været drevet handel (Madsbøll, 2020). Men kystturisme kom også allerede til Lildstrand i begyndelsen af 1900-tallet. Således var Emil Nolde privat indkvarteret i 1901, og der blev bygget badehotel på det nærliggende markante Bulbjerg i 1907 og kom pensionat i Lildstrand i 1920’erne, efterfulgt af skiftende drift af hotel og feriekoloni. Nogle helårshuse er over tiden blevet bygget om til sommerhuse, og der er bygget ca. 100 sommerhuse. Men der også grænser for denne udbygning, fordi Lildstrand er omgivet af statsejede, fredede arealer.

Foto 5: Lildstrand set fra Bulbjerg (3. juni 2023)

Lildstrands udvikling er dermed forbundet med havet og med at være en bebyggelse ved stranden, som står i forbindelse med Lild og andre bebyggelser i baglandet. Lildstrands storhedstid var de første årtier efter 2. Verdenskrig. Lildstrand har ligesom flere andre fiskersamfund på egnen ikke nogen havn; det er nødvendigt at trække bådene op på stranden. Og der var således af stor betydning, da Lildstrand fik sit første motordrevne ophalingsspil i 1952 (Madsbøll, 2020: 14). Lildstrand ligger udsat ved havet og er flere gange blevet ramt af ødelæggende stormfloder, som også gjorde, at man mistede både huse og ophalingsspillet til havet. Flere gange har man genopbygget fiskeriet efter stormfloder (1970 og 1981), men i de sidste ca. 20 år er fiskeriet gradvist blev opgivet, og fiskekvoterne blev solgt, da der blev indført omsættelige kvoter (Brandtoft et al., 2018). Der er dog fortsat en enkelt fisker. Det er en udvikling, som ikke kun var påvirket af anlæggelsen af Hanstholm havn, som åbnede i 1967, men også af konkurrencen fra andre steder. Nabobygden Thorup Strand mod øst har således fortsat et kendt og organiseret kystfiskeri. Andre steder i Thy/Thisted Kommune (Vorupør og Klitmøller) og i Jammerbugten Kommune (f.eks. Slette Strand) har sammen med lidt kystfiskeri satset betydeligt mere på

turisme, og nogle af dem har formået at udvikle bosætningen med basis i det naturmæssige oplevelser omkring surfing (Klitmøller kaldet ”Cold Hawaii”).

Det er uden tvivl *stedets natur* i sammenhæng med dets beskedne *infrastruktur og bebyggelse*, som danner baggrund for Lildstrands gradvise erhvervsmæssige marginalisering men også for dets attraktion som stille og isoleret turiststed med adgang til strand, kysthede og plantager. Her er kun én fiskeforretning tilbage, og for den betyder turisterne meget. Samtidig har tilbagegangen sat sit præg på en del af bebyggelsen, som er forfalden. Men Lildstrand har også den lokale Hawboernes Forening, som holder til i det lokale forsamlingshus Havboernes Hus. For alle implicerede er der i dette tilfælde aldrig tvivl om dybden af de *stedsoplevelser*, som naturen omkring Lildstrand giver (som undersøgt i et RUC-speciale, Mariager, 2019), men der var et behov for at understøtte adgangen til naturen og støtte Lildstrands udvikling gennem en række forbedrede faciliteter.

Foto 6: Første udviklingsværksted Lildstrand (25. marts 2017)

Foto 7: Gruppearbejde ved første udviklingsværksted (25. marts 2017)

En initiativgruppe fra Hawboernes forening stod således bag, da jeg sammen med to RUC-kolleger indgik i og faciliterede tre lokale udviklingsværksteder i marts 2017, november 2017 og februar 2019 lørdage eftermiddage i Hawboernes Hus. Det mest afgørende ved disse tre værksteder blev, at de kom til at indgå i en dynamisk proces, hvor der blev formet en koalition af fastboende og de mange sommerhusejere (Bærenholdt et al., 2021). Samtidig blev værkstederne anledninger til at bygge vigtige forbindelser til f.eks. Thisted Museum, Nationalpark Thy og andre aktører fra andre steder, herunder en del fra Lildstrands bagland i Hannæs området. Men måske vigtigst blev værkstederne (og mange andre lokale møder) det forum, hvor de mange arbejdsgrupper lagde frem, hvor langt de var kommet. I en anden publikation (Bærenholdt et al., 2021) er det analyseret, hvordan det stærke og samlende *stedsengagement* blev til gennem formningen af en fælles geo-social position (Latour, 2018; Latour et al., 2019; Bærenholdt et al., 2021). Helt konkret betød dette, at sommerhusejerne blev budt velkommen som medlemmer af Hawboerne, og at både lokale og sommerhusejere i det tredje værksted tydeligt formulerede, hvor vigtigt det var for dem, at processen havde skabt netværk og forbindelser

mellem de to grupper. Som fremhævet af Latour, bliver dette netop muligt gennem det fælles engagement om det samme materielle sted, der, selvom det måske giver forskellige *stedsoplevelser*, er kendetegnet ved, at menneskene er ”kastet sammen” i det samme *steds natur, infrastruktur og bebyggelse*.

Dog er det i høj grad den *praktiske stedsanalyse og strategi*, som kommer til at sætte retningen for og sikre robustheden i det stedsengagement, som udviklede sig i Lildstrand. Helt fra processens start er det klart at målet er at udvikle ”lidt mere” turisme, men dette bliver tydeliggjort i den koalition mellem lokale og sommerhusejere, som udvikler sig ud fra udviklingsværkstederne. Koalitionen kommer tydeligt til udtryk i de ledende arbejdsgrupper, som alle består af både lokale og sommerhusejere. Deltagerne fra begge grupper har ressourcer i form af organisatorisk erfaring og kommunikations- og konsulentkompetence. Der er således en klar og transparent kommunikation af alle aktiviteter på Hawboernes hjemmeside (hawboerne.dk), og det er også her man finder Masterplan Lildstrand (2022), som løbende udvikles og dermed sikrer at stedsengagementet altid er udtrykt samlet og opdateret i form af en tydelig *praktisk stedsanalyse og strategi*. Det er ikke en masterplan i traditionel byplanlægningsmæssig forstand, men derimod et strategisk dokument, som løbende udvikles og samtidig fremhæver alt det, som allerede er opnået.

Masterplan Lildstrand (2022:7) indeholder en klar og enkel vision om at Lildstrand’s ”DNA” skal være en ”Naturens stillekupe”, som skiller sig ud fra andre og mere overrendte steder. Det fremgår særligt tydeligt i denne formulering af DNA’et: ”Rofyldt enklave med rum for friluftsliv, fællesskab, nærvær og eftertanke” (Masterplan Lildstrand, 2022: 7). Med udgangspunkt i denne stedsanalyse og -strategi, er det lykkedes at mobilisere en lang række *forbindelser og investeringer* (fondsbevillinger), som har betydet at Lildstrand faktisk har opnået en lang række forbedringer af stedets *natur, infrastruktur og bebyggelse*: Eksempler er program for orienteringsløb, oprensning af tilgroede strandkær, opførelse af Madpakkehus ved landingspladsen, Kystterrasserne ved landingspladsen, Kreativitetshuset i købt og renoveret hus, renovering af Hawboernes Hus samt Dark Sky certificering.

Foto 8: Kystterrasserne Lildstrand (2. juni 2023)

Rundt om alle disse projekter opstod der allerede kort efter det første udviklingsværksted i 2017 en ide om, at få udvidet Nationalpark Thy således, at den også kommer til at omfatte kystområdet fra Vigsø til Bulbjerg (og dermed også Lildstrand). Efter lange diskussioner bakker Nationalparkens bestyrelse nu op om ideen om en udvidelse af Nationalpark Thy, men i skrivende stund (august 2024) er kommunalbestyrelsens støtte ikke sikret. Muligvis spiller udvidelsen af nationalparken lidt den samme rolle, som det store rammeprojekt, som Købstadshotellet i Rødby. Der er i hvert fald en tydelig synergi mellem de forskellige mindre projekter, og så den større vision, som fungerer som orienteringsramme, uanset om den faktisk bliver realiseret eller ej. I mellemtiden er de mange små projekter, der bliver til noget, med til at vedligeholde og udvikle *stedsengagementet*. I forlængelse af indledningens diskussion af magtrelationer og konflikter, er det samtidig bemærkelsesværdigt, hvordan stedsengagement i Lildstrand er blevet styrket af strid og konflikter med myndighederne, som flere gange har mobiliseret repræsentanter for Lildstrand til at foretræde for udvalg i Folketinget. I 2022 var der forslag om en Naturnationalpark (modsat Nationalpark), som ville have ført til, at

Lildstrand blev indhegnet, men forslaget blev ikke gennemført. I 2024 har Lildstrand været en del af mobiliseringen imod planerne om at opføre en ny generation af kæmpevindmøller i den nærliggende testplads i Østerild Plantage. I begge eksempler har stridighederne styrket *stedsengagementet*.

Trods alt er det dog først og fremmest *stedsoplevelser* i de naturmæssige omgivelser, som holder engagementet sammen. Det er naturen omkring Lildstrand, som er i fokus for ”stillekupéen”. Koalitionen mellem lokale, sommerhusejere og andre er på denne måde orienteret mod at skabe det gode liv ud fra stedets naturmæssige attraktion. Ud af dette kommer, hvad Bruno Latour (2018) har kaldt, en geo-social position, hvor mennesker orienterer sig ud fra de steder, de lever, og hvor omgivelserne spiller en integreret rolle i deres praksis. Vi kan nuancere analysen yderligere ved at inddrage forståelsen af forskellige engagementsregimer hos den franske sociolog Laurent Thévenot (2007, 2016). Engagementet opstår således først i kraft af ganske personlige engagementer i de hjemlige omgivelser, men det kan dernæst gå over i et planlægningsorienteret engagement i de nære omgivelser, og siden nå frem til et samfundsmæssigt retfærdiggørende engagement, hvor der appelleres direkte til kommunale myndigheder, stat, private fonde og nationalpark.

Udviklingen igennem disse tre engagementsformer er især tydelig i den måde Masterplan Lildstrand er blevet udviklet over tid (Bærenholdt et al., 2021). Ved at samle koalitionen omkring en fælles plan, som i stigende grad formulerer sig i termer af fælles goder, der taler direkte ind i en samfundsmæssig og kommunal dagsorden, bliver engagementet til en tydelig geo-social position, som inkluderer stedet i dets omgivelser, der fremstilles som et fælles gode, andre også inviteres til at tage del i. Derved er det lykkedes at etablere et samfundsmæssigt retfærdiggjort engagementsregime, som tiltrækker andres – også turisters – interesse. Stedsengagementet i Lildstrand har således i hvert fald på nogle punkter fået stedet til at udvikle sig.

Konklusion

Dette kapitel indeholder en relativt bredspektret tilgang til steder, og har fokuseret på, hvordan steder udvikler sig. Steder ses her som en (an)samling af forskellige ting, praksisser og relationer, som får ting til at ske – ”til at finde

sted". Steder er porøse og formet gennem forbindelser i mange retninger og til forskellige virkelighedsplaner. Steder er således på en gang materielle, naturmæssige, økonomiske, sociale, politiske og kulturelle, og de rummer spor og ansatser fra forskellige tider. Det er fordi, samfund er organiseret rumligt gennem steder, at by- og regionaludvikling er en betydningsfuld del af samfundsudviklingen, både mht. erhverv, beskæftigelse, fritid, turisme og infrastruktur. Steder kan miste deres erhvervsgrundlag og kommer derved til at indgå i regionale omstruktureringsprocesser, fra lokal til global skala, hvor det handler om at genopfinde steder, så de kan fastholde og/eller tiltrække nye erhverv, beboere, turister og opmærksomhed. Det handler om seje og tålmodige indsatser for stedsudvikling, men det handler også om at udvikle stedet, så stedet i sig selv bliver en del af det at få ting til at ske ved at tiltrække aktivitet, beundring og engagement.

Som fremhævet af Kim Dovey og andre, kræver det en indsats at få steder til at udvikle sig. Steder er ikke bare, de bliver til i en konstant proces. I den opstillede analysemodel til stedsudviklingsproces (figur 2), står netop *stedsengagement* i centrum. De to eksempelstudier fra Rødby og Lildstrand har illustreret betydningen af de processer og former, hvorigennem mennesker engagerer sig i et sted. Men stedsengagementet kan kun udvikle sig, fordi det er funderet i analysemodellens vertikale akse, som forbinder *steders natur, infrastruktur og bebyggelse* med *stedsoplevelser*. Det lyder måske banalt, men det er faktisk basalt, at stedets natur- og kulturlandskab spiller den grundlæggende rolle, som er mere end et passivt bagtæppe. Det er dette, som Bruno Latour understregede med sit begreb om "det jordiske" og den "geo-sociale position" som en del af handlingerne. "Herlighedsværdi" er et noget andet, dansk udtryk for den betydning og effekt, omgivelser kan have

Det er ud fra stedets materielle indretning med spor af naturmæssige og menneskelige processer over tid, at stedet kan udvikle sig gennem sine ressourcer og oplevelser. I både Rødby og Lildstrand har de naturmæssige ressourcer i det store og hele nu mindre direkte erhvervsmæssig betydning, men man er dog fortsat afhængige af grundvand, luft og skiftende vejr, og af de infrastrukturelle forbindelser, som landskabet understøtter. Ikke mindst er det alt dette, som gør, at stedet tilbyder forskellige *oplevelser* af hav, kyst, klit,

hede, plantage, skov, marker, inddæmmed areal, vandløb og grøfter/kanaler. Dertil også sol, vind, regn og stjernehimmel, for ikke at tale om mere voldsomme vejrbegebenheder.

Når *stedsengagementet* i Lildstrand ser ud til at bidrage markant til stedsudviklingen, er dette også baseret i stedets særlige, ekstreme naturmæssige omgivelser, og de oplevelser, de tilbyder. Stedsengagementet i et sted som Lildstrand, som mest er blevet et sted for bosætning, sommerhusbeboelse, fritid og turisme, har sit klare udgangspunkt i denne geo-sociale forankring. Men det er også dette som danner udgangspunkt for den særlige orientering mod ”den lille turisme” (Bærenholdt et al. 2021) i ”stillekupeen” med fred og ro. Engagementet handler også om at bevare stedets marginale/beskedne karakter og undgå turisme i et omfang, som ellers er kendt andre steder på Vestkysten. I Rødbys tilfælde, var engagementet direkte forankret i Pakhusets særlige ramme om kulturoplevelser nemmere end med det mere abstrakte/ambitiøse Købstadshotel. Her er udfordringen for Rødbys *natur, infrastruktur og bebyggelse*, at stedets kulturhistoriske kulturarv står i skyggen af de naturmæssige oplevelser, som tilbydes af den nærliggende kyst og de projekter, som er forbundet med Femern Bælt projektet. Rødby har ikke allerede en særlig tydelig turistpraksis for stedsoplevelse, og det er endnu ikke tydeligt, hvad der præcist skal få turister til at besøge Rødby, sammenlignet med andre steder. Hvis det handler om købstadsoplevelsen, kan det således være svært at overgå andre købstæder, hvor der måske faktisk fortsat er gang i forretningerne i hovedgaden.

Stedsudviklingens karakter er samtidig også formet af analysemodellens horisontale akse (figur 2). For at et stedsengagement skal kunne udvikle et sted, er projektets program eller strategi afgørende. Dette kapitel har særlig lagt vægt på betydningen af den *praktiske stedsanalyse og strategi*. Her kan der herske tvivl om, i hvilken grad stedsanalysen i forhold til Rødby Købstadshotel var både lokalt forankret og tilstrækkelig i forhold til den ubekendte turistside. Mens stedsanalysen i Masterplanerne for Lildstrand udgik fra selve den koalition af lokale og sommerhusejere, som analysen også var med til forme, med sit fælles udgangspunkt i stedets natur. I Rødby formåede det ”store” Købstadshotel projekt dog uden tvivl til at bidrage til *forbindelser og investe-*

ringer i det oprindelige ”lille” projekt om renoveringen af Pakhuset, hvor engagement og ildsjæle er intakte. Stedsengagementet i Lildstrand med Masterplanernes alsidige planer har understøttet udviklingen af de mange *forbindelser og investeringer*, som ligger bag de mange delprojekter i Lildstrand’s ”lille turisme”. Det større projekt om udvidelse af Nationalpark Thy har derimod en usikker fremtid.

Den øjensynlig større succes for mindre stedsprojekter har naturligvis at gøre med det økonomiske omfang, men også med den økonomiske karakter af projekterne. De fonde, der søges midler fra, foretrækker ofte at finansiere projekter, som manifesterer sig synligt i landskabet som ”mursten”, og som også synes at have tilstrækkeligt med engagement og frivillige kræfter omkring sig, så man kan regne med, at projekterne vil blive befolket. Det giver selv sagt en bias i retning af støtte til forskellige typer ”ressourcestærke” aktører. Fondene, såvel private som offentlige, vil derimod nødig forpligte sig til at finansiere drift henholdsvis være afhængige af en erhvervsmæssig driftighed, der ikke er sikkerhed for. Der er netop den type udfordringer med en udvidelse af Nationalpark Thy henholdsvis Købstadshotellet, selvom disse udfordringer også er adresserede.

Stedsudvikling er altså kompleks og indeholder mange facetter, hvor ikke bare økonomi men også strategisk analyse og planlægning spiller en stor rolle. I dette kapitel har eksemplerne været relativt små steder, hvor stedsengagementet spiller en stor rolle for at få ting til at finde sted. Men det har også været to forskellige slags steder af forskellig størrelse og med forskellige typer af udfordringer. Her kan det være væsentligt at huske på, at stedsudvikling ikke bare er ”for stedets skyld”, men at stedsudvikling i høj grad er en måde, hvorpå samfundsudvikling ”finder sted”. Steders udvikling handler således om, hvordan samfundet skal udvikle sig. Og her antyder nærværende kapitel (men se nærmere i Bærenholdt et al., 2021), at den ”lille” udvikling, drevet frem igennem stedsengagement, indeholder et potentiale for en mere resiliens udvikling af ikke bare det lille lokalsamfund men også for det større samfund. For at få dette til at lykkes, er den gode stedsanalyse, som også er praktisk og lokalt forankret, nødvendig, om end ikke tilstrækkelig.

Dette kapitel har foreslået en tilgang til stedsudvikling, og et par eksempler, som lægger vægt på de mange forskellige elementer, som skal samles sammen, når steder udvikler sig. Det er her vigtigt at understrege vigtigheden af stedets natur, bebyggelse og infrastruktur, som kendetegner stedet *selv*. Men stedet udvikler sig kun og kan kun genopfindes, når de materielle træk kommer i forbindelse med oplevelsespraksis, investeringer og strategiske planer. Det er måske nok muligt, at steder kan udvikle sig uden de former for engagement, som kapitlet har lagt vægt på, men for steder, der vil udvikle sig gennem en begrænset "lille turisme", er engagementet afgørende.

Det er svært, og næppe muligt, at udvikle en generel model for, hvordan steder udvikler sig, fordi steder netop er forskellige, men dette kapitel har forsøgt at opstille en analysemodel, der begriber steders udvikling som en ansamling eller kombination af flere dimensioner, som hver især har hentet inspiration fra specifikke faglige tilgange. Jeg har forsøgt at demonstrere, at modellen i hvert fald er anvendelig til at analysere relativt små steder, der forsøger at udvikle sig gennem turisme. Pointen er, at det er vigtigt at se på netop, hvordan (1) *stedsoplevelser*, (2) *forbindelser og investeringer*, (3) *praktisk stedsanalyse og strategi*, og (4) *steders natur, infrastruktur og bebyggelse* er eller bliver bundet sammen, for at forstå, hvordan steder udvikler sig. Et engagement i stedet er i hvert fald én måde at binde disse dimensioner sammen.

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

1. Vælg et sted, som du arbejder med eller kender til. Gerne et sted, hvor du kender til indsatser for at udvikle stedet.
2. Skriv din egen konkrete stedsanalyse af stedets udvikling ud fra kapitlets analysemodel med dimensionerne:
 - Stedsoplevelser
 - Steders natur, infrastruktur og bebyggelse
 - Forbindelser og investeringer
 - Praktisk stedsanalyse og strategi.
3. Overvej sammenhængene mellem de fire dimensioner i din analyse: Har der været eller er der tale om en eller flere former for stedsengagement? Hvordan er det kommet konkret til udtryk? Omkring hvilke indsatser?
4. Har der på stedet været lavet en eller anden form for praktisk stedsanalyse? Hvilken rolle har stedsanalysen – i givet fald – taget/fået?
5. Hvordan hænger stedsanalysens indhold sammen med dens formål? Hvad kan den bruges til og af hvem? Kan du konkretisere, hvordan den praktiske stedsanalyse har indgået i indsatser for at udvikle stedet? (Dette punkt kan diskuteres principielt, eller med udgangspunkt i din stedsanalyse, eller med afsæt i en praktisk stedsanalyse fra stedet).
6. Hvilke faglige tilgange til steder, som du kender til fra kapitlet eller fra andre kilder, kan i særlig grad støtte en uddybning af stedsanalysen af det sted, du har valgt?

Referencer

- Abdallah, A. & Pelders, H. (2020) Giving a Gift that keeps on giving: An Analysis of Volunteer Motivation for Købstadshotellet. 3rd module project in Spatial Designs and Society, Roskilde University, via https://rucforsk.ruc.dk/ws/files/66568228/Rodby_Giving_a_gift_that_keeps_on_giving_Abdallah_Pelders.pdf (tilgået 29.07.2021)
- Agger, A. & Kahr Andersen, C. (red) (2018) *Stedssans – Samskabelse gennem Omverdensinddragelse*, Trafik-, Bygge- og Boligstyrelsen.
- Andersen, M.A. & Schelde, J.R. (2012) Arkitektur giver form til vores tilværelse, in Kjeldsen, K. et al. (red) *New Nordic Architecture & Identitet*, Humlebæk: Louisiana Museum of Modern Art.
- A. P. Møller Fonden (2022) Kultur- og Pakhuset i Rødby. <https://www.apmollerfonde.dk/projekter/pakhuset-i-roedby/>
- Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J & Dale, B. (red) (2015) *Med Sans for Sted: Nyere teorier*, Bergen: Fakkbokforlaget.
- Bagguley, P., Mark-Lawson, J., Shapiro, D., Urry, J., Walby, S. & Varde, A. (1990) *Restructuring: Place, Class & Gender*. London: Sage.
- BARK Rådgivning A/S & Realdania (red) (2017) *Steder tæller: Perspektiver og erfaringer*. København: Realdania
- Beck, U. (1995) *Ecological Politics in an Age of Risk*, Cambridge: Polity.
- Berg, N. G., Dale, B., Forde, A. & Kramvig, B. (2013) Introduksjon: Metodologiske utfordringer i stedsanalyser, in Forde, A. et al. (red) *Å finne Sted: Metodologiske perspektiver i stedsanalyser*, Trondheim: Akademika forlag, s. 9-22.
- Brandtoft, J.S., Ounanian, K., & Hegland, T.J. (2018) Maskulinitet og fiskeriafhængighed i Lildstrand, Esbjerg: *Sjæk'len, Årbog for Fiskeri-og Søfartsmuseet*, s. 49–71.
- Bugge, J. (2018) Notat: Forslag til forretnings- og organisationsmodel for Rødby Købstadshotel. Aalborg: Johanne Bugge Experience Consult.
- Bærenholdt, J. O. (2007a) *Coping with Distances: Producing Nordic Atlantic Societies*, Oxford
- Bærenholdt, J. O. (2007b) At forbinde steder: Turistoplevelser på farten, *Nordisk Museologi*, 2007 no. 2, 5-24.
- Bærenholdt, J.O. (2012) Enacting destinations: The politics of absence and presence, in van der Duim, R., Ren, C. & Jóhannesson, G.T. (eds) *Actor-Network Theory and Tourism: Ordering, materiality and multiplicity*, Abingdon: Routledge, s. 111-127.
- Bærenholdt, J.O. (2015) Designede turiststeder: Hva får dem til å virke?, in Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J & Dale, B. (red) *Med Sans for Sted: Nyere teorier*, Bergen: Fakkbokforlaget, s. 65-81.
- Bærenholdt, J.O. *kommende*. Engagemetet i at utvikle turiststeder, in Jensen, J.F. (red) i *Oplevelsesøkonomi, Oplevelseserhverv, Oplevelsesdesign*, Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Bærenholdt, J.O., Fuglsang, L. & Sundbo, J. (2021) A coalition for 'small tourism' in a marginal place: Configuring a geo-social position. *Journal of Rural Studies* 87: 169-180.
- Bærenholdt, J.O. & Granås, B. (eds) (2008) *Mobility and Place: Enacting Northern European peripheries*, Aldershot: Ashgate.
- Bærenholdt, J.O. & Grindsted, T.S. (2021) Mobilising for the diffuse market-town hotel, in Lassen C. & Laursen, L.L.H. (eds) *Mobilising Place Management*, Abingdon: Routledge, s. 92-113.
- Bærenholdt, J.O., Haldrup, M., Larsen, J. & Urry, J. (2004) *Performing Tourist Places*, Aldershot: Ashgate.
- Bærenholdt, J.O., & Kjølback, A.S. (2019) Designing places for experiences: A study of architectural practices, in Jensen, O.B., Lassen, C. & Lange, I. (eds), *Materiel Mobilities*. Abingdon: Routledge, s. 147-165.

- Carr, C. & Gibson, C. (2016) Geographies of making: Rethinking materials and skills for volatile futures. *Progress in Human Geography*, 40(3): 297–315.
- Cresswell, T. (2004) *Place: A short introduction*. Malden: Blackwell.
- Cooke, P. (ed.) (1989) *Localities: the changing face of urban Britain*. London: Unwin Hyman.
- Cox, K. R. (1998) Spaces of dependence, spaces of engagement and the politics of scale, or: looking for local politics. *Political Geography* 17(1): 1-23.
- Dahl Sørensen, M. (2020) *Sted, Viden og Planlægning: En undersøgelse af områdeformnyrsers stedslige planlægningspraksis*, Ph.d. afhandling fra Ph.d. skolen for Mennesker og Teknologi, Roskilde Universitet.
- Dicken, P. (1992) *Global Shift: The Internationalization of Economic Activity*, Second Edition, London: Paul Chapman publishing.
- Dovey, K. (2009) *Becoming Places: Urbanism/Architecture/Identity/Power* (elektronisk udgave), Hoboken: Taylor and Francis.
- Dovey, K. (2016) *Urban Design Thinking: A conceptual tool kit* (elektronisk udgave), Bloomsbury Publishing Plc.
- Dovey, K. (2020) Place as assemblage. In T. Edensor, A. Kalandides & U. Kothari (eds), *The Routledge Handbook of Place*. London: Routledge, s. 21-31.
- Frisvoll, S. (2015) Korleis analytisk fange staddanning mellom mening, makt, materialitet og mennesker?, in Aure. M., Berg, N.G., Cruickshank, J & Dale, B. (red) *Med Sans for Sted: Nyere teorier*, Bergen: Fakkbokforlaget, s.133-147.
- Fuglsang, L. & Nordli, A. (2018) On service innovation as an interactive process: a case study of the engagement with innovation in tourism service. *Social Science*, 7(12): 258-275.
- Førde, A., Kramvig, B., Berg, N. G. & Dale, B. (red) (2013) *Å finne Sted: Metodologiske perspektiver i stedsanalyser*, Trondheim: Akademika forlag.
- Gereffi, G. (2018) The emergence of Global Value Chains: Ideas, institutions, and research communities. In G. Gereffi (ed), *Global Value Chains and Development* (p. 1–39) Cambridge University Press.
- Healey, P. (2010) Making Better Places: The Planning Project in the Twenty-First Century, Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- Hvattum, M. (2012) At skabe steder, in Kjeldsen, K. et al. (red) *New Nordic Architecture & Identitet*, Humlebæk: Louisiana Museum of Modern Art, s. 100-115.
- Jóhannesson, G. T. & Bærenholdt, J. O. (2008) Enacting place through the connections of tourism, in Bærenholdt, J.O. & Granås, B. (eds) *Mobility and Place: Enacting Northern European peripheries*, pp. 155-166. Aldershot: Ashgate.
- Jóhannesson, G. T. & Bærenholdt, J. O. (2020) Actor-Network Theory, in Kobayashi, A. (ed) *International Encyclopedia of Human Geography*, 2nd edition, Vol. 1, pp. 33-40. Elsevier.
- Kalkan, H., Nielsen, T. T. & Bærenholdt, J. O. (2023) Mikrokonsekvenser af megabyggeri: Et eksplorativt studie af de sociale og økonomiske konsekvenser for lokalområdet. Roskilde Universitet. https://rucforsk.ruc.dk/ws/portalfiles/portal/99007205/Mikrokonsekvenser_af_megabyggeri_2023_af_Hakan_Kalkan_Thomas_Theis_Nielsen_J_rgen_Ole_B_renholdt.pdf (tilgået 12.03.2024)
- Latour, B. (2018) *Ned på Jorden: Hvordan orienterer vi os politisk?*, København. Informations Forlag.
- Latour, B., Pedersen, J.V.S. & Schultz, N. (2019) A conversation with Bruno Latour and Nikolaj Schultz: reassembling the geo-social, *Theory, Culture & Society*, 36 (7-78): 215-230.
- Latour, B. & Schultz, N. (2022) *Notat om den nye økologiske klasse*, København: Hans Reitzels Forlag.
- Laursen, L.H., Lassen, C. & Lange, S.G. (2021) Future mobile place management, in Lassen, C. & Laursen, L.H. (eds) *Mobilising Place Management*, Abingdon: Routledge, pp. 211-229.

- Madsbøll, C.G. 2020 Lild Strand i Mands Minde: Fortællinger fra et fiskerleje. Thisted: Museum Thy.
- Mariager, K. (2019) *Collecting Stones and Other Visitor Experiences at Bulbjerg and Lildstrand*. Master's thesis in Spatial Designs and Society, Roskilde University (kan fremskaffes ved kontakt til vejleder Jørgen Ole Bærenholdt).
- Masterplan Lildstrand (2022) version 9.0 (tilgået 06.03.2023 https://hawboerne.dk/uf/130000_139999/134475/ce5174c8b300ac0e8b589b2f492a61a6.pdf)
- Massey, D. (1984) *Spatial Divisions of Labour: Social structures and the geography of production*, London: MacMillan.
- Massey, D. (1994) *Space, Place and Gender*, Oxford: Polity.
- Massey, D. (2005) *For Space*, London: Sage.
- Massey, D. 2018 Power-geometries and a progressive sense of place (først publiceret i 1993), in Christopher, B., Lave, R., Peck, J. & Werner, M. (eds) *The Doreen Massey Reader*, Newcastle upon Tyne: Agenda Publishing (online).
- Massey, D. & Jess, P. (1995) *A Place in the World*, Open University and Oxford University Press.
- Mol, A. (1999) Ontological politics: a word and some questions, in Law, J. and Hassard, J. (eds) *Actor-Network Theory and After*, Oxford: Blackwell.
- Norrøn (2018). Købstadshotellet: Ekkoer fra det inddæmmede land, København: NORRØN, <https://livogland.dk/litteratur-og-links/2018/feb/kobstadshotellet-oestergade-roedby> (tilgået 21.02.2023)
- Nyseth, T. (2009) Place reinvention at the Northern rim, in Nyseth, T. & Viken, A. (eds) *Place Reinvention: Northern perspectives*, Farnham: Ashgate, pp. 1-14.
- Nyseth, T., Forde, A. & Cruickshank, J. (2018) Fra attraktive steder til omtentksom by- og stedsutvikling: Implikasjoner for planlegging?, in Aarsæther, N., Falleth, E., Kristiansen, R. & Nyseth, T. (red.) *Plan og Samfunn: System, praksis og teori*, Oslo: Cappelen Damm Akademisk, pp. 267-285.
- Nyseth, T. & Pløger, J. (2015) Perspektiver på steders tilblivelse, in Aure, M., Berg, N.G., Cruickshank, J & Dale, B. (red) *Med Sans for Sted: Nyere teorier*, Bergen: Fakbokforlaget.
- Pløger, J. (2012) Planlegging, kunnskap og makt, in Aarsæther, N., Falleth, E., Nyseth, T. & Kristiansen, R. (red) *Utfordringer for norsk planlegging*, Kristiansand: Cappelen Damm Høyskoleforlaget, s. 256-272.
- Richards, G. & Duif, L. (2019) *Small Cities with Big Dreams: Creative placemaking and branding strategies*, New York: Routledge.
- Sack, R. D. (2004) Place-making and time, in Mels, T. (ed) *Reanimating Places: A geography of rhythms*, Aldershot: Ashgate, pp. 243-253.
- Thévenot, L. (2007). The plurality of cognitive formats and engagements. Moving between the familiar and the public. *European Journal of Cultural Political Sociology*. 1(1): 7-34.
- Thévenot, L. (2016). *Engagementsregimer*, København: Hans Reitzel.
- Tuan, Y. (1977) *Space and Place: The perspective of experience*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Urry, J. (1990) Conclusion: places and policies, in Harloe, M., Pickvance, G. & Urry, J. (eds) *Place, Policy and Politics: Do localities matter?* London: Unwin Hyman, pp. 187-204.
- Urry, J. (1995) *Consuming Places*, London: Routledge.
- Viken, A. & Nyseth, T. (2009) The narrative constitution of materiality, in Nyseth, T. & Viken, A. (eds) *Place Reinvention: Northern perspectives*, Farnham: Ashgate, pp. 221-237.

Steder som problemer – stedsforståelser i dansk bypolitik 1993-2022

Martin Severin Frandsen & Jesper Visti Hansen

I dette kapitel ser vi nærmere på stedsforståelser i dansk bypolitik over de seneste tre årtier. Fokus er den historiske fremkomst af spørgsmålet om “udsatte byområder” som en særlig kategori af “problemramte” steder, og hvordan forståelsen af denne stedsproblematik har forandret sig over tid.

Til at belyse denne historie trækker vi på den sene Foucaults forståelse af genealogi som analyse af *problematikker* og deres historiske fremkomst og transformationer (Foucault, 1984a; Castel, 1994). ”Det at udvikle en given realitet til et spørgsmål, denne transformation af en gruppe af forhindringer og vanskeligheder til problemer, som forskellige løsninger forsøger at give et svar på, det er meningen med en problematik og tænkningens specifikke arbejde.” (Foucault 1984a: 1417). “En problematik er altid en frembringelse, men det er en frembringelse i den forstand, at man ud fra en given situation aldrig kan forudsige, at netop *denne* form for problematik vil opstå” (Foucault, 2019 [1984]: 226).

Med udgangspunktet i Foucaults begreb om problematikker får vores analyse en pragmatisk tilgang til stedsbegrebet. Det handler her ikke om at bestemme stedsbegrebets essens, men om at undersøge, hvordan begrebet er blevet brugt i konkrete sammenhænge. Vi kan i den forstand tale om stedets historisk-kritiske ontologi (Foucault, 1984b: 1392-1397; Koopman, 2011: 542-544).

Geograferne Clive Barnett og Gary Bridge fremhæver således: “Aktiviteten i forbindelse med problematikker handler ikke om forfinede akademiske kompetencer, men om basale egenskaber ved engagerede handlinger indenfor mange praksisfelter. Rumlige begreber som byen, stedet, nabolag og skala anvendes i alle mulige former for praksis. Vi bør derfor se på disse begreber, som pragmatisk forankrede i den engagerede problemløsnings løbende

opgaver, hvad enten den udføres af offentlige institutioner, det private erhvervsliv eller som borgerinitiativer (Barnett & Bridge, 2017:1201).

“Udsatte byområder” er ikke et særligt dansk, men et internationalt og europæisk fænomen, der i en dansk sammenhæng i forhold til Frankrig og Storbritannien fik sin officielle anerkendelse med omkring 10 års forsinkelse med nedsættelsen af Regeringens Tværministerielle Byudvalg i 1993. De danske svar på den nye problematik blev derfor også udviklet med inspiration fra andre europæiske lande og herunder Frankrig og Storbritannien (Groth-Hansen, 1998). Udviklingen i de to lande bliver således både på grund af historikken og på grund af de velfærdsstatslige forskelle oplysende for forståelse af det særlige ved udviklingen i Danmark.

Som teoretisk afsæt inddrager vi derfor også Foucault-inspirerede analyser af bypolitik og lokalsamfundsindsatser i Frankrig og Storbritannien. Jacques Donzelot har analyseret fremkomsten af det nye byspørgsmål i Frankrig og forsøgt at tænke en pragmatisk progressiv bypolitik, hvor staten spiller en rolle som ”igangsætter”. I en britisk kontekst har Nikolas Rose og Ash Amin peget på, hvordan spørgsmålet om udsatte områder er blevet omdefinert til et lokalt problem, der skal løses gennem en neoliberal ”styring gennem lokalsamfundet”. I forlængelse heraf har Mitchell Dean analyseret, hvordan denne styring indebærer autoritære virkemidler. Om de konkrete og teoretiske forskelle mellem udviklingen i de to lande se diskussionen mellem Donzelot og Gordon (Donzelot & Gordon, 2008).

De Foucault-inspirerede analyser tjener som teoretiske perspektiver for analysen af de skiftende steds- og problemforståelser og politiske tiltag i den danske kontekst. Det genealogiske blik bidrager her til at fremhæve sammenhængen i den danske bypolitik som et dynamisk felt præget af modstridende rationaler og konkurrerende stedsforståelser.¹ Artiklen afrundes med en sam-

¹ Af pladshensyn inddrager artiklen kun i mindre grad den danske litteratur om bypolitik og udsatte byområder. For en oversigt over den danske litteratur frem til 2016, se Larsen (2017). Se desuden Schultz Larsen og Delica (2019) for et review af litteraturen om territorielt stigma samt Andersen et al. (2022) for en selektiv oversigt over den aktuelle forskning.

menfatning af analysens bidrag til forståelsen af stedsbegrebet i dansk bypolitik.

Det nye urbane spørgsmål – fra klasse til sted.

Begrebet det nye urbane spørgsmål er den franske sociolog Jacques Donzelots forsøg på at forstå situationen og den nye stedsproblematik i franske byer siden 1980'erne. Begrebet henviser til den tidligere franske bysociologi og diskussionerne mellem Manuel Castells og Henri Lefebvre om "det urbane spørgsmål". Det urbane spørgsmål var her situeret indenfor en marxistisk kritik af den kapitalistiske udbytning i et produktionssamfund, som i princippet inkluderede alle borgere, og hvor modsætningen mellem kapital og arbejde udgjorde den centrale dramaturgi, der bandt samfundet sammen. Med massearbejdsløshedens tilbagekomst fra midt i 1970'erne voksede interessen for det "nye sociale spørgsmål", hvor social eksklusion blev et centralt tema, som førte videre til spørgsmålet om og bekymringen for den sociale sammenhængskraft.

I begyndelsen af 1980'erne opstod der til almindelig overraskelse by-optøjer i Frankrig (Lyon 1983), der indvarslede en ny form for by-problemer. Situationen var så meget mere paradoksal, da problemerne vedrørte steder og byområder, der oprindeligt fremstod som realiseringen af velfærdsstaten og virkeliggørelsen af det sociale medborgerskab (Donzelot, 2009a:35-37), men som nu var karakteriseret ved stor arbejdsløshed og en stor andel af medborgere med anden etnisk baggrund. Forvisningens (fransk: *relegation*) byområder blev det primære rumlige udtryk for de nye former for social og urban eksklusion, der truer samfundets sammenhængskraft (Castel, 2017[1995]; Hansen, 1998)². I dette perspektiv var optøjerne et udtryk for den rumlige oversættelse af *det nye sociale spørgsmål*.

For Alain Touraine var optøjerne udtryk for en grundlæggende samfundsmæssig forandring, hvor samfundets pyramidiske organisering og modsæt-

² Jean-Marie Delarue (1991): *Banlieues en difficultés: La relégation*. Rapport au ministre d'Etat, ministre de la Ville et de l'Aménagement du territoire. Syros/Alternative, Paris. Områderne har også i Frankrig mange forskellige betegnelser: forsømte (*défavorisées*), vanskelige (*difficiles*), følsomme (*sensibles*), m.fl.

ningen mellem rig og fattig er blevet overlejret af en netværksorganisering, hvor den primære modsætning er mellem de tilknyttede og de ikke-tilknyttede. I denne optik var optøjerne et ramaskrig mod opgivelsen af befolkningen i bestemte områder og ikke en fordømmelse af økonomisk udbytning. Det primære problem er ikke længere udbytningen, men afkoblingen fra arbejdsmarkedet (Touraine, 1991).

Det nye urbane spørgsmål kombinerer de to læsninger ovenfor. På den ene side koncentrerer socialt dårligt stillede i bestemte områder, hvilket samtidig producerer den modsatte bevægelse, hvor de socialt mest velstillede i stort omfang fraflytter områderne. Denne dobbelte bevægelse er udtryk for fremkomsten af en *adskillelseslogik* i hjertet af det urbane samfund. Adskillelseslogikken viser sig i den ulige og adskilte udvikling af byens forskellige dele, som f.eks. forsømte områder, forstæder og gentrificerede bycentre. Donzelot taler derfor om ”Byen i tre hastigheder” (Donzelot, 2004; 2009b).

Siden det 19. århundrede har urbaniseringen givet anledning til konfrontationer mellem rig og fattig i lyset af det politiske medborgerskabs iboende løfte om lighed (Donzelot, 2009). Med det nye urbane spørgsmål er en konfrontationslogik blevet underordnet en adskillelseslogik, hvor konflikt erstattes af undgåelse/undvigelse. Som problematik stiller det nye urbane spørgsmål udfordringen om at overvinde adskillelseslogikken, og dermed handler det ”om byens politiske evne til at skabe samfund” (”faire société”)” (Donzelot, 1999: 88; 2009b:30).

Det nye urbane spørgsmål og adskillelseslogikken markerer at samfundets rumlige organisering har fået en ny og endnu mere central rolle, hvor modsætningen mellem kapital og arbejde for en stor del er blevet forskudt til den rumlige modsætning mellem indenfor og udenfor. Byen er ikke længere scenen, hvor dramaturgien for modsætningen mellem kapital og arbejde udspilles. Byen er med adskillelseslogikken blevet et topo(s)logisk problem³.

³ Adskillelseslogikken handler om brud i den sociale og urbane sammenhæng. Formelt er der tale om brud i objektets kontinuitetsegenskaber. Topologi er læren om objekters kontinuitetsegenskaber.

Staten som igangsætter – fornyelse af velfærdsstaten?

Efter valget af Mitterand i 1981 udformedes en ny bypolitik, som var kendetegnet ved at være områdebaseret, helhedsorienteret, borgerinddragende og kontraktuel. Der var ikke tale om en erstatning for traditionelle velfærds-politikker, men et forsøg på at udvikle mere tidssvarende indsatser. I 1980'erne var Donzelot sammen med Philippe Estèbe involveret i evalueringer af den nye bypolitik, men i en utraditionel form der fokuserede på, ”hvilken effekt den bypolitiske indsats har på de klassiske politikker, for at se i hvilken udstrækning disse bliver reevalueret” (Donzelot & Estèbe, 1998 [1994]: 281-282). I dette perspektiv introducerede bypolitikken ideen om ’staten som igangsætter’, der dækker over tre centrale forandringer:

- 1) Som et alternativ til en teknokratisk top-down styring og opsplitningen af det sociale spørgsmål i forskellige sektorer repræsenterer bypolitikken en helhedsorienteret tilgang, der prioriterer lokale initiativer, og hvor området og lokalsamfundet konkret sammenknytter, hvad sektoropdelingen abstrakt adskiller. Lokalsamfundet er ikke længere et objekt for statens sociale ingeniør-kunst/teknokratiske top-down styring. Lokalsamfundet bør derimod blive handlingens subjekt.
- 2) Den sociale og urbane eksklusion illustrerer, at den sociale arbejdsdeling ikke garanterer en solidaritet mellem samfundets forskellige dele, og derfor kan statens opgave ikke længere være at regulere et produktionssamfund. Staten bør i stedet blive et subjekt for produktionen af samfund. Den må opfinde og understøtte nye former for solidaritet på tværs af områder og lokalsamfund.
- 3) Bypolitikken placerer borgeren som en ny tredje part i relationen mellem staten og lokale myndigheder. Løsningen på de nye sociale og urbane problemer er ikke mindre, men mere demokrati. (Donzelot & Estèbe, 1998 [1994]: 282-291, Hansen, 2008a: 174-183). Den nye bypolitik blev for Donzelot og Estèbe den symbolske figur for en nyorientering af velfærdsstaten.

”Denne [bypolitikkens] nytænkning er ikke indlysende, heller ikke for dem der skal realisere denne politik. Det er langt fra givet, at de nye ideer overlever, og de foranlediger ikke af sig selv, at deres muligheder udnyttes. De udgør på en vis måde bypolitikkens utopi, utopien om statens nye rolle” (Donzelot & Estèbe, 1998 [1994]: 291).

Fra strategiske fysiske omdannelser til det urbane medborgerskab

I Frankrig svækkes i løbet af 1990'erne troen på sociale kvarterprojekter til fordel for et bredere bystrategisk perspektiv og en satsning på erhvervs- og beskæftigelsesfremmende politikker. I 2003 oprettes ANRU (Agence Nationale de Renovation Urbaine), der varetager et nyt ambitiøst program for fysisk omdannelse af udsatte byområder, som er organisatorisk og økonomisk uafhængig af den eksisterende bypolitik. Der er fortsat tale om tilbud til det lokale niveau, hvor staten bevarer rollen som ”igangsætter” (Hansen, 2008b).

Ti år senere må Donzelot konkludere, at heller ikke ”de fysiske omdannelser er tilstrækkelige for at genetablere en effektiv kontinuitet mellem de udsatte områders beboere og byens muligheder” (Donzelot, 2013: 163).

For Donzelot er målet at gen-integrere de forsømte områder i den bymæssige sammenhæng og give alle borgere adgang til byens muligheder og dermed om at (re-)integrere de forskellige områder i den bredere urbane kontekst. Det handler om en udvidelse af det sociale medborgerskab til et *urbant medborgerskab*:⁴

”Med dette udtryk betegner jeg nødvendigheden af ud fra disse adskilte verdener at skabe en forenet social verden. Nødvendigheden af at handle på en måde så chanceligheden mellem individer ikke forsvinder med den stærkere eller svagere adskillelse af urbane verdener.” (Donzelot i: Llano, C. R. M. & del Garcia, S. G. 2017: 267-268)

I dette perspektiv rummer den amerikanske tradition for ”community organising” ideer og praksisser til at forny fransk bypolitik. Herunder at det urbane medborgerskab indebærer en forskydning af det centrale fokus fra *sted til mennesker*, og til en forståelse af sted som defineret af mobilitet og strømme.⁵ Bypolitik handler derfor ikke primært om at transformere bestemte byområder, men om at integrere mennesker i den givne agglomeration – om at sikre enhvers adgang til byens muligheder. Tilsvarende må bypolitikker stræbe

⁴ Ideen genoptager flere klassiske bysociologiske temaer omkring ”retten til byen”. Kort fortalt er det urbane medborgerskab det sociale medborgerskab plus ”retten til byen” (Donzelot, 2009a: 52-54). Men det er stadigvæk en ide under udvikling, derfor åbenheden. (Donzelot, 2013: 188)

⁵ Olivier Mongin, 2013 : *La ville des flux* [Strømmenes by]. Fayard. Paris. Se note 8 for et genealogisk blik på mennesker, mobilitet og sted.

efter at forøge/udvide individers og grupper *rumlige kapital*. (Donzelot, 2003; 2006: 119-141; 2013: 143-153). Agglomerationen er således bypolitikens primære stedslige skala.

At overvinde adskilleelseslogikken betyder at (gen-)forbinde individer og befolkningsgrupper til de sociale netværk, dvs. til agglomerationen og dens dynamikker, strømme og netværk, og det handler om meget mere end fysiske forandringer (som f.eks. nye sporvogne/letbaner)⁶. "For at en sådan skalaændring til agglomerationen skal være produktiv kræves, at de der er ansvarlige for agglomerations fællesskab [samfund] vælges ved direkte valg" (Donzelot, 2013: 192). Agglomerationen bør blive en fuldgyltig demokratisk enhed. (Donzelot, 2006: 166). Det urbane medborgerskab handler om at demokratisere og forene byen.

Styring gennem lokalsamfundet

Hvor Donzelot og Estèbe i starten af 90'erne fortolker den franske bypolitik i en forhåbningsfuld optik, finder vi i Storbritannien hos Rose og Amin en mere pessimistisk diagnose af den bypolitik og de steds- og lokalsamfundsindsatser, der bliver sat i værk under New Labour-perioden fra midt i 90'erne til sidst i 00'erne. For Rose og Amin handler New Labour-regeringens bypolitik mindre om at forny velfærdsstaten og mere om at erstatte solidariske omfordelingspolitikker på tværs af lokalområder med en ny form for nyliberal "styring gennem lokalsamfundet" (Rose, 1996: 332).

I denne form for styring er billedet af den klassiske velfærdsstat blevet afløst af forestillingen om den faciliterende og igangsættende stat. Modsat hos Donzelot er der her ikke tale om en bestræbelse på en fornyelse af velfærdsstaten, men om en afvikling af den omfordelende velfærdsstat til fordel for en nyliberal stat. Denne skal nu ikke længere styre gennem centralistisk planlægning men agere som en form for meta-guvernør, der styrer på afstand gennem at tilrettelægge rammerne for andres selvstyring. Dette implicerer ifølge Rose en dobbelt bevægelse af selvstændiggørelse og ansvarliggørelse. Virksomheder, organisa-

⁶ Med henvisning til geograften Jacques Lévy bemærker Donzelot at det urbane demokrati er demokratiets svage led (Donzelot 2006: 166).

tioner, skoler og lokalsamfund, der tidligere var viklet ind i velfærdsstatens bureaukratiske styringskæder, skal nu frigøres for selv at blive herre over deres egen skæbne. Men med frigørelsen bliver de samtidig selv gjort ansvarlige for denne skæbne og for samfundets skæbne som helhed (Rose, 1999: 174-175).

I forlængelse af Rose peger Amin på, hvordan New Labour har redefineret spørgsmålet om udsatte områder fra et samfundsmæssigt problem til “et problem med en lokal oprindelse”. Både årsagerne til sociale problemer og ansvaret for at løse dem placeres i lokalsamfundet. Dermed overses hvordan lokalsamfundets skæbne er sammenvævet med det, som Amin betegner som et bredere samfund af forbindelser og forpligtelser. Det bredere samfundsmæssige skæbnefællesskab reduceres til en forståelse af ‘samfundet’ som en række afgrænsede og selvforvaltende lokalsamfund.

”Som resultat af ‘den tredje vejs’ reducerede rumlige ontologi bliver det manglen på lokalt fællesskab, der stilles til ansvar for lokal nedgang uden kritisk blik på andre bidragende faktorer og alternative former for sociale forbindelser. Spørgsmålet om ‘fejlslagne steder’ bliver et spørgsmål om at eliminere dårlige fællesskaber og erstatte dem med gode og dertil med den udtalte præmis, at lokalsamfundene kun vil kunne bebrejde sig selv, hvis de politiske indsatser viser sig at slå fejl.” (Frandsen, 2018: 53) Når lokalsamfundsindsatser på den måde kobles til en tilbagerulning af solidariske omfordelingspolitikker, producerer de ifølge Amin snarere afmægtiggørelse og altså en forværring af situationen end lokal empowerment (Amin, 2005).

Autoritær liberalisme

Hvor Rose og Amin lægger vægt på den nyliberale styrings faciliterende aspekt har bl.a. Mitchell Dean analyseret, hvordan denne også er sammenvævet med nye autoritære tiltag i form af overvågning, tvang, sanktioner og straf. Med Deans ord er “tilbagetrækningen af fordelingspolitiske mål for social retfærdighed” ledsaget af en stigende optagethed af “spørgsmål vedrørende kontrol af forbrydelse, politi og straf” (Dean, 2015: 171), og der er “visse nutidige former for staters liberale regering, som bedst beskrives som autoritær liberalisme” (*Ibid.*: 177).

For Dean indebærer det at regere liberalt ikke nødvendigvis, at der regeres gennem frihed eller “på en måde, der respekterer individets frihed” (*Ibid.*: 151). Liberal regeringsførelse har både historisk og aktuelt indebåret såvel ‘liberale’ som autoritære styringsformer alt efter hvilken kategori af subjekter styringen har været rettet imod. Den faciliterende form for styring forudsætter, at de individer, fællesskaber og lokalsamfund, som er genstand for styringen, er i stand til at forvalte den tildelte autonomi. Liberal styring indebærer derfor en “opdeling mellem dem, der er i stand til at tage vare på frihed og ansvar med moden subjektivitet, og dem, der ikke er i stand til det” (*Ibid.*:162), og hvor “autoritær eller despotisk styring” er nødvendig (*Ibid.*:176).⁷

Det nye byspørgsmål i Danmark

Vi vender os nu mod den genealogiske analyse af problematikken vedrørende udsatte byområder i Danmark. Vi har udvalgt og arbejdet med et kildemateriale bestående af policy-dokumenter i form af rapporter, notater, politiske udspil, boligpolitiske aftaler, lovttekster, høringssvar, avisartikler, m.m. I læsningen af dette tekstkorpus har vi fokuseret på sammenhængen mellem problem- og stedsforståelser og politiske udspil og problemløsningstiltag.

Vi har derudover arbejdet ud fra Foucaults forståelse af genealogi som *nutidens historie*: “Jeg starter med problemet i de termer, hvori det aktuelt er formuleret, og forsøger at fastlægge dets genealogi; genealogi betyder, at jeg udfører analysen med udgangspunkt i den nuværende situation” (Foucault, 1984: 1493). Udgangspunkt for genealogien er udspillet fra 2018: *Ét Danmark uden parallelsamfund. Ingen ghettoer i 2030* (“den nuværende situation”). Udspillet ligger selvsagt både som bekræftelse og som kritik i forlængelse af tidligere politikker og udspil på området, ligesom det har forbindelser til den offentlige debat, til den politiske debat, til interesseorganisationer, til faglige miljøer, til samfundsvidenskabelige miljøer, til enkeltpersoner m.m. Her har vi fokus på den centrale del af det genealogiske arbejde, nemlig rekonstruktionen af udviklingen i de offentlige politikker overfor udsatte boligområder og dvs.

⁷ Se tilsvarende diskussion hos Loïc Wacquant (Wacquant, 2009; Nilson & Delica, 2015).

rekonstruktionen af udviklinger og omskiftelser i problematikken om udsatte byområder.

Vi har fulgt denne udvikling tilbage til nedsættelsen af regeringens byudvalg i 1993, som betegner den officielle anerkendelse af, hvad der dengang blev betegnet ”socialt belastede byområder”. Byudvalget betegner således et kvalitativt spring i udviklingen, som et kvalitativt nybrud i problematikken, der markerer stedets nye betydning i skiftet fra en traditionel klasse problematik til en stedsproblematik, som fænomenet ”socialt belastede byområder” og med dem adskillelseslogikken er udtryk for.⁸

Vores mål med denne artikel er at bidrage med en rekonstruktion af udviklingen af problematikken om udsatte byområder over godt tredive år, fra 1993 til 2022. Det handler om at rekonstruere de mest betydelige kvalitative forandringer i problematikken. Denne rekonstruktion er styret af vores teoretiske inspiration både i positiv forstand, dvs. hvor den danske udvikling stemmer overens med udviklinger i Frankrig og/eller i Storbritannien, men måske er den negative relation endnu vigtigere, det vil sige der, hvor den danske udvikling afviger fra vores teorier og udviklingen i Frankrig og Storbritannien.

Vores rekonstruktion besvarer selvsagt ikke alle spørgsmål om udviklingen, den rejser måske flere spørgsmål end den besvarer, men allerede dét er et vigtigt bidrag til diskussionen. Derudover er en genealogi altid begrænset, og som det nuværendes historie handler det om at følge slægtskabstrådene tilbage i tiden uden at prætendere at fortælle hele historien om disse sammenhænge.⁹ Artiklen tilbyder således helt bevidst en ydmyg og beskeden genealogi, som i forhold til kapitlets formelle rammer måske alligevel er ganske fordringsfuld.

Analysen er inddelt i fem dele, der markerer en ændring i den dominerende problem- og stedforståelse og dermed også et skift i karakteren af de politiske

⁸ Stedsproblematikkens genealogi kan selvsagt føres længere tilbage, ovenikøbet meget længere. F.eks. til Edward III af Englands forordning fra 1349 *The Statue of Laborers*: ”Den forsøgte at fikse manuelle arbejders bopæl både i byen og på landet, og fordømte at give almisser til arbejdsdygtige fattige. Den markerede begyndelsen på forbud mod vagabondering, som varede flere århundreder.” (Castel, 1994: 249. I forhold til Danmark, se Hansen, 1998).

⁹ Med hensyn til genealogiens styrker og svagheder se diskussionen i Castel 1994.

tiltag – en opdeling der i store træk er sammenfaldende med perioder med hhv. socialdemokratisk og borgerligt-liberalt ledede regeringer.¹⁰

90'erne – det bypolitiske projekt

Steds-indsatser, som Donzelot, Rose, Amin og Dean diskuterer i en fransk og engelsk kontekst, finder vej til Danmark i begyndelsen af 90'erne med nedsættelsen af SR-Regeringens tværministerielle byudvalg i 1993. Det var ikke optøjer som i England og Frankrig, der førte til nedsættelsen af Byudvalget, men bekymringer hos borgmestre på den københavnske vestegn på baggrund af sociale problemer i bestemte områder, og hvor spørgsmålet om etnicitet og ghettoer indtog en central plads i den offentlige debat. (Hansen, 2008a: 45-58).

Byudvalget markerer en anerkendelse af problematikken som Donzelot betegner 'det nye byspørgsmål' på et nationalt niveau og er derfor startpunktet for fremstillingen af vores genealogiske analyse. I denne del ser vi nærmere på: Nedsættelsen af Byudvalget, den nye stedsbaserede læsning af det sociale, kvarterløftprojekterne, oprettelsen af et By- og Boligministerium og nye initiativer til regulering af beboersammensætningen.

En adskillelseslogik

Det nye stedsfokus på byområder drejer sig om et kompleks af fysiske og sociale relationer. Regeringens Byudvalg nedsættes derfor som et tværministerielt udvalg. Målet er ikke at erstatte de traditionelle sektorpolitikker, men at udvikle nye tværgående indsatser målrettet byens kompleksitet (Hansen, 2008a: 186-193; 204-210).

Byudvalgets første opgave bliver at danne sig et overblik over udfordringerne, hvilket fører til en åben survey, hvor landets kommuner oplyser, om de mener at have boligområder med sociale problemer, og hvori problemerne består. Over 90 % af de daværende 275 kommuner besvarer undersøgelsen. Resultaterne publiceres i den første *Rapport fra Byudvalget* fra 1994 sammen med en

¹⁰ De første dele af analysen trækker på tidligere studier (Hansen 1999, 2008a, 2008b; Frandsen 2018; Frandsen & Hansen 2020).

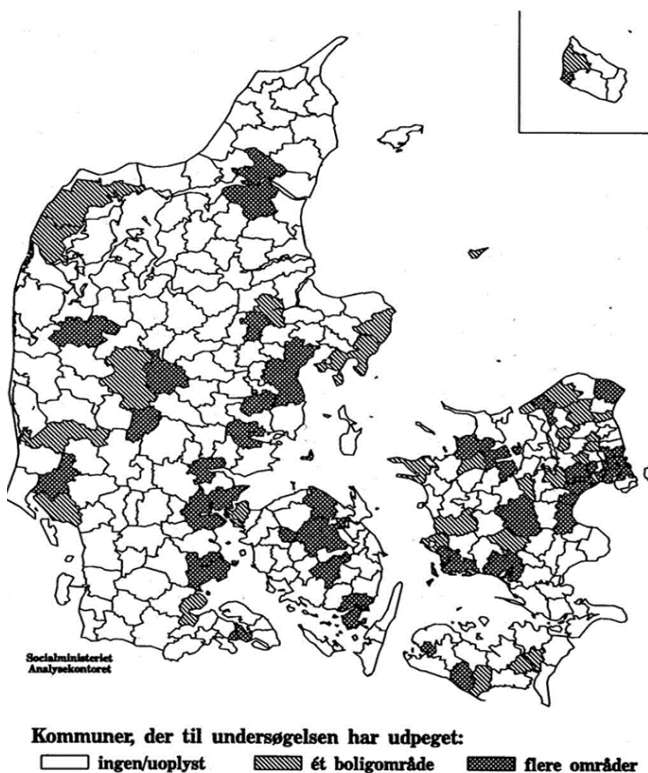
30 punkts handlingsplan, som falder inden for seks områder: 1) Det fysiske miljø (renoveringer og huslejenedsættelser); 2) Sociale aktiviteter (tiltag mod sociale eksklusion, ensomhed og isolering); 3) Beboersammensætning; 4) Tryghed og kriminalpræventive tiltag; 5) Uddannelse og skoler; 6) Arbejds-markedstilknytning. Stedet, det socialt belastede boligområde, er således vagt defineret ved særlige udfordringer indenfor planens seks indsatsområder (Byudvalget, 1994b: 5-6).

Undersøgelsen resulterer i det første Boligsociale Danmarkskort (fig. 1), som ikke kortlægger specifikke sociale problemer, men alene hvor der findes områder med problemer, og dermed brud i den sociale og urbane sammenhængskraft. Resultatet er 186 identificerede områder med en samlet befolkning på 250.000, dvs. i 1993 bor 5% af befolkningen i socialt belastede byområder¹¹.

I forhold til den offentlig debat fører undersøgelsen til en overraskende konklusion. Undersøgelsen viser: ”Ingen sammenhæng mellem antallet af udlændinge og sociale problemer [...]” (Byudvalget, 1994b: 11). Integration er ikke desto mindre en vigtig komponent af byens evne til at skabe samfund (jf. Donzelot), og halvdelen af tiltagene i Byudvalgets 30 punkts handlingsplan er målrettet indvandrere og flygtninge (Hansen, 1999: 566).

Et af de 30 tiltag består i at otte byområder for perioden 1995-97 udvælges som modelområder for den nye bypolitik, som er: ”en målrettet og helhedsorienteret indsats, der involverer lokale parter i et gensidigt forpligtende samarbejde; boligselskab, boligforening, frivillige organisationer, kommunen, daginstitutioner, erhvervslivet, faglige organisationer m.v.” (Byudvalget, 1994a: 5).

¹¹ ”Hvad angår sammenhængskraften er det vigtigt at påpege, at hovedmodsætningen i det danske samfund ikke længere går imellem et stort dårligt stillet flertal og et mindretal af rige og magtfulde. Der er tale om en ændring, hvor det store flertal har det godt – men karakteriseret af store forskelle – og et mindretal, som er holdt udenfor arbejdslivet, er relativt dårligt uddannet og overvejende bor i boligområder med store sociale problemer.” Se Finn Kenneth Hansen & Henning Hansen: *Polarisering i det danske samfund*. CASA (Center for alternativ samfundsanalyse), 1997.

Figur 1. Det originale kort over "Boligområder med sociale problemer" (Byudvalget 1994b: 5)

Staten som igangsætter

Inden modelområde-forsøget afsluttes er byudvalget klar med en ny eksperimentel indsats. Som den franske bypolitik i 1980'erne er Kvarterløft karakteriseret ved at være helhedsorienteret, inddrage lokale kræfter i videst muligt omfang, baseret på partnerskaber og styret gennem kontrakter og aftaler. Kvarterløft følger en projektløst, hvor indsatser bevilges og iværksættes for en tidsbegrænset periode (syv kvarterløft for perioden 1997-2002) med den

ambition at resultaterne forankres i områderne, således indsatsen (og bevillingerne) ikke længere er nødvendig.

Et væsentligt nyt træk er skiftet fra at fokusere på problemer til at fokusere på ressourcer. Den traditionelle top-down tilgang skal afløses af en bottom-up tilgang, der skal frisætte ressourcer, som de traditionelle politikker ikke havde blik for. Tilgangen appellerer således til lokalsamfundets mindre skala og til en udvidelse af demokratiet. Kvarterløft er udtryk for både mindre og mere velfærdsstat (Hansen, 2008a: 200-251).

Med Byudvalget påtager staten sig rollen som "igangsætter" (Byudvalget, 1995: 63) – dvs. samme begreb som Donzelot bruger til at betegne statens nye rolle i den tidlige franske bypolitik. Kvarterløft er, som en statslig puljepolicy, et tilbud til kommunerne og deres lokale partnere, hvor staten for de syv første kvarterløft finansierer mellem 30-45% af indsatsen (kommuner, boligselskaber m.fl. bidrager med de resterende 55-70%) (SBI, 2003:11-12). Socialt belastede byområder er udgangspunktet, men med kvarterløftprojekterne får bypolitikken et bystrategisk perspektiv. Stedet, det "socialt belastede", betegner en relation mellem et område og den større bymæssige sammenhæng området er en del af. Objektet for indsatsen er ikke kun områderne i sig selv, men relationen mellem området og den øvrige by.

Fornyelse af velfærdsstaten?

På det symbolske plan understreges det bystrategiske ved, at Boligministeriet i 1998 skifter navn til Bolig- og Byministeriet og i 1999 til By- og Boligministeriet. Ministeriet udsender i 1998 *Byernes udvikling – Et bypolitisk debatoplæg* og i 1999 *Fremtidens by. Bypolitisk perspektiv- og handlingsplan*. De to udspil fremhæver, at bypolitik er en "paraply" for alle de relevante velfærds politikker, som det illustreres med kvarterløftprojekterne. De to udspil peger frem mod at give byen og det urbane og dermed stedet en ny politisk status.

Øget fokus på beboersammensætningen

Adgangen til almene boliger er principielt demokratisk og reguleret via ventelister. Derudover kan kommunerne anvise til hver fjerde ledige bolig. I

juni 93 får kommunerne i særlige tilfælde mulighed for en udvidet anvisningsret (Byudvalget, 1994b: 19-23). I maj 2000 vedtages *Lov om ændring af lov om almene boliger m.m.*, som bl.a. indfører *fleksibel udlejning*, hvor kommuner og boligorganisationer kan aftale, at indtil 90% af de ledige boliger skal udlejes efter særlige kriterier, som aftales mellem kommunen og boligorganisationen. Flexibel udlejning understreger at SR-bypolitikens demokratiserede bottom-up-tilgang ikke er en erstatning af, men et supplement til den traditionelle velfærdspolitiske top-down-regulering.

oo'erne – udformningen af en nyliberal bypolitik

Efter en valgkamp præget af indvandrerpolitik førte valget i november 2001 til dannelse af en VK-regering, som fortsatte frem til oktober 2011. Nedlæggelsen af By- og boligministeriet var et opgør med bypolitik som selvstændigt politikområde, men samtidig det indledende skridt i en omdefinering af problematikken vedrørende udsatte byområder.

I denne del ser vi på fem centrale elementer i udarbejdelsen af en ny bypolitik: Den politiske isolering af udsatte boligområder, kampen om Landsbyggefonden, kommunaliseringen af bypolitikken, skiftet fra renovering til fysisk omdannelse og en ny og skærpet diskurs om "ghettoer" og "parallelsamfund".

Fra et samfundsmæssigt til et lokalt problem: Den politiske isolering af almene boligområder

Med nedlæggelsen af By- & Boligministeriet fordeles ministeriets ressortområder mellem Økonomi og Erhvervsministeriet og det nyoprettede Ministerium for Flygtninge, Indvandrere og Integration, populært Integrationsministeriet. Den helheds- og stedsorienterede bypolitik bliver i første omgang opløst i økonomiske og arbejdsmarkeds- og integrationspolitiske problematikker (Hansen, 2008b).

Problematikken omkring udsatte byområder løses dog ikke med nedlæggelsen af By og Boligministeriet og to år senere i maj 2004 offentliggør VK-regeringen: *Regeringens strategi mod ghettoisering*, som sammen med *Lov om byfornyelse og udvikling af byer* ligeledes fra 2004 og Boligaftalerne for 2005 og 2006 (jf. næste afsnit) udgør et bud på en alternativ liberal bypolitik.

Med *Strategien* forvandles problematikken om udsatte byområder til et spørgsmål om ghettoer, der ”ikke er et resultat af frie menneskers valg” (Regeringen, 2004: 7). I sin klassiske forståelse er ghettoen bestemt ved at være afsondret fra byen. Allerede i titlen lægger *Strategien* op til at isolere udsatte boligområder, og at tænke problematikken isoleret fra en bredere by- og samfundsmæssig sammenhæng – svarende til det Amin betegner som en omdefinering af et samfundsmæssigt problem til ”et problem med en lokal oprindelse.” *Strategien* indeholder også et udkast til den senere ghettoliste fra 2010 (*Ibid.*:14-16).

Isoleringen af udsatte boligområder fører *Strategien* videre til at udpege beboersammensætningen og koncentrationen af såkaldt resourcesvage grupper, herunder indvandrere, som det centrale problem. Det drejer sig derfor om at ændre beboersammensætningen for at opnå en såkaldt ”afbalanceret beboersammensætning” (*Ibid.*:18), som ikke præciseres nærmere. Det første af tre centrale instrumenter for den nye politik bliver derfor: ”En ny model for anvisning af almene boliger” (*Ibid.*:9), der indebærer yderligere begrænsninger af den demokratiske anvisning til almene boliger i udsatte boligområder, som blev indledt af SR regeringen.¹² Der åbnes desuden for ”forsøg med salg af almene boliger” med henblik på at opnå blandede ejerformer i områderne og tiltrække såkaldt ”ressourcestærke” borgere.

I forlængelse af *Strategien* vedtages ”Lov om byfornyelse og udvikling af byer”. Med loven bliver *Områdefornyelse* det nye koncept for stedsbaserede indsatser, der i en stærkt reduceret udgave viderefører og erstatter Kvarterløft, men med en afgørende forskel. Almene boligområder trækkes ud af Områdefornyelsen, og det vil sige, at offentlige byfornyelsesmidler ikke længere kan komme almene boligområder til gode. Med den nye lov, og forberedt af boligaftalen for 2002-2005 (Hansen 2008b: 31-32), skal den almene boligsektor selv finansiere indsatser i almene boligområder. Loven fuldbyrder dermed den rumlige isolering af almene og især udsatte boligområder.

¹² De to øvrige centrale instrumenter er: 2) etableringen af en *Programbestyrelse*, der alene har en rådgivende funktion, og 3) ”En række specifikke integrationsinitiativer...” (Regeringen 2004: 9).

Tilbagebetræknin g af statslige investeringer: Kampen om Landsbygge- fonden

Med boligaftalerne for 2002-2005 og den nye byfornyelseslov bliver finansieringen af den fysiske byfornyelse af almene boligområder overladt til den almene boligsektor selv, og det vil sige til Landsbyggefonden. Midlerne i Landsbyggefonden er beboerne i den almene sektors fælles opsparing, men fonden er reguleret ved lov. Det er flertallet på Christiansborg, der disponerer over opsparingen.¹³

Socialdemokraterne vil i 2006 ikke være medskyldige i, hvad der betegnes som ”tyveri” og trækker sig fra boligaftalerne for 2006 og 2007-2010 (Hansen, 2006). For VK-regeringen handler det derimod om decentralisering og større frihed og ansvar til kommuner og de almene boligselskaber – i Roses termer selvstændig- og ansvarliggørelse.

Institutionelt får kommunerne med de nye boligaftaler den centrale plads. Det er op til kommuner og de almene boligorganisationer at udarbejde fysiske og boligsociale helhedsplaner, men hvor der, modsat Kvarterløftmodellen, oprettholdes en finansiell og institutionel adskillelse mellem de fysiske og de sociale projekter. Helhedsplanerne skal godkendes af Landsbyggefonden, som herved får en styrket institutionel rolle (*Ibid.*: 40-42; Frandsen, 2018).

Styrin g på afstand: ”Kommunaliseringen” af bypolitikken

Kommunernes centrale placering forstærkes med strukturreformen fra 2007, der reducerer antallet af kommuner fra 271 til 98. De større kommuner indebærer en udvidelse af den kommunale skala, men samtidig en indskrænkning af den bypolitiske skala til den kommunale skala. Der findes ikke et regionalt politisk-administrativt niveau til at varetage bypolitikken, som også Donzelot har fremhævet i Frankrig. Bypolitik på en inter-kommunal skala er overladt til kommunernes frivillige samarbejde, samtidigt med at kommunerne konkur-

¹³ Almene boliger finansieres som andre boliger ved at optage lån. Når disse lån er tilbagebetalt, og ejendommen er gældfri, fortsætter beboerne i den almene sektor med at betale den samme husleje som tidligere. Derved genereres en betydelig opsparing/overskud. Midlerne i Landsbyggefonden stammer alene fra denne beboernes opsparing.

rerer indbyrdes om investeringer, virksomheder og ”ressourcestærke” borgere m.m.

Kommunen skal godkende, at der bygges almene boliger og bidrager til finansieringen af byggeriet ved at stille ca. 10% af grundkapitalen til rådighed som et 50-årigt rentefrit lån, og derudover er kommunen tilsynsmyndighed over for almene boligselskaber og -afdelinger. Strukturreformen betyder flere almene boliger indenfor de enkelte og nu større kommuner, og reformen bliver anledning til at gentænke forholdet mellem kommunen og almene boligselskaber. Denne refleksion fører i 2009 til en styringsreform af den almene sektor, der institutionaliserer relationen mellem kommunerne og almene boligselskaber i den såkaldte styringsdialog (Socialministeriet, 2010a). Styringsreformen bidrager til at stadfæste kommunaliseringen af bypolitikken, som en variant af det Rose betegner styring på afstand.

Det lokale niveau – socialt mix ved fysiske omdannelser

Samme år som kommunalreformen træder i kraft vedtager byrådet i Århus en helhedsplan for de almene boligområder Gellerup og Tovesvej. Planen markerer en ændring af stedforståelsen i retning af en mere fysisk orienteret forståelse af problemerne og samtidig et skift i karakteren af de fysiske indsatser fra renovering til strukturel fysisk omdannelse (Århus Kommune & Brabrand Boligforening, 2007).

Planen består, ud over nedrivninger af enkelte blokke, i at tilføre nye bymæssige funktioner og offentlige rum til området og at introducere nye boligtyper og ejerformer. Planen fastsætter, at “den fremtidige andel af almene familieboliger i området er 30% senest i 2030” (Århus Kommune, 2009). Der er tale om en lokalt forhandlet plan udviklet i samarbejde mellem kommune og boligforening, som vedtages i byrådet, men også sættes til afstemning blandt og vedtages af boligforeningens beboere. Helhedsplanen garanterer desuden, at ingen beboere skal tvinges til at fraflytte området.

Den nye fysiske helhedsplan skal supplere den boligsociale indsats. Modsat i Kvarterløft-modellen, hvor de sociale og fysiske tiltag var integreret i en samlet plan, er de nu opdelt administrativt og finansielt i hhv. fysiske og sociale helhedsplaner.

Opdeling af befolkningsgrupper – Ghattoliste og ny politisk konsensus

Efter knap 10 år med VK-regering er situationen omkring udsatte boligområder i 2010 ifølge regeringen ikke forbedret, men snarere forværret:

”Vi har i dag 29 boligområder, som har så store udfordringer, at de falder ind under betegnelsen ghettoer. Det er områder, hvor en stor del af beboerne er uden arbejde. Hvor relativt mange beboere er kriminelle. Og hvor der bor mange danskere med indvandrerbaggrund” (Regeringen, 2010: 5).

Regeringens selvkritik resulterer i, at *Strategien* fra 2004 afløses af et nyt udspil: *Ghettoen tilbage til samfundet. Et opgør med parallelsamfund i DK*. Med det nye udspil og en ny boligaftale i 2010 overgår ghetto-betegnelsen fra et retorisk til et institutionaliseret begreb med indførelsen af ghettolisten, som offentliggøres en gang årligt – svarende til en institutionalisering af adskilleslogikken (Donzelot) og den form for opdeling af befolkningen, som ifølge Dean er kendetegnende for autoritær liberalisme. Det bør i denne sammenhæng tilføjes at en statsautoriseret liste over ghettoer er et helt særligt dansk fænomen. Almene boligområder med mindst 1000 beboere kategoriseres som ghettoer, hvis de overskrider bestemte grænseværdier for to af tre kriterier: 1) Andel af indvandrere; 2) Tilknytning til arbejdsmarkedet eller uddannelse; og 3) Antal dømte. Det er således rent marginale statistiske forskelle (som 49,9% versus 50,1%), som afgør om et boligområde kategoriseres som ghetto eller ej.¹⁴

Kommunaliseringen understreges i Regeringsudspillet, hvor kommuner og almene boligorganisationer får ansvaret for ”den samlede indsats i ghettoområderne” (*Ibid.*: 9). Samtidig øges det økonomiske træk på Landsbyggefonden til fysiske forandringer i områderne. Udspillet foreslår desuden en yderligere indskrænkning af den demokratiske adgang til almene boliger, hvor op til halvdelen af ledige boliger kan udlejes ”uden om ventelisten via annoncering” (*Ibid.*: 10).

¹⁴ Kriteriet at kun almene boligområder med mindst 1000 beboere kan komme i betragtning diskuteres om ikke aldrig så yderst sjældent. På trods af at der ret beset er tale om et mystisk og tilsyneladende arbitrært krav. Vi har endnu til gode at se en begrundelse for kriteriet om mindst 1.000 beboere.

Regeringsudspillet fremhæver koblingen til regeringens øvrige socialpolitiske stramninger, herunder stramningen af kontanthjælpsreformens arbejdskrav og reduktion af sociale ydelser som sanktioner overfor manglende forældreansvar og opfyldelse af rådighedspligten, men uden at der reflekteres over at stramningerne vil forværre den sociale situation for de udsatte boligområder. Lov- og ordensaspektet får en endnu mere central placering. Udspillet er nært koblet til vedtagelsen af den første Bandepakke (*Ibid.*).

S og SF følger op på regeringens udspil med deres eget bud: *Ny tryghed i udsatte boligområder - Socialdemokraternes og SFs ghettoudspil*. S og SF konstaterer, at problemerne under VK-regeringen er forværret, ikke desto mindre markerer udspillet en bred politisk konsensus om synet på og indsatsen overfor udsatte boligområder. Den første halvdel af udspillet handler om lov og orden i ”de danske ghettoområder”, hvor ”lovløsheden råder” (S og SF 2020: 1), som kalder på en øget politiindsats. S og SF ser ligeledes en ændring af beboersammensætningen som den centrale opgave. Sluttelig anbefales det at prioritere øget uddannelse, arbejdspladser og fysiske renoveringer.

De to politiske udspil og boligaftalen fra 2010 fuldbyrder den politiske isolering af udsatte almene by- og boligområder, som blev indledt med VK regeringens tiltræden i 2001, og den bekræfter afviklingen af den bypolitiske helhedstænkning og stedforståelse til fordel for en traditionel sektortænkning, der prioriterer arbejdsmarkeds-, social- og integrationspolitik understøttet af et stadig større fokus på autoritære tiltag og en voksende politimæssig indsats. Samtidig åbner boligaftalen som noget nyt for, at kommuner og boligselskaber kan få tilskud fra Landsbyggefonden til fysiske omdannelsesprojekter i form af ”strategisk udvalgte nedrivninger” og ”infrastrukturændringer” (Socialministeriet, 2010b: 2-3).¹⁵

¹⁵ Regeringens brug af ghettobegrebet i en dansk sammenhæng er blevet skarpt kritiseret og afvist som stigmatiserende af den samfundsvidenskabelige forskning generelt. Allerede i 1994 afviste dansk bysociologis nestor Leif Thomsen begrebets danske relevans: *Er der Ghettoer i Danmark?* (Thomsen, 1994/1998). Se desuden Schultz Larsen, T. (2011): *Med Wacquant i det ghettopolitiske felt artikel*. Men med åbningen mod fysiske omdannelsesprojekter kommer nye fagligheder i spil. Det har naturligvis betydning for problematikken som et dynamisk felt af modstridende rationaler og konkurrerende sted- og problemforståelser. Hvor ghetto-begrebets relevans tidligere var blevet afvist, bliver begrebet nu indoptaget og ikke mindst blåstemplet i den byplanfaglige diskurs: Nils

10'erne – Thorning-perioden

Regeringsskiftet i oktober 2011 varsler en delvis tilbagevenden til 90'ernes forståelse af problematikken vedrørende udsatte byområder i første omgang signaleret ved oprettelsen af Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, dog i en væsentlig mindre udgave.¹⁶ Store dele af den institutionelle ramme fra 00'erne forbliver dog uantastet i regeringsperioden. De væsentligste ændringer handler om af brugen af Landsbyggefondens midler, opgør med ghetto-begrebet, fornyet fokus på segregering, nye planer for fysisk omdannelse og det bypolitiske projekts tilbagekomst.

Opgør med ghettobegrebet

I oktober 2011 lancerer den nye by- og boligminister et opgør med ghetto-begrebet (Hansen & Allerslev, 2011) – et brud ikke alene med VK-regeringens retorik, men også med S og SF's eget ghettoudspil fra 2010. Den officielle afskaffelse af ghettobegrebet sker med boligaftalen i 2013, som erstatter ghettobegrebet til fordel for termen "særligt udsatte boligområder" (MBBL, 2013). Til de hidtidige tre kriterier tilføjer aftalen to yderligere kriterier om henholdsvis uddannelses- og indkomstniveau.

Tilføjelsen af de to kriterier er et skridt i retning af en mere helhedsorienteret og socioøkonomisk omdefinering af problematikken i forhold til 00'ernes fokus på beskæftigelse, indvandrere og kriminalitet. Forud for indgåelsen af boligaftalen udspiller der sig en diskussion om relevansen af "etnicitets-kriteriet". Regeringens beslutning om at fastholde kriteriet møder intern kritik, for kritikkerne handler det ikke "om etnicitet, men om at få stærke bolig-områder, hvor beboerne er i arbejde eller studerer og ikke begår kriminalitet, uanset hvor de kommer fra" (Munksgaard, 2013).

Bjørn (red) 2008: *Arkitektur der forandrer : fra ghetto til velfungerende byområde*, og Bech Danielsen, C. & Stender, M. (2017): *Fra ghetto til blandet by: danske og internationale erfaringer med omdannelse af udsatte boligområder* (vores fremhævninger).

¹⁶ Se Schultz Larsen, T., & Delica, K. N. (2024). *Fragmenting Cities: The State, Territorial Stigmatization and Urban Marginality*. Edward Elgar Publishing.

Forny et fokus på segregering

Den mere bredspektrede forståelse af problematikken viser sig også i et fornyet fokus på segregering. I foråret 2013 nedsættes den bypolitiske tænketank *Byen 2025*, og i marts 2014 offentliggøres resultatet af tænketankens arbejde (Tænketanken Byen 2025, 2014), hvori det konkluderes, at “[d]en opdelte by er hovedudfordringen” (*Ibid.*: 24). Samtidig offentliggør Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter en analyse, der viser en stigende socioøkonomisk segregering målt på personindkomst, uddannelse og offentlig forsørgelse i de største danske byområder i perioden 1985-2007 (MBBL, 2014) ¹⁷.

I Tænketankens 13 anbefalinger indgår et forslag om en ændring af planloven, der gør det “muligt at stille krav til ejerformer i lokalplaner” (Tænketanken Byen 2025, 2014: 41). Da regeringen i efteråret 2014 vælger at indgå en “rød finanslovsaftale med SF og Enhedslisten indgås en delaftale, som åbner for at kommunerne med afsæt i planloven kan stille krav om op til 25 pct. almene boliger i nye boligområder” (MBBL, 2015), som er en klar markering i forhold til at bekæmpe den stigende segregering og, med Donzelots begreb, adskillelseslogikken.

Nye lokale planer for fysisk omdannelse og det bypolitiske projekts tilbagekomst

På kommunalt niveau udvikles der fra starten af 10’erne nye bystrategiske planer for fysisk omdannelse. Som i Gellerup og Toveshøj-planen er der tale om lokalt forhandlede planer udviklet i samarbejde mellem boligorganisationer og kommuner med inddragelse af beboerne i forskelligt omfang (SBI, 2014).

I foråret 2015 offentliggøres byudviklings- og infrastrukturplanen *Fremtidens Vollsmose. En del af fremtidens Odense* (Vollsmose 2020 Sekretariatet, 2015). Da Vollsmose er kendetegnet ved en lav bebyggelsesprocent, rummer planen

¹⁷ “Overordnet har koncentrationen af bestemte persongrupper i bestemte bydele (segregeringen) i Danmarks fire storbyområder i reglen været stigende i perioden 1985-2011. Det gælder både når man opdeler persongrupper mht. størrelsen af deres indkomst, længden af deres uddannelse og på om de modtager offentlig forsørgelse eller ej. Hovedstadsområdet indtager en særrolle som det mest segregerede byområde. Gennem perioden observeres imidlertid en tendens til, at Aarhus, Aalborg og Odense gradvist nærmer sig segregerings-niveauet i Hovedstaden.” (MBBL, 2014: 25)

modsat i Gellerup og Toveshøj ikke nedrivninger – målet om blandede boligformer opnås gennem fortætning og opførelse af nye private boliger. Vollsmose-planen illustrerer, hvordan den lokale kontekst er afgørende for, hvordan kommunerne griber den fysiske omdannelse an.

Thorning-perioden afrundes med det bypolitiske udspil *Bæredygtige byer – en social og grøn bæredygtig bypolitik*. Som et ekko fra 90'erne hedder det, at bypolitik handler om “[h]elhedstænkning og strategisk ledelse” i “et multidisciplinært felt, hvor mange forvaltninger og politikområder er i spil”, og hvor borgernes idéer og bekymringer inddrages (MBBL, 2015: 11).

10'erne – Løkke-perioden

Regeringsskiftet i juni 2015 og den nye liberal-konservative regering under Lars Løkke Rasmussen markerede en tilbagevenden til den nyliberale problematisering fra 00'erne, og dermed et by- og stedspolitisk skift fra et samfundsmæssigt fokus på segregering til et snævert fokus på ”ghettoen”. Det centrale bypolitiske tiltag i Løkke-perioden var den såkaldte parallelsamfundspakke ”Et Danmark uden parallelsamfund” fra 2018, hvor en liberal og faciliterende styring bliver erstattet af en direkte og autoritær stats interventioner (mao. autoritær liberalisme, jf. Dean), herunder tvangsmæssige fysiske forandringer og nedrivninger, i endnu et forsøg på at opnå en såkaldt ”afbalanceret beboersammensætning”.

Den autoritære drejning

I marts 2018 noterer regeringen at indsatserne overfor ”udsatte” boligområder byområder ”i dag langt fra er tilstrækkelig – og ikke har været det årtier” (Regeringen 2018a: 7). Dermed er tiden kommet til endnu en plan: ”Ét Danmark uden parallelsamfund. Ingen ghettoer i 2030”. En måned inden planen præsenteres, publicerer Økonomiministeriet analysen ”Parallelsamfund i Danmark”, som leverer det videnskabelige grundlag for den nye plan.

”Et parallelsamfund er fysisk eller mentalt isoleret og følger egne normer og regler, uden nogen nævneværdig kontakt til det danske samfund og uden ønske om at blive en del af det danske samfund. Det udfordrer det danske samfunds sammenhængskraft...” (Økonomiministeriet, 2018: 1).

Et parallelsamfund er således også et sted. Analysen formoder, at beboersammensætningen i boligområderne ”på ghettolisten sandsynligvis er med til at forstærke eksistensen af parallelsamfund” (*Ibid.*). Det vil sige at enten er boligområdet som sådant et parallelsamfund, eller parallelsamfundet er en del af og altså et sted i området.

Analysen består alene af en række statistikker over overrepræsentationen af ikke-vestlige indvandrere og deres efterkommere inden for otte kategorier, hvorom det præciseres: ”Det er dog væsentligt at holde sig for øje, at indikatorerne i analysen ikke er bundet op på en særskilt viden om sammenhængen mellem den enkelte indikator og risikoen for at indgå i parallelsamfund. Der er tale om arbitrære definitioner...” (*Ibid.*: 36). Hvad der gælder for ”den enkelte indikator” gælder selvsagt også for alle indikatorer under ét. Dermed fortæller undersøgelsen, at den ikke siger og heller ikke kan sige noget om risikoen for parallelsamfund i boligområder (udsatte eller ej).

Parallelsamfund i Danmark præsenterer heller ikke eksempler eller empiriske data om parallelsamfund. Vidensgrundlaget for den nye plan er en fantasi om ”noget”, der truer det danske samfund. Dette ”noget” betegnes som parallelsamfund, og løsningen er at fjerne dem, og således ”skal Danmark blive Danmark igen” (Regeringen, 2018a: 6).

Det første element i den nye plan er udformningen af en ny ghettoliste, som i en revideret form bibeholder de fem tidligere kriterier, men hvor etnicitetskriteriet får en langt mere fremtrædende rolle, som forstærkes med parallelsamfunds-aftalen mellem regeringen og S, DF og SF (Regeringen, 2018b) – en forstærkelse af den opdeling af befolkningen og adskillelses-logikken (jf. Dean og Donzelot), som blev indført med ghettolisten i 2010. Udsatte områder defineres nu ved mindst to af fire kriterier, hvor etnicitetskriteriet er undtaget.

Ghettoområder er defineret som udsatte områder, der også opfylder etnicitetskriteriet. Det vil sige at med den nye plan er *ghetto-begrebet entydigt defineret af etnicitet*. Den nye ghettoliste opstiller desuden en ny kategori af ”hårde ghettoområder”, bestemt ved at have stået på ghettolisten i fire år, og det vil sige med tilbagevirkende kraft til 2014. I maj 2018 indebærer det 55

udsatte boligområder, 30 ghettoområder og 16 hårde ghettoområder (Regeringen, 2018b: 3).

Ændringen i problematikken kommer tydeligst til udtryk overfor den nye kategori af "hårde ghettoområder". Områderne består især af almene familieboliger, og det mest påfaldende krav er, at andelen af almene familieboliger skal nedbringes til 40% inden 2030 (undtagelsesvis 50% eller 60% - Regeringen, 2018b: 4), og at der hertil inden for seks måneder skal foreligge en udviklingsplan under trussel om, at Boligministeriet overtager styringen med mulighed for "en fuld afvikling" af området. (Regeringen, 2018b: 6-7).

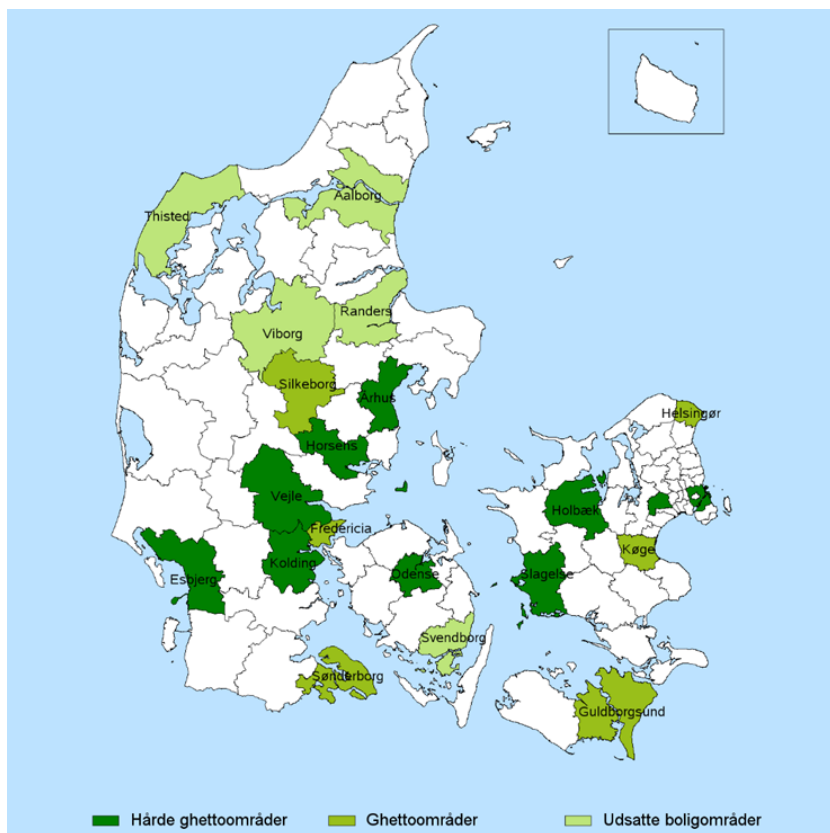
Det har altså voldsomme konsekvenser at optræde blandt de hårde ghettoområder. Dermed bliver den nye plan en illustration af et af de grundlæggende problemer ved ghettolisten: at marginale statistiske ændringer afgør om et givet område er lige indenfor eller lige uden for grænserne for listens fem kriterier. Samtidig er indkomstkriteriet direkte afhængigt af det omgivende samfund. Det betyder, at hvis to af fire københavnske hårde ghettoområder lå et andet sted i Danmark, ville de ganske enkelt ikke være ghettoer og heller ikke stå på ghettolisten. Om de marginale forskelles drastiske konsekvenser se Rambølls undersøgelse af de 16 hårde ghettoområder (BL, 2018).

Udover de drakoniske tiltag overfor "den hårde ghetto" indebærer *Ét Danmark uden parallelsamfund* en endnu strammere kontrol med boliganvisningen, en yderligere stramning af lov og ordensperspektivet i form af øget politi indsats og strengere straffe for forbrydelser begået bestemte steder, i bestemte "udsatte områder", og autoritære tiltag overfor forældre, skoler, lærere, pædagoger og andre.

2018 planen udgør en yderligere svækkelse af den almene boligsektor i troen på, at markedet vil løse problemerne. Nedbringelsen af andelen af almene familieboliger til 40% eller afvikling af almene boligområder åbner nye profitable muligheder for developere og investorer i de store byer, hvor der et stort pres på boligmarkedet, men herved bidrager planen til at forstærke segregeringen og adskillelses-logikken.

Samtidig er det ikke klart hvordan og hvor de mange familier, der mister deres bolig, skal genhuses. Det drejer sig i 2022 om ca. 4.175 personer ulige fordelt

på 16 omdannelsesområder (Clementsén, Lund & Broberg, 2023). *Ét Danmark uden parallelsamfund*, som ikke handler om parallelsamfund, er karakteriseret ved en udtalt recentralisering og en autoritær forståelse af problematikken vedrørende forsømte byområder. Et kvalitativt spring, der svækker det socialliberale til fordel for en autoritær liberalisme (jf. Dean).

Figur 2: Det boligsociale Danmarkskort (Transport og Boligministeriet 2020: 14)

De udsatte områder fordeles sig på 21 kommuner, og dermed er der 77 kommuner, som ikke har et udsat boligområde. I områderne bor der ca. 80.000 personer svarende til cirka 1,3% af den samlede befolkning i Danmark. På

listen over ghettoområder er der 28 boligområder. 15 ud af de 28 ghettoområder defineres som hårde ghettoområder. (Transport og Boligministeriet 2020: 14-15)

Kortet fra 2019 er meget lig kortet fra 1994 (jf. fig. 1), og i den forstand viser de to kort, at 25 års bypolitiske indsatser ikke har løst problemerne. Forskellen mellem de to kort er, udover de færre kommuner efter strukturreformen fra 2007, at der tilsyneladende lever væsentlig færre mennesker i udsatte boligområder i 2019 i forhold til 1994. Men dette forhold relativiseres af en anden forskel. I 1994 var et boligområde med sociale problemer kun var vagt defineret, og dermed op til de enkelte kommuners ”subjektive” vurdering, hvorimod udsatte boligområder i 2019 er præcist defineret af fem statistiske grænseværdier, og kravet om at kun almene områder med mindst 1000 beboere kan komme i betragtning. Ud fra 1993 kriterierne ville 2019 kortet givetvis præsentere et andet billede af situationen. Det er altså ikke givet, at der har været en forbedring siden 1994.

20’erne – Frederiksen perioden (2019-2022)

I juni 2019 dannede Socialdemokraterne en ny regering under Mette Frederiksen, som fortsatte frem til valget i november 2022. Perioden var karakteriseret af et fornyet fokus på segregering og et bredere samfundsmæssigt perspektiv, som under de to tidligere socialdemokratiske perioder. Boligministeriet blev oprettet på ny og i januar 2021 lagt sammen med Indenrigsministeriet. Til gengæld er de visionære ideer fra 90’erne om en fornyelse af velfærdsstaten forsvundet til fordel for en traditionel social ingeniørkunst.

Begrænsning af finansialisering af private udlejningsboliger

Stigende priser på det private lejeboligmarked og gentrificering var et vigtigt emne i den offentlige debat, da den nye regering tiltrådte. Og den nye boligministers første opgave blev at skabe et politisk kompromis for at begrænse effekterne af boliginvesteringer alene baseret på profit. En lovgivning herom blev vedtaget i januar 2020 (Liliegreen, 2023: 111-116).

En ny model for finansiering af boligsociale helhedsplaner

I forlængelse af parallelsamfunds aftalen blev LBF finansieringen af de boligsociale helhedsplaner dels reduceret med 40% og dels målrettet indsatser imod parallelsamfund og dermed især områder på parallelsamfundslisten (Landsbyggefonden, 2020). Den manglende finansiering skulle erstattes af kommuner, men på frivillig basis. Kommunerne lever ofte ikke op til ”aftalen”, hvilket i praksis fører til en ca. 40% reduktion af finansieringen (Demsitz, 2020). Der er tale om kritisk reduktion, fordi, som dokumenteret i den officielle evaluering af perioden 2012-2019, har det sociale arbejde vigtige positive effekter for beboerne, for områderne og dermed for samfundet (VIVE, 2021).

Et nyt syn på almene boliger

Det fornyede fokus på segregering fører sammen med midterpartierne, og i overensstemmelse med den nye lovgivning for at begrænse finansialiseringen af private udlejningsboliger, til en plan for at fremme en mere social blandet by. For at nå dette mål spiller almene boliger en afgørende rolle. Planen indebærer en stigning i behovet for almene boliger i nye byudviklingsområder, og en ambition om 33% almene boliger i de større byer. (Regeringen, 2021b; 2021c). Almene boliger bliver ikke længere først og fremmest forbundet med ”Ghetto-billedet”, men set som en betingelse for en social bæredygtig by.

Ændringer af parallelsamfundslovgivningen

Parallelsamfundslovgivningen blev revideret i 2021 (Regeringen, 2021a). Betegnelsen ”ghetto” blev endnu engang afskaffet og erstattet med termen *parallelsamfund*, som anses for at være mindre stigmatiserende. Udtrykket *hård ghetto* blev erstattet af *omdannelsesområde*. Fristen for at et parallelsamfund bliver et omdannelsesområde forlænges fra fire til fem år. Lovrevisionen opbløder adskillelsen af steder og befolkningsgrupper på et diskursivt niveau, men i praksis forsætter de autoritære tiltag inklusiv en hurtigere adgang til at opsiges kriminelle lejere og deres familier.¹⁸

¹⁸ Initiativerne kulminerer i august 2022 med fremlæggelsen af den fjerde bandepakke.

Revisionens vigtigste ændring er at ny område kategori *forebyggelsesområder* tilføjes den gamle tredeling i udsatte områder, parallelsamfund og omdannelsesområder. Forebyggelsesområder hviler på en sænkning af grænseværdierne for fire af de fem traditionelle kriterier – uddannelse er undtagelsen. Angående kriteriet om ikke-vestlige beboere sænkes grænseværdien fra 50 til 30 %. I tillæg hertil skal forebyggelsesområder møde to af de øvrige strammede kriterier.

Formålet med den nye kategori er ”at give kommuner og boligorganisationer mulighed for og forpligtelse til at handle i forhold til boligområder, hvor der kan opstå parallelsamfund”, inklusiv muligheden af at nedrive almene familieboliger (*ibid.*:2-3). Resultatet blev at 62 boligområder optrådte som forebyggelsesområder på den årlige liste fra december 2021 (Indenrigs- og Boligministeriet, 2021b).

Den nye områdekategori forebyggelsesområder viser hvorledes parallelsamfundslovgivningen har betydning for hele den almene boligsektor og ikke blot for områder med mindst 1000 beboere. Lige som de fem kriterier kan kravet om mindst 1000 beboere meget vel ændres i fremtiden. Forebyggelsesområderne peger på det forhold at alle kommuner og almene boligorganisationer skal tage forholdsregler til at sikre at almene boligområder forbliver på den rigtige side af grænseværdierne for parallelsamfund.¹⁹

De årlige lister over de forskellige typer af forsømte almene boligområder fungerer i offentligheden som et indeks for parallelsamfundslovgivningens succes eller nederlag. Politikere og mainstream medier var således fælles om at applaudere faldet indenfor alle tre områdetyper fra 2018 til 2021.²⁰ Omdannelsesområderne var tilsyneladende faldet fra 15 i 2018 til 12 i 2021. Men tallene skjuler at nye områder er blevet tilføjet listen, samtidig med at arbejdet med forandringer i syv omdannelsesområder betyder, at de ikke længere

¹⁹ Parallelsamfundskriterierne er politisk bestemte (som reguleringen af den almene sektor generelt) og dermed også objekt for politiske ændringer. Den årlige parallelsamfundsrapport fra 2019 annoncerede overvågningen af områder med mellem 750-1000 beboere (Økonomi og Indenrigsministeriet 2019: 128). Rapporten forbereder således en fremtidig ændring af kravet om mindst 1000 beboere.

²⁰ <https://nyheder.tv2.dk/politik/2021-12-01-her-er-den-nye-liste-over-parallelsamfund>

opfylder kriterierne på trods af at transformationer fortsætter. Antallet af omdannelsesområder er derfor reelt steget fra 15 i 2018 til 19 i 2021. Samtidig fortæller statistikkerne stadigvæk absolut ingenting om ”parallelsamfund”. Kategorien forbliver, hvor mærligt det end lyder, en ren fantasi-kategori, der har opnået status af indiskutabel realitet.

Det lokale niveau

Omdannelsesområderne kommer umiddelbart i konflikt med igangværende lokale fornyelsesplaner og -projekter, som i vores to tidligere eksempler Gellerup og Vollsmose. I Gellerup belaster de nye tvangskrav det tidligere gode forhold mellem lejere, boligorganisation og kommunen (Kjeldsen, 2021: 17).

For beboerne udgør kravet en 60% reduktion af familieboliger en trussel om at blive tvunget til at opgive sin bolig. Truslen bliver anledning til dannelsen af en ny social bevægelse *Almen modstand*. Bevægelsen er i første omgang begrænset til omdannelsesområderne, men der ikke desto mindre tale om den første civilsamfundsbevægelse indenfor den almene boligsektor siden huslejeboykotterne i 1980’erne.

Bevægelsen vælger omdannelsesområdet Mjølnerparken som grundlag for et sagsanlæg mod Bolig og Indenrigsministeriet for etnisk diskrimination. I december 2021 vandt beboerne en første forudgående retssag om overhovedet at kunne føre sagen for domstolene.²¹ Efterfølgende er der blevet anlagt flere andre retssager. Retssagerne har imidlertid ikke opsættende virkning i forhold til de konkrete omdannelsesprojekter i områderne, og det vil sige heller ikke nogen opsættende virkning i forhold til nedrivninger m.m. eller i forhold til udsættelser af familier.

En meget sigende case er boligområdet Nøjsomhed i Helsingør. I 2019 og 2020 var området i fare for at blive et omdannelsesområde. For at undgå dette besluttede kommunen og boligselskabet at nedrive 96 boliger og at opsi 96 familier. Beboerne lagde efterfølgende sag an mod kommunen og bolig-

²¹ Institut for menneskerettigheder har aktivt støttet beboernes sagsanlæg mod Ministeriet. I november 2021 karakteriserede FN’s komité mod racediskrimination parallelsamfundslovgivningen som diskriminerende og stigmatiserende. (Institut for Menneskerettigheder, 2021).

selskabet for etnisk diskrimination, men som nævnt uden opsættende virkning. Siden 2021 har Nøjsomhed derfor kun 765 beboere, betydeligt under de 1000 beboere der kræves for at blive omfattet af parallelsamfundslovgivningen (Indenrigs- og Boligministeriet, 2021c: 2). På tragisk-komisk vis illustrerer ”succesen”, at 96 familier mister deres bolig, essensen af parallelsamfundslovgivningen.

Konklusion – Stedsbegrebet i bypolitikken 1993-2020

Vores analyse tog udgangspunkt i en pragmatisk tilgang til begrebet sted, og dermed til en konkret praktisk brug af begrebet, som følgelig altid vil være et knyttet til et konkret praktisk-empirisk sted. I vores tilfælde bolig- og byområder med angiveligt ”sociale problemer”. Stedsbegrebet bliver således knyttet til en særlig historisk problemsituation, til en problematik som er kendetegnet ved at svaret ikke er givet eller direkte kan afledes af problemsituationen. Usikkerheden betyder at den bypolitiske problematik omkring by- og boligområder med ”sociale problemer” bliver præget af forskellige problemopfattelser og løsningsforslag, som også udtrykker forskellige stedsopfattelser og stedsløsninger. Vi har fulgt denne problematik over en 30-årig periode fra nedsættelsen af regeringens tværministerielle byudvalg i 1993 frem til i dag.

Analysen viser, at problematikken grundlæggende hviler på to klassiske stedsbegreber. Sted som et *absolut* begreb versus sted som et *relationelt* begreb (Hansen, 1994:55-58; Hansen & Simonsen, 2004:75; 167-177). Denne grundlæggende stedsforståelse modsvares af to klassiske politiske ideologier, socialdemokratiske vs. liberale ideologier. I praksis viser analysen et dynamisk felt, hvor velfærdsorienterede, autoritære og nyliberale tilgange konkurrerer og sammenflettes med hinanden. Analysen viser også, som det illustreres af de boligsociale danmarkskort fra henholdsvis 1994 og 2020 (jf. fig. 1 & 2) at problematikken stadig er åben.

Vi har nedenfor tilstræbt at sammenfatte resultaterne af analysen af stedsbegrebet i bypolitikken 1993-2022 i syv spændingspunkter. Resultaterne er, som problematikken selv, stadigvæk åbne og genstand for fortsatte konflikter, forhandlinger og kompromisser.

1) *Sted mellem by- og ghetto*. Problematikkens grundlæggende stedforståelse, hvor et relationelt stedsbegreb står overfor et absolut stedsbegreb, kommer konkret til udtryk i to modsatrettede forståelser, hvor problematikken ses som enten et *byspørgsmål* eller et *ghetto-spørgsmål*. I 1990'erne bliver forsømte by- og boligområder overvejende forstået relationelt som et "byspørgsmål", der ikke alene kan løses gennem politikker rettet mod det lokale niveau, men som kræver politikker rettet mod by- og samfundsmæssige segregeringsdynamikker. Fra og med 00'erne bliver problemerne i områderne i stigende grad set som selvforskyldte "ghetto-problemer", der kan løses gennem lokale indsatser og styring gennem lokalsamfundet. Fra 2010'erne og frem til i dag aktualiseres den relationelle forståelse i perioder med socialdemokratisk ledede regeringer, men i tvetydige sammenfletninger med absolutte forståelser, som f.eks. udtrykt i revisionen af parallelsamfundslovgivningen i 2021.

2) *Sted mellem lokalsamfund og parallelsamfund*. SR-bypolitikken i 1990'erne betegner stedets sociale dimension som et lokalsamfund, og i den egenskab som et 'subjekt', hvis ressourcer skal aktiveres igennem igangsættende indsatser. Sted som lokalsamfund opfattes som noget positivt, og bypolitikens "positive særbehandling" retter sig mod at opbygge og styrke "dårligt stillede" lokalsamfund. Med Fogh- og Løkke- regeringerne sker der en opdeling hvor der skelnes mellem "gode" og "farlige" lokalsamfund i form af ghettoer og parallelsamfund, som skal bekæmpes med autoritære midler og "negativ særbehandling".

3) *Sted mellem socialitet og etnicitet*. Sted som socialitet og lokalsamfund overlejres af modsætningen mellem *socialitet* og *etnicitet*: I 1994 konstaterer Byudvalget at problemerne i forsømte boligområder ikke er en funktion af beboernes etnicitet. Godt 25 år senere er etnicitet med Parallelsamfundspakken blevet et eksklusivt kriterie for at et lokalsamfund officielt betegnes som en "ghetto". Analysen viser hvorledes bypolitikken siden 00'erne er en del af en tendens til at se og forstå steder og sociale relationer i etniske termer, som kulminerer (foreløbigt) med Parallelsamfundspakken i 2018.

4) *Sted mellem alment og privat*: Udskillelsen af almene boligområder som en isoleret del af det bypolitiske felt i begyndelsen af 00'erne bidrager til at se forsømte boligområder, som et særligt problem ved den almene sektor, der

forstærker stigmatiseringen og derved bekræfter udskillelsen. Adskillelsen ”legitimerer” derved at indsatserne overfor forsømte boligområder finansieres af beboerne i den almene sektor. Den private boligsektor friholdes således fra at bidrage til at løse de samfundsskabte problemer. Adskillelsen afspejler desuden en gammel og overordnet ideologisk konflikt om vægten af henholdsvis private markedsøkonomiske løsninger og demokratisk almene løsninger, som her kommer til udtryk i 00’ernes mislykkede forsøg på en frivillig privatisering almene boliger og parallelsamfundslovgivningens tvangsprivatisering af almene boliger fra slut 2010’erne.

5) *Sted mellem socialitet og materialitet.* Kvarterløftkonceptet i 1990’erne skaber en ramme, der muliggør at arbejde med et bystrategisk og tværsektorielt helhedsperspektiv. Den politiske isolering af almene boligområder og afviklingen af Kvarterløft-modellen til fordel for områdefornyelser og fysiske og boligsociale helhedsplaner medfører en bureaukratisk fragmentering, som svækker det bystrategiske helhedsperspektiv. Den bureaukratiske adskillelse af sociale og de fysiske indsatser indebærer tilsvarende fragmenterede stedsopfattelser, hvor den fysiske forståelse og de fysiske indgreb (”arkitektur der forandrer”) får en stadig større betydning i perioden.

6) *Sted mellem statsligt eller kommunalt myndighedsområde.* Med struktur-reformen og kommunaliseringen af bypolitikken i 00’erne får kommuner og boligselskaber ansvaret for nye planer for strukturel fysisk omdannelse, som i 2010 gives finansiel opbakning fra Landsbyggefonden. Med parallelsamfundspakken ”kortslutter” staten sin egen tidligere ’styring på afstand’ og uddelegering af bypolitikken til kommunerne og den almene boligsektor, og ”overruler” de lokalt forhandlede planer med centralt og arbitrært fastsatte krav om nedbringelse af andelen af almene familieboliger i de ”hårde ghettoer”/ ”parallelsamfund”/ ”omdannelsesområder”. Det statslige indgreb overfor kommunerne er udtryk for en desavouering af det lokale arbejde, og netop ikke for en ny og bredere regional, national eller global stedsforståelse.

7) *Sted mellem videnskab og populisme:* Den statslige bypolitik får et stadig mere tvetydigt forhold til sit eget vidensgrundlag, både hvad angår de mange erfaringer, der er blevet opsamlet i de lokale projekter, og hvad angår den videnskabelige viden på feltet, og ikke mindst i forhold til det boligsociale

arbejde. Parallelsamfundspakken fra 2018 er et eksempel på afkoblingen af den videnskabelige viden til fordel for et politisk-ideologisk vidensgrundlag, der understøttes af en ministeriel rapport, der selv understreger, at den ikke kan sige noget parallelsamfund.

8) *Sted mellem konstruktivisme og pragmatisme.* Boligområder med sociale problemer har i perioden mange forskellige betegnelser og er en eksemplarisk illustration af stedsbegrebet som en social konstruktion. I et pragmatisk perspektiv drejer det sig ikke kun en social konstruktion, men derimod om at der er situationer og problemer, som er katalysatorer for sociale begrebskonstruktioner som f.eks. ghettolisterne. Pointen er, at det ikke er tilstrækkeligt at affærdige f.eks. ”ghettolisterne” som usande sociale konstruktioner. Opgaven er til gengæld at begribe sandheden i den usande konstruktion. I hvilke situationer vinder en given konstruktion bred opbakning?

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

Udgangspunkt i praksis: Fokuser på hvordan stedsforståelser bliver brugt i praksis og indgår i bl.a. bypolitikker og planlægningsprocesser. Teorier er vigtige, men praksis er vigtigere og har forrang for teorierne.

Fokus på problemforståelser: Undersøg hvilken forståelse af steder og deres aktuelle problemer, der ligger til grund for en given planlægning og dens praktiske løsnings tiltag. Forskellige praksisser og forståelser peger på problematikker, der muliggør dem.

Teoretisk blik: Brug teorier som redskaber til at forholde dig kritisk til de steds- og problemforståelser, som bruges i planlægningen – f.eks. absolutte over for relationelle forståelser. Når vi fokuserer på steder i praksis, ser vi ud fra vores aktuelle fordomme/forforståelser.

Historicitet: Undersøg hvordan forståelser af steder og deres problemer har set ud i tidligere planlægning og bypolitik. Stedsforståelser og stedsproblematikker har en historie.

Genealogi: Tag udgangspunkt i nuværende stedsproblematikker og forsøg at genskabe netop denne problematikks særegne historie – dets afstamning eller slægtskab om man vil. Hvor langt og hvor bredt en given genealogi skal føres tilbage er et konkret spørgsmål, der kun kan besvares i den enkelte undersøgelse.

Rekonstruktion: Overvej hvilke anderledes perspektiver den genealogisk-pragmatiske analyse giver på undersøgelsens stedsproblematik og planlægningsspørgsmål. Den genealogiske analyse er også en invitation til at rekonstruere og finde løsninger i forhold til den konkrete stedsproblematik.

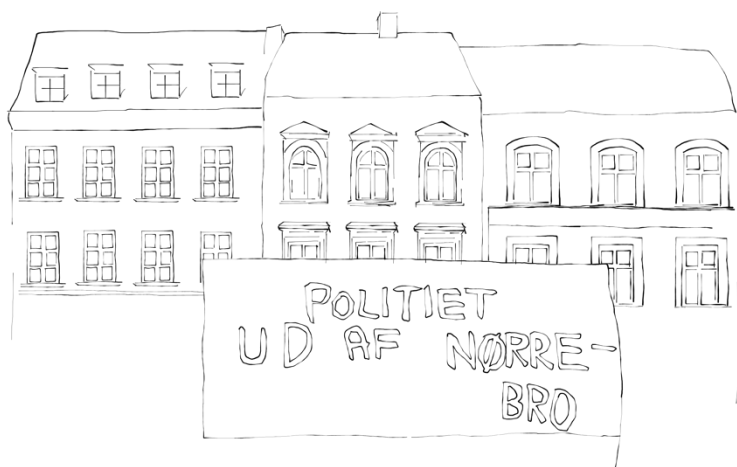
Referencer

- Almen modstand (2023) Vores politiske grundlag og vores arbejdsprincipper <https://www.almenmodstand.dk/om-os> (tilgået 13/11/2023).
- Amin, A. (2005) Local community on trial. *Economy and Society* 34.1, 612–33.
- Andersen, H. S., Nielsen, R. S., Bech-Danielsen, C., Mechlenborg, M., & Stender, M., (2022). Udsatte boligområder: Hvad siger forskningen om årsager, problemer og erfaringer med indsatser i udsatte boligområder?, 26 s., BUILD Notat.
- Barnett, C. and G. Bridge (2016) The situations of urban inquiry: thinking problematically about the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 40.6, 1186–204.
- Bech-Danielsen, C. & Stender M. (2017): Fra ghetto til blandet by : danske og internationale erfaringer med omdannelse af udsatte boligområder. Gad, København.
- Bjørn, N. (red.) (2008) Arkitektur der forandrer: fra ghetto til velfungerende byområde. Gad, København.
- BL (Boligselskabernes Landsforening) (2018) De 16 ”hårdeste ghettoområder”. Dokumentation af de konkrete virkninger af parallelsamfundspakken. BL, København.
- Bolig og Byministeriet (1998) *Byernes udvikling – Et bypolitisk debatoplæg*. Bolig og Byministeriet, København.
- By og Boligministeriet (1999) *Fremtidens by – Bypolitisk perspektiv- og handlingsplan*. By- og Boligministeriet, København.
- Byudvalget (1994a) *Rapport fra Byudvalget*, bd. 1. Indenrigsministeriet, København.
- Byudvalget (1994b) *Rapport fra Byudvalget*, bd. 2. Indenrigsministeriet, København.
- Castel, R. (1994) “Problematization” as a mode of reading history. In J. Goldstein (ed.), Foucault and the Writing of History. Blackwell, Oxford, UK.
- Castel, R. (2017 [1995]) From manual workers to wage labourers. Transformations of the social question. Routledge, Abingdon, Oxon.
- Clements, A., Lund, N., Broberg, K. (2023) *Genhusning - En kortlægning af genhusningsindsatsen i omdannelsesområderne*. Center for Boligsocial Udvikling.
- Dean, M. (2015) “Liberale regerings autoritære træk”, i Villadsen, S. (red.): Kommunerne i krydsild. Frederiksberg: Nyt fra Samfundsvidenskaberne
- Demsitz, M. (2020) Michael Demsitz kommenterer på nedskæringerne på det boligsociale område <https://www.bdk.dk/nyheder/politik/michael-demsitz-kommenterer-paa-nedskaeringerne-paa-det-boligsociale-omraade/> (tilgået 6/12/2023).
- Donzelot, J. and P. Estèbe (1994) *L'État animateur – Essai sur la politique de la ville*. Éditions Esprit, Paris. ”Indledningen” findes oversat til dansk i: Greve, A. (red.) (1998): *Sociologien om velfærd*, 279-291. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Donzelot, J. (1999) La nouvelle question urbaine. *Esprit* (novembre), 87–114.
- Donzelot, J., C. Mével and A. Wyvekens (2003) *Faire société – La politique de la ville aux États-Unis et en France*. Seuil, Paris.
- Donzelot, J. (2004) La Ville à trois vitesses. *Esprit* (mars-avril), 14–40.
- Donzelot, J. (2009a) *Vers une citoyenneté urbaine?* Éditions Rue d’Ulm, Paris.
- Donzelot, J. (2012) *À quoi sert la rénovation urbaine?* Presses Universitaires de France, Paris.
- Donzelot, J. (2013) *La France des cités – La chantier de la citoyenneté urbaine*. Fayard, Paris.
- Donzelot, J. & Gordon, C. (2008) Governing liberal societies – the Foucault effect in the English-speaking World. *Foucault Studies* 5, 48–62.
- Foucault, M. (1984a) Polemics, Politics and Problematizations. In Foucault (2001) *Dits et écrits II, 1976-1988*, Gallimard, Paris, 1410-1417. Engelsk oversættelse: Polemics, Politics and Problematizations: An Interview with Michel Foucault. In P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, Pantheon Books, New York, 381–90.

- Foucault, M. (1984b) Qu'est-ce que les Lumières ?. In Foucault (2001) *Dits et écrits II, 1976-1988*, Gallimard, Paris, 1381-1397. Engelsk oversættelse: What is Enlightenment. In P. Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, Pantheon Books, New York, 32-50.
- Foucault, M. (2019/1984) *Discourse and truth*. University of Chicago Press, Chicago.
- Frandsen, M. S. (2018) Samskabelse som læreproces. En fortælling om et byudviklingslaboratorium og en boligsocial helhedsplan. Ph.d.-afhandling. Roskilde: Roskilde Universitet.
- Frandsen, M. S. & Hansen, J. V. (2020). "Parallelsamfundspakkens genealogi". *Dansk Sociologi*, 31 (1): 9-30.
- Groth-Hansen, F. (1998) Den udenlandske inspiration til kvarterløft. *Byplan*, 50(1), 9-14.
- Hansen, C. and A. M. Allerslev (2011) Slut med begrebet "ghetto" i Danmark. *Jyllandsposten*, 17. October [WWW document]. URL <https://jyllands-posten.dk/debat/breve/article4588191.ece> (accessed 13. July 2023).
- Hansen, F. (1994) "Analyseramme – Fagopfattelse og geografi" i Öhman, J. (red.): *Traditioner i Nordisk kulturgeografi*. Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift, s. 45-62.
- Hansen, F. K. & Hansen, H. (1997) *Polarisering i det danske samfund*. CASA (Center for alternativ samfundsanalyse), København.
- Hansen, J. V. (1998) "Det nye sociale spørgsmål", i Greve, A. (red.): *Sociologien om velfærd*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag.
- Hansen, J. V. (1999) "City Policy in Denmark and France", in Bouget, D. & Palier, B. (Eds.): *Comparing Social Welfare Systems in Nordic Europe and France*. Paris: MIRE-DREES.
- Hansen, J. V. (2008a) Bypolitik og velfærdsstat: politikker overfor "belastede" byområder i Danmark og Frankrig. PhD afhandling, Roskilde Universitet.
- Hansen, J. V. (2008b) *La notion de la mixité dans le renouvellement urbain en France et au Danemark*. Plan Urbanisme Construction Architecture (PUCA), Ministère du Logement et de la Ville, Paris.
- Indenrigs- og Boligministeriet (2021a) *Redegørelse om Parallelsamfund 2021*. Indenrigs- og Boligministeriet, København.
- Indenrigs- og Boligministeriet (2021b) *Liste over forebyggelsesområder pr. 1. december 2021*. Indenrigs- og Boligministeriet, København.
- Indenrigs- og Boligministeriet (2021c) *Liste over udsatte boligområder pr. 1. december 2021*. Indenrigs- og Boligministeriet, København.
- Institut for Menneskerettigheder (2021a) *Biinterventionsindlæg i sag om Mjølnerparken*. Institut for Menneskerettigheder, København.
- Institut for Menneskerettigheder (2021b) FN rejser kritik af Danmarks indsats mod diskrimination <https://menneskeret.dk/nyheder/fn-rejser-kritik-danmarks-indsats-diskrimination> (tilgået 13/11/2023).
- Kjeldsen, L. (2021) *Social bæredygtig byudvikling i udsatte områder*. Center for Boligsocial Udvikling, Hvidovre.
- Koopman, C. (2011) Genealogical Pragmatism: How History Matters for Foucault and Dewey. *Journal of the Philosophy of History* 5 (2011), 533-561.
- Landsbyggefonden (2020) Boligsociale indsatser – rammer og muligheder. Landsbyggefonden.
- Liliegren, C. (2023) 'Copenhagen' in Whitehead et al. (2023), *Financialization in 13 Cities*. LSE, London; Boligøkonomisk Videnscenter, København
- Llano, C.R.M. and S. G. del García (2017) De l'invention du social à la ville assiégée. Entretien avec Jacques Donzelot. *Cuadernos de Trabajo Social* 30.2, 261–72.
- Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter (MBBL) (2011) *Tillæg til boligaftalen af 8. november 2010*. MBBL, København.

- Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter (MBBL) (2013) Aftale mellem regeringen (Socialdemokraterne, Radikale Venstre og Socialistisk Folkeparti), Liberal Alliance og Det Konservative Folkeparti om nye kriterier for særligt udsatte boligområder. MBBL, København.
- Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter (MBBL) (2014) *Analyse – segregering i de fire største danske byområder*. MBBL, København.
- Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter (MBBL) (2015) *Bæredygtige byer – en social og grøn bæredygtig bypolitik*. MBBL, København.
- Munksgaard, P. G. (2013) Københavnske politikere i oprør over “symbolsk” kriterium på ghettoliste. *Århus Stiftstidende*, 13. May [WWW document]. URL <https://stiften.dk/forside/koebenhavnske-politikere-i-oproer-over-symbolsk-kriterium-paa-ghettoliste> (accessed 13. July 2023).
- Regeringen (2004) *Regeringens strategi mod ghettoisering*. Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, København.
- Regeringen (2010) Ghettoen tilbage til samfundet. Et opgør med parallelsamfund i Danmark. Socialministeriet, København.
- Regeringen (2018a) *Et Danmark uden parallelsamfund. Ingen ghettoer i 2030*. Økonomi og Indenrigsministeriet, København.
- Regeringen (2018b) Aftale mellem regeringen og S, DF og SF om initiativer der modvirker parallelsamfund, 9. maj. Regeringen, København.
- Regeringen (2021a): Aftale mellem regeringen (S), V, DF, SF, KF og LA om: *Blandede boligområder – næste skridt i kampen mod parallelsamfund*. Regeringen, København.
- Regeringen (2021b): *Tættere på II – Byer med plads til alle*. Indenrigs- og Boligministeriet, København.
- Regeringen (2021c) (Socialdemokratiet), Dansk Folkeparti, Socialistisk Folkeparti, Enhedslisten og KristenDemokraterne. Aftale om: *Fonden for blandede byer – flere billige boliger og en vej ud af hjemløshed*. Regeringen, København.
- Regeringen (2022) Trykke lokalsamfund uden kriminelle bander – Opgør med fødekæden, forretningen og forråelse. Justitsministeriet, København.
- Rose, N. (1996) The death of the social? Re-figuring the territory of government. *Economy and Society* 25.3, 327–56.
- Rose, N. (1999) *Powers of freedom. Reframing political thought*. Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Schultz Larsen, T. (2011): Med Wacquant i det ghettopolitiske felt. *Dansk Sociologi*, Nr. 1/22 årg. 2011.
- Schultz Larsen, T. & Delica, K. N. (2019). The production of territorial stigmatization: A conceptual cartography. *City*, 23(4-5), 540-563.
- Schultz Larsen, T. & Delica, K. N. (2024). *Fragmenting Cities: The State, Territorial Stigmatization and Urban Marginality*. Edward Elgar Publishing
- Socialdemokratiet og SF (2010) Ny tryghed i udsatte boligområder - Socialdemokraternes og SFs ghettoudspil. Socialdemokratiet og SF, København.
- Socialministeriet (2010b) Aftale mellem regeringen (Venstre og Konservative Folkeparti), Dansk Folkeparti og Radikale Venstre om styrket indsat i ghettoområderne og anvendelsen af den almene boligsektors midler. Socialministeriet, København.
- Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) (2003) De syv første kvarterløft. Sammenfattende evaluering af udviklingen 1997-2002. SBI, Hørsholm.
- Statens Byggeforskningsinstitut (SBI) (2014) Renovering af almene bebyggelser. Evaluering af fysiske indsatser gennemført i perioden 2011-2013. SBI, Aalborg Universitet, København.
- Thomsen, L. (1994): Er der ghettoer i Danmark. *Byplan* Årg. 46, nr. 6.

- Thomsen, L. (1998): Er der ghettoer i Danmark. I Albertsen, N. & Diken, B. (red) (1998): *Indvandrere, Forskning og Planlægning*. Arkitektskolen Aarhus, 56-74. [Udvidet og revideret udgave af Thomsen, L. (1994)]
- Touraine, A. (1991) Face à l'exclusion, *Esprit* (fevrier), 7–13.
- Tænketanken Byen 2025 (2014) *Fællesskaber i forandring*. Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, København
- VIVE (2021), Effekter og resultater af de boligsociale indsatser – Landsbyggefondens 2011-14-midler. VIVE, København.
- Vollsmose 2020 Sekretariatet 2015: *Fremtidens Vollsmose. En del af fremtidens Odense*. Odense, Vollsmose 2020 Sekretariatet.
- Westersø, R. S. (2021): Her er den nye liste over parallelsamfund. *TV2*, 1/12/21 <https://nyheder.tv2.dk/politik/2021-12-01-her-er-den-nye-liste-over-parallelsamfund> (tilgået 6/11/2023)
- Økonomiministeriet (2018) *Parallelsamfund i Danmark* (Økonomisk Analyse, nr. 30). Økonomiministeriet, København.
- Økonomi- og Indenrigsministeriet 2019: *Redegørelse om parallelsamfund 2019*. Økonomi- og Indenrigsministeriet 2019, København.
- Århus Kommune and Brabrand Boligforening (2007) *Fra boligområde til bydel. Helhedsplan for Gellerupparken og Tovesvej*. Århus Kommune & Brabrand Boligforening, Århus.
- Århus Kommune (2009) Aftale vedr. grundlaget for dispositionsplanen for Gellerup/Tovesvej. Århus Kommune, Århus.

Byfornyelsens stedslige udvikling – fra nedrivning til helhedsorientering

Martin Dahl Sørensen

Byplanlægning handler om sted. Google ordet planlægning og man kommer til at indse, hvordan planlægningen vedrører hver eneste del af livet. Man finder pensionsplanlægning, bryllupsplanlægning og sundhedsplanlægning - og mange andre. Al planlægning deler en orientering mod fremtiden. "Byplanlægning" er forskellig fra de andre på grund af dets fokus på "sted". Dette fokus på sted er endnu dybere end fagets fokus på byens steder. Byplanlægning fokuserer på at forme karakteren af steder, herunder det bebyggede miljø (huse, butikker, kontorer og fabrikker) og det naturlige miljø (marker, skove, farvande og vådområder). Planlæggere former det byggede og det naturlige miljø på mange måder. (Bayer et al., 2010: 14, min oversættelse)

Byplanlægning handler om at forandre og skabe steder. Det er med steder som grundlag og mål, at byplanlægning har sit virke. Som citatet overfor pointerer, så findes planlægning i mange afskygninger, men for byplanlægning¹ er sted udgangspunktet. Dette kapitel undersøger planlægningsstilgange til steder, altså hvordan forståelse af steder influerer de planer, der gennemføres og hvilke konsekvenser det har. Et sted kan tilgås fra mange perspektiver, hvilket har betydning for de planer, der laves og de steder, der ændres (Madanipour et al., 2001b). Er et sted ren rumlig og geometrisk form, der blot venter på fysisk forandring? Er sted en del af et større netværk af forbindelser? Eller er sted en vital komponent i menneskers livsverden og en del af, hvem vi er? Hvordan man går til sted, har stor betydning for, hvordan man kan og ønsker at forandre

¹ Denne form for planlægning har mange betegnelser, f.eks. byplanlægning, fysisk planlægning eller rumlig planlægning mm. Det giver dog nogle udfordringer, da meget af denne form for planlægning også omhandler sociale og kulturelle elementer, f.eks. planlægning for fællesskaber eller sociale mødesteder. Jeg vil derfor i det følgende benytte betegnelsen 'planlægning', som en overordnet ramme.

et sted. Planlæggere² ”finder” ikke fakta om stedet, men er aktivt med til at definere og skabe stedet gennem deres praksis (Davoudi, 2015). Planlæggere samler viden fra mange aspekter, der alle er med til at skabe stedet, bevidst eller ubevidst: Teoretiske indsigter om måder at planlægge og gå til stedet på; politiske landskaber, der sætter retning for udviklingen: forforståelser om stedet og dets betydning og karakter; samfundets konditioner; planlægningsinstitutionernes kultur; planlæggernes egne præferencer; beboeres levede og hverdagslige erfaringer; læsning af eksisterende planer. Planlæggernes praksis har igennem tiden forandret sig og for at forstå nutidens planlægningsindsatser, er der behov for at se på, hvordan de har udviklet sig og hvorfor de tager den form, som de gør. Det viser sig hurtigt, at der ikke er nogen privilegeret tilgang til sted, der kan stå tilbage som ”den rigtige”. Som regel bliver visse perspektiver mere dominerende end andre og der kan spores en kamp om at definere planlægningens tilgange til stedet.

Med udgangspunkt i områdefornyelser som empirisk case, vil jeg i dette kapitel illustrere, hvordan den stedslige tilgang har forandret sig. Jeg viser i kapitlets analyse, hvordan områdefornyelser – med en over 80-årig historik – kan spores tilbage til sanering i 1930’erne, over senere storsanering til byfornyelse og nu til områdefornyelse.

Områdefornyelse som stedslig planlægning

Områdefornyelser er en femårig indsats i et udsat område, hvor der er behov for at vende negative udviklingsspiraler til positive (Andersen et al., 2009). Det er en forstærket indsats i et geografisk afgrænset område, hvor kommunen finansierer indsatsen, der fokuserer på sociale, kulturelle og fysiske tiltag. En slags positiv diskrimination på territorielt grundlag i den forstand, at man tilfører ekstraordinære midler og indsatser til et udsat byområde (Hansen, 2008). Indsatsen inddrager og samskaber med lokale aktører og borgere, der

² Planlæggere som entydig kategori er svær at definere, da planlæggerfeltet er bredt og mangfoldigt, ligesom en del ikke betegner sig som planlæggere, men som f.eks. sagsbehandlere, jurister, projektledere eller mere specifikt byplanlæggere. I kapitlet inkluderer begrebet og professionen ’planlægger’ de fagfolk, der arbejder med stedslige forandringer ud fra den praksis, de udfører (Alexander 2016).

bliver en aktiv del af planlægningen. Mit fokus er områdefornyelser i Københavns Kommune, da kommunen var først til at igangsætte denne type indsatser i midten af 90'erne og siden har gennemført flest områdefornyelser. København har derved mest erfaring i udmøntning af indsatserne og kan siges at være længst i udviklingen af indsatserne. Områdefornyelser er i Københavns Kommune lokalt placeret i et sekretariat i det enkelte område, hvor planlæggerne har deres daglige virke.

Områdefornyelse repræsenterer en planlægning, der italesætter sig som stedsspecifik snarere end fagspecifikt og helhedsorienteret snarere end isoleret (Christensen, 2014). På den måde udgør de en kritisk case inden for planlægningsfeltet, hvor sted træder tydeligt i forgrunden (Flyvbjerg 1991). En kritisk case karakteriseres af at være et særligt eksempel på et fænomen, her stedslig refleksion. Hvis ikke en udtalt reflekteret og mangfoldighed stedslighed kan findes hos områdefornyelser som planlægningsindsats, kan det sandsynligvis ikke findes andre steder i planfeltet, der ikke nyder samme grad af stedslig refleksion. Områdefornyelser er indsatser, hvor der i høj grad reflekteres over, hvordan man som planlægger går til stedet – det ses bl.a. i flere publikationer, hvor det stedslige diskuteres (Agger & Andersen, 2018; Als Research, 2017). En af de centrale forskere i feltet er Annika Agger, der de sidste tyve år har undersøgt vinkler på områdefornyelser, der ofte anses som værende en nyskabende praksis inden for planlægningsfeltet, særligt ift. lokal stedslig opmærksomhed og inddragelse af lokale stemmer (Agger, 2016). Områdefornyelser tager en stedslig sensitivitet til sig – en stedsans³, som forfatterne til en bog om områdefornyelsers planlægningstilgang betegner indsatsens særlige praksis:

Stedsans handler om fornemmelse for et områdes geografi og mennesker, og er en betegnelse der har vundet øget interesse indenfor byplanlægning/byfornyelse og indenfor forskningen. At tage afsæt i stedets ressourcer (place-based development) – både fysiske og sociale – anses i stigende grad for en nødvendighed, for at kvalificere, tilpasse og forankre indsatser. Derfor har

³ Stedsans i denne betydning skal ikke forveksles med den mere hverdagslige brug af stedsans, der beskriver evnen til at finde vej og genkende steder.

viden om 'stedet' stor betydning, når der skal udvikles projekter og skabes fremdrift og aktiviteter i byer og lokalområder. (Agger & Andersen, 2018:6)

Spørgsmålet er, hvordan områdefornyelser er kommet dertil, at stedet får en så afgørende betydning. Hvad er det historiske grundlag for netop den tilgang? Det vil jeg udfolde over de kommende sider⁴. Jeg starter med en kobling af planlægning og sted som to samspillende elementer. Det leder op til kapitlets empiriske analyse, hvor områdefornylers planlægningsmæssige og stedslige ophav fremstilles og sammenholdes med de stedslige konceptualiseringer, der spores undervejs. Jeg introducerer ikke et egentlig teoretisk afsnit, men trækker stedsteoretiske linjer frem, der tilbyder en teoretisk forståelse af områdefornylers historiske tilblivelse. Som denne bog viser, tegner der sig teoretisk et væld af forskellige måder at gå til stedet på. Jeg går hovedsageligt empirisk til værks og viser, hvordan stedsligheder i områdefornyelsernes historie kan læses ud fra forskellige teoretiske tilgange til sted. Jeg forholder det løbende til de samfundsmæssige og politiske rammer og strømninger, der har været gældende. I kapitlets afslutning viser jeg de kontekster, som analysen kan perspektiveres til og hvilke analytiske greb, det giver anledning til.

Planlægning og sted

Indenfor visse grene af planlægningslitteraturen og geografin har der igennem en årrække været en stærk kritik af planlægningspraksis' generelt manglende fokus på steders betydning for mennesker og de mangfoldige måder at gå til steder på, som findes. Forholdet mellem sted og planlægning har været set som underudviklet, underkonceptualiseret og underprioriteret (Beauregard, 2013; Kruger, 2008). Planlægningsfeltet har historisk vist overraskende lidt interesse for samspillet mellem mennesker og sted, selvom det er selve planlægnings grundlag (Stephenson, 2010) og selvom det selvfølgelig har været rejst kritikker og fremført alternativer igennem tiden fra bl.a. Jane Jacobs (1961), Edward Relph (1976) og William H. Whyte (1980). Måden, som meget fysisk planlægning er gået til stedet på, har været ensidigt og er kun sjældent og kun efter massive kritiske røster blevet gjort til genstand for selvstændig refleksion.

⁴ Kapitlet bygger på min ph.d.-afhandling (Sørensen 2020) og fokuserer her på de historiske fremkomster af stedslighed ved områdefornyelser.

Det er vigtigt at være bevidst om, hvilken stedslig tilgang, man trækker på, og hvilken viden, man inkluderer og ekskluderer. Hvis ikke man forstår de mangfoldige betydninger, et sted har, vil planlægning af stedet blive mangelfuld og ukvalificeret (Massey & Jess, 1995). Uden stedslig refleksion kan planlægning let ende ud i løsninger, der ikke passer til stedets identiteter og uden at indfange stedets betydning overser planlæggere de mange forbindelser, fysiske, sociale, kulturelle, personlige mm., som et sted er gjort af (Healey, 2010).

Hidtil har der kun været begrænset diskussion om, hvordan sted skal forstås, og hvad implikationen heraf er for planlægningen (Madanipour et al. 2001a). Stadig indtager sted ikke en central plads inden for planlægningslitteratur og – praksis (Manzo & Perkins, 2006; Williams et al., 2013). Kritikken af dette og opfordringer til større stedssensitiv planlægning har dog vundet terræn og er blevet et emne i planlægning – både i teori og praksis (Healey, 2001; Madanipour et al. 2001b; Manzo & Perkins, 2006). Planlægningspraksis har aldrig været 'stedsløst' i den forstand, at stedet ikke har været grundlaget for planlægning; det er dog sjældent, at det er blevet genstand for selvstændig refleksion.

At sted er grundlæggende for planlægning, er beskrevet hos flere senere planlægningsteoretikere. I antologien *The Governance of Place* (Madanipour et al., 2001b) har en række forfattere kædet sted og planlægning sammen. Gennem en læsning af planlægningsfeltet ser de et behov for at planlægge gennem nye måder at tænke sted, rum og territorium, da sted som fænomen kan berige planlægningen. Patsy Healey, en af redaktørerne, spørger, hvordan planlægning kan skabe ny meningsfuldhed, og svarer, at kernen i planlægning må være sammenkobling af mennesker og steder, aktiviteter og territorier. Hun advokerer for en større stedslig bevidsthed hos både planlægningspraktikere og –teoretikere; planlægning skal forstås som 'stedspolitik'. Planlægning handler om at forbedre menneskers livskvalitet ved at fremme, styre og regulere 'stedsskabelse' (Healey, 2001).

Også den toneangivende planteoretiker John Friedmann positionerer sig inden for grænsefladerne mellem sted og planlægning og beskriver, hvordan sted kan blive et guidende perspektiv (Friedmann, 2010). Friedmanns idé om

genhumanisering af byen tager udgangspunkt i sted. Han anvender begrebet stedsskabelse, der har fået gennemslagskraft inden for særligt den mere praksisorienterede planlægningslitteratur (Courage et al. 2023).

Planlægning er at begribe, repræsentere og forandre steder (Beauregard, 2013), men der er langt fra entydighed om, hvordan det gøres. Planlægningens tiltagende begrebsliggørelse af sted har ændret sig i takt med, at planlægningens har udviklet sig (Davoudi & Strange, 2009). Sted er gået fra at være et udtalt og ofte endimensionelt grundlag i planlægning til at indtage en mere nuanceret, eksplicit og begrebsliggjort plads, særligt grundet participatorisk planlægning og en stedslig vending i dele af videnskaben (Escobar, 2001), men også fordi man i planlægningspraksis har opdaget, at fokus på steders betydning giver bedre resultater. Planlægningsprocesser er langsomt begyndt at anerkende steders betydning (Kruger, 2008). Dette skyldes til dels også et større fokus på medborgerskab og involvering af lokale aktører end tidligere, hvorved de mere stedsspecifikke betydninger træder frem – en direkte kobling mellem participatorisk planlægning og det stedsspecifikke (Healey, 2007).

I de seneste 15-20 år er der opstået et øget fokus på steds-kvaliteter og stedbundne ressourcer i udviklings- og planlægningsaktiviteter (Hansen et al., 2018). Hvor det tidligere var opdelt sektorer, f.eks. det kulturelle, det sociale, det fysiske mv., der var udgangspunkt for strategier og udvikling, er det nu i høj grad steder, der er fokus for udvikling (Vigiola 2022; Rodríguez-Pose & Wilkie 2017). Ved stedslig planlægning er rammebetingelserne territorielt bestemte. Styling går på tværs af funktionelle afgrænsninger og er grundet i et geografisk afgrænset område. Fokus er på samordning af funktioner i et givet område og hvordan diverse funktionelle opdelinger koordineres (Amdam & Veggeland, 2011). Steder bliver i større udstrækning det organiserende punkt for udvikling (McClay & McAllister, 2014; Davoudi & Strange, 2009), hvor f.eks. myndigheder, såsom kommuner, ser på de territoriale sammenhænge i relation til det sektorielle (Weck et al., 2022).

Begrebet sted bliver fremhævet som et nyt fokuspunkt indenfor planlægning. Realdania, en af de største privat-filantropiske aktører i dansk planlægning, har i 2016 afsluttet kampagnen Stedet Tæller (Realdania), hvor der er gennemført 36 projekter, der alle tog udgangspunkt i stedernes kvaliteter. Kampagnen er

senere gentaget. Der er afholdt konferencer om, hvordan stedsidentitet kan blive et værktøj i planlægning (Urban Lab). Københavns Kommune afholdte debatarrangement med titlen *Bydebat: Er det stedsspecifikt nok?*. Dansk Bygningsarv (nu B.A.R.K.) lancerede hjemmesiden Stedsans (der dog er lukket igen), der viste, hvordan sted kan være omdrejningspunkt for udvikling.

Med et øget fokus på steders betydning for planlægning, er det præsent, at der fokuseres på, hvilke tilgange til sted, det medfører. Som vi skal se nedenfor, er et sted aldrig blot et sted, men kan forstås og praktiseres på mangfoldige måder.

Områdefornyelsers historiske ophav og udvikling

Områdefornyelsens historiske ophav har betydning for, hvordan indsatserne opererer i dag. Et historisk overblik giver indsigt i de praksisser, der er styrende for områdefornyelsers tilgang til sted. Historien om områdefornyelser kan ses som en kontinuerlig udvikling, hvor indsatserne er gået fra at tilgå sted som en materiel rumlighed til gradvis at tilgå det som værende et centralt element i menneskers levede liv. I det følgende udlægger jeg områdefornyelsers organisatoriske historik og ophav. Det gøres ved at inddrage teori, der tydeliggør de stedslige grundlag, som planlægning opererer ud fra.

En egentlig definition på sanering og byfornyelse, som områdefornyelser udspringer af, er svært, da begrebet og indsatser ofte rækker udover en specifik lovgivning. Og indsatserne har været mange og mangfoldige igennem tiden, men har dog haft det sigte at omdanne eksisterende by (Kvorning, 1995). Som Arne Gaardmand (2016) skriver, er det formentlig ikke muligt at kategorisere byfornyelse entydigt, da det varierer betragteligt i karakter og størrelse, og nok altid har gjort det. Det vil også vise sig over de næste sider. Indsatserne har dog altid været bundet op på kommunerne som primus motor på sanering, byfornyelse og områdefornyelse. Selvom der har været økonomisk støtte fra staten, er det kommunerne, der har planlagt og gennemført indsatserne og haft styring med udviklingen. Når jeg refererer til planlæggere og politikere, er det oftest kommunale, da de i fællesskab har stået bag udviklingen.

I det følgende udfoldes historikken gennem fire perioder i områdefornyelsers udviklingsproces: 1) Den tidligere sanering fra 1930'erne, hvor et særligt fysisk og arkitektonisk blik på stedet som rumlighed er styrende. Forfaldne og usunde

bygninger nedrives og nyt bygges, men uden interesse for de sociale miljøer, som steder også er. 2) Storsanering fra 1960'erne, hvor indsatserne indtænkes i større bysystemer, som skal understøtte byens funktionalitet. Stedet bliver til stadighed tilgået som et fuldt ud manipulerbart rumligt objekt, men nu sat ind i et komplekst system af steder i byen. 3) Grundet langvarige beboerprotester opstår et delvist opgør med manglen på forståelsen af steder som mere end rent fysisk rum gennem et fokus på byfornyelse, hvor en højere grad af inddragelse indtænkes, hvilket åbner for erkendelse af steders identitet, det lokale hverdagsliv og beboerne stedstilknytning. 4) Sidste periode karakteriseres af kvarterløft og områdefornyelser, der går helhedsorienteret til værks og åbner for mere fænomenologiske stedsligheder.

Første periode: Sanering

I starten af 1900-tallet var en stor del af Københavns boliger i meget ringe forfatning og mange ejendomme var direkte sundhedsskadelige at bo i. Det var spekulationsbyggeri, der var dårligt isoleret, tæt bygget og uden de nødvendige installationer. Det var opført inden Danmarks første Byggelov fra 1889, der umuliggjorde den slags byggeri, men loven kunne ikke gøre noget ved det eksisterende byggeri. Noget måtte gøres, da politikerne i Folketinget og i Københavns Kommune ikke kunne lade byens borgere leve i forslummede boliger. Man vedtog derfor i 1939 *Loven om boligtilsyn og sanering af usunde bydele*. Danmarks første saneringslov, hvor der tidligere kun var spredte tilløb til lovgivning om sundhedsfarlige boliger (Gaardmand, 2016). Loven gav kommunerne mulighed for at optage statslån for at renovere forslummede boligejendomme (Thomsen, 2015). Det er denne lov, som områdefornyelser organisatorisk og juridisk går tilbage til.

Sanering er at rette op på den uheldige virkning som manglende samfunds-mæssig opmærksomhed har gjort ved visse steder (Hansen, 1995). Men København havde samtidig en massiv mangel på boliger. Københavns Kommune havde i 1850 130.000 indbyggere og 100 år senere var dette steget til 760.000 indbyggere –men boligerne var ikke fulgt med, hverken i kvantitet eller kvalitet. Så grundet mangel på boliger var der begrænset sanering; hellere en dårlig bolig end ingen bolig var mottoet (Gaardmand, 2016). Der var langt op i 1950'erne stor bolignød og i København var der flere tusinde husvilde, der

levede i barakbyggerier eller måtte tage til takke med en lejlighed i en dybt forslummet ejendom. Selvom man havde vedtaget en saneringslov, skulle nybyggeriet i gang og bolignøden afhjælpes, før saneringen kunne tage fat (Gaardmand, 1995). Således blev der i slutningen af 1800-tallet og op til midten af 1900-tallet ikke givet meget opmærksomhed til Københavns uregulerede byggeri af ringe og sundhedsfarlig kvalitet.

Det var dog svært for bystyret i København at legitimere, at en så stor en andel af boligmassen var direkte sundhedsskadelig – det blev i 1945 vurderet, at 65.000 lejligheder i Københavns Kommune havde et saneringsbehov (Jørgensen, 1995). Det fulgte med udbygningen af velfærdsstaten, at byens arbejdere skulle have ordentlige boliger (Braae, 2022; Knudsen, Caspersen & Nielsen, 1991). Noget måtte gøres ved de mange forslummede ejendomme. Den tidlige sanering var et direkte middel mod sundhedsudfordringer, der skyldtes dårlige boliger. Det var kondemneringsmodne bygninger i for dårlig stand til menneskelig beboelse. Som Gaardmand, der selv arbejdede i Københavns Kommune, skriver:

[P]å tværs af de politiske partier, og ikke mindst fagligt var der [...] enighed om, at problemerne var store, og at en omfattende sanering var nødvendig. (Gaardmand, 2004:17)

Fra saneringsloven vedtages betød sanering i praksis genhusning af beboere, nedrivning af ejendomme og opførelse af nye boliger, hvor de fleste tidligere lejere ikke havde råd til at bo. Fornyelse var udelukkende boligfornyelse og skelede ikke til de sociale og kulturelle aspekter af at bo et sted – det kom først senere, som vi skal se.

Selvom flere undersøgelseskommisioner fandt et stort behovet for sanering, så gik det meget langsomt med saneringen, da København stadig skulle huse en stor befolkning og sanering ville fjerne en stor del af boligmassen (Gaardmand, 1995). Der blev dog saneret en smule og en af de mest kendte og mest markante saneringer er Adelgade-Borgergade på Indre Østerbro (Rasmussen, 1969), hvor hele gaders karrébebyggelser blev revet ned og erstattet af modernistisk byggeri.

Også på Vesterbro gennemførtes flere saneringer, bl.a. ved Saxogade, hvor store dele af karrernes mellem- og baghuse rives ned for at give mere plads til beboerne i form af lys, luft og grønne baggårde. Det var en konsekvent ændring af måden, som man havde boet på tidligere. Dette blev kendetegnende for den meste sanering, hvor dårlige beboelsesejendomme blev revet ned og erstattet af nyt med bedre standard, men ofte med færre lejligheder og dyre huslejer. Mange boligbyggerier fra 1950'erne og fremefter i København er resultatet af en saneringsindsats, hvor flere gader er forsvundet gennem totalsaneringer, der udtyndede den tætte by (Gaardmand, 2016).

Sanering i København frem til i hvert fald 1980'erne var ofte voldsom og gennemgribende. Det var bl.a. grundet lovgivningen, der hovedsageligt opererede med totalsanering, hvor nedrivning var det primære værktøj (Jørgensen, 1995). Den gamle bys tæthed skulle rives ned til fordel for lys og luft – en modernistisk drøm, der lå i fuld forlængelse af den toneangivende arkitekt Le Corbusiers modernistiske principper om at bygge sig til et bedre liv. Den gamle by skulle væk og lys og luft skulle ind. Der skulle ikke skeles til det eksisterende, der blot var reminiscenser af en dårligere tid. Som professor i arkitektur Jens Kvorning skriver, så var det ikke muligt, hvis man opfattede sig selv som tilhørende den progressive planlægger- eller arkitektverden at foreslå anden strategi end rydning og erstatning med den moderne åbne by. Muligvis avantgardistisk til at starte med, men mainstream op igennem midten af 1900-tallet (Kvorning, 1995).

Som specifik faglighed med særegne metoder og værktøjer, tog planlægning sit udspring i en arkitekt- og ingeniørfaglig tilgang i mellemkrigstiden og den tidlige efterkrigstid, hvor arkitektens virkemidler blev blæst op til en større skala (Taylor, 1998). Byplanlægning blev set som en 'forlængelse' af arkitektonisk design og var primært fokuseret på det fysiske layout (Healey, 2012). Det var også det, den tidlige sanering var et udtryk for. Man rev ejendomme ned og byggede nye bygninger uden at skele nævneværdigt til det eksisterende bymiljø. Stedet var et blankt lærred, en ren tavle, man kunne gøre med, hvad man ville. Det var 'blåtryksplanlægning' (Bogason, 2003), hvor planlæggere på forhånd kunne tegne de bedste løsninger for et sted frem.

Målsætningerne om 'den gode by' var første prioritet (Fainstein, 2012) og disse var i høj grad inspireret af den modernistiske by.

Vi ser her, hvordan sted kan tilgås som en materiel omgivelse (Simonsen, 1996) og som en fysisk arkitektonisk rumlighed (Relph, 1976). Uagtet sociale aktiviteter, er rummet det samme og har samme egenskaber. Materialiteten kan måles og ikke mindst bygges og designes. Det er stedet som arkitektur og designobjekt. En arkitekts arbejde består i at skabe steder ved at forme omgivelser for at skabe en ny orden (Julean, 2016). Det gøres med materialiteten som virkemiddel. Det er rum centreret omkring forandring af materialiteten. Rummet skabes mellem de materielle delelementer og alt kan måles og give en forståelse af stedets rumlige arkitektoniske fremtoning.

Det var en tydelig ekspertdreven bestræbelse baseret på teoretisk viden om, hvordan man skabte de bedste byer og de bedste steder. Friedmann (1987) betegner dette som social reform planlægning, der fokuserer på statens rolle i at give retningslinjer, der planlægges efter. Sociale reformer bliver her skabt gennem fysiske forandringer, der skulle leve op til datidens politiske ønske om udfoldelse af velfærdsstaten til samfundets materialitet med planlæggere som det udførende led. Det er visioner om et bedre samfund gennem transformation af steder, der er drivkraften i planlægningen. En myndighed, i dette tilfælde bystyret i København, har en række visioner for et bedre samfund og ændrer i byens materialitet for at opfylde visionerne. Det er med intentioner om at skabe bedre liv for de borgere, der led i usunde boliger. Men samtidig med et ensidet fokus på stedet som fysisk ramme, der kan opereres i uden hensyntagen til det liv, der, trods dårlige kår, stadig skaber betydningsfulde sociale miljøer.

Stedet betyder ikke noget som selvstændig enhed, men er et formbart objekt, hvor man kan rumliggøre sociale reformer og visioner – et rent lærred, der nøgtern og distanceret kan udlægges og forandres ud fra prædefinerede forskrifter (Davoudi & Strange, 2009). Som den indflydelsesrige arkitekt Le Corbusier proklamerede: "Vi skal bygge på tom grund" – underforstået, at der ikke skulle tages hensyn til det eksisterende sted.

Anden periode: Storsanering - sammentænkning med eksisterende by

Den brutale måde at sanere på i saneringslovens første årtier blev kritiseret for at være for gennemgribende og for at have et ensidigt syn på stedet. Sanering kunne være foretaget med en større stedslig sensitivitet, men der var et massivt behov for sanering på den tid og det skulle gå hurtigt. Det viste bl.a. lægen Vagn Christensen i sin doktordisputats fra 1956 (Paludan et al., 1987), hvor han påviste, at børnesygeligheden var klart højere i slumkvarterer end i de mere velhavende områder. Også flere beboere, bl.a. på Vesterbro gennem Vesterbro Boligaktion, protesterede mod den stadige slum, der var i mange boligejendomme og samtidig mod den stadige mangel på boliger; man ville ikke længere acceptere mottoet ”hellere en dårlig bolig end ingen bolig” – det måtte være muligt for Københavns indbyggere at have adgang til ordentlige boliger. Der var stadig mange utidssvarende boliger med behov for sanering og kommunerne oplevede ikke, at de hidtidige saneringer slog til (Gaardmand, 2016). Med revisionen af loven i 1969 var hovedformålet at give saneringen af de danske byer et større omfang (Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 2013). Man havde kun saneret ca. 200 boliger årligt i København, hvilket var langt fra nok (Jørgensen, 1995). Man åbnede derfor for storsaneringer, hvor hele kvarterer kunne nedrives og genopbygges.

Bag de politiske beslutninger om storsaneringer lå ønsket om at forbedre boligstandarden for den københavnske befolkning, særligt de mindstbemedlede. Der var op igennem 70'erne stadig mange kondemneringsparate ejendomme i København, som beboerne blev syge af at bo i. Socialdemokraten Egon Weidekamp, der var en del af Københavns Borgerrepræsentation fra 1952 og overborgmester fra 1976 til 1989, blev om nogen ansigtet på Københavns sanering. Han var selv opvokset i trange kår i Østerbro og havde intet til overs for slumromantik (Pedersen, 1988). Boligstandarden var for ringe for arbejderklassen i København. Han oplevede en glædens dag, da hans så sin barndoms boligkarré blive revet ned grundet sanering.

Med åbningen for storsaneringer blev der samtidig lagt op til, at kommunerne skulle samordne saneringer med eksisterende byplaner – sanering blev et middel i byudviklingen. Det medførte, at flere saneringer blev yderligere gennemgribende ift. den eksisterende by. 60'erne var de store planers tid og

man var ikke bange for at bruge bulldozere (Gaardmand, 2016). Det viste sig bl.a. i de meget gennemgribende modernistiske planer for København, bl.a. projektet City Plan Vest, der fuldstændig ville ændre Vesterbro og projektet Søringen, der ville føre en motorvej ind i det centrale København. Disse planer om rydninger og genopbygning af store dele af København blev dog aldrig gennemført, da det alligevel var for gennemgribende, men vidner om, at planlægning foregik ud fra modernistiske tanker om, at man kan omdanne områder gennem totalrydning uden at indtænke eksisterende sociale miljøer (Kvorning, 1995).

Der var gennem 60'erne og 70'erne diskussioner og betænkninger i planlæggerkredse om saneringens negative betydning for det sociale liv (Gaardmand, 1995), men politikerne på Københavns Rådhus var meget tilbøjelige til at anse totalrydninger som den eneste løsning, der på daværende tidspunkt var den hurtigste og billigste løsning på forslumning og boligmangel, og repræsenterede et opgør med tidligere tiders dårlige bydesign.

Sanering blev en indlejret del af den gængse planlægning i 1960-70'erne og samtidig en omfattende koordinerende aktivitet, der skulle forny et område for at højne standard, service og funktionalitet (Jørgensen, 1995). Særligt blev stigningen i privatbilisme sammentænkt med nedrivning af bygninger og dannede muligheder for nye veje og bedre bilforhold (Gaardmand, 2016). Saneringer kunne bruges i optimeringen af byen og for at få bysystemerne til at virke.

På den måde ses steder ikke længere kun som en manipulerbar rumlig form, men som en del af et større komplekst system. Det er en tilgang, hvor stedet kan forstås, forklares og optimeres gennem de rigtige metoder. Byen som et tæt vævet tæppe af systemer og funktioner, der rationelt og videnskabeligt kan analyseres, udlægges og opereres i. Planlægningen så sig selv som værende i stand til at videnskabeligt analysere sig frem til den bedst mulige handling for at opnå et givent mål (Taylor, 1998). Særligt 1960'erne var systemtænkningens storhedstid med Søringen som måske det bedste eksempel. Planlægning skulle forudse bysystemernes dynamikker og planlægge derudfra. Man skulle regulere aktiviteter og minimere uønskede effekter ved at optimere byens fysiske miljø, altså byens steder (Allmendinger, 2002). Planteoretikere, såsom Sandercock

(1998), påpeger, at datidens planlæggere ikke længere var interesserede i visioner for 'den gode by', men i hvordan og med hvilke processer, man bedst kunne nå et mål. Planlæggere var gået fra at være sociale reformister til at være systemanalytikere (Friedmann, 1987).

Denne planlægning har modtaget kritik for dens ensidige tilgang til sted, der ikke tog højde for det sociale liv, der er med til at definere dér, hvor man bor; her står arkitekten Jan Gehl (1971) og aktivisten Jane Jacobs (1961) som nogle af de væsentligste kritikere. Kritikken bliver opsamlet af Taylor (1998:54, min oversættelse):

I dens utopisme, dens anti-urbanisme, dens enkle 'trælgende' modeller af bystruktur og i sine antagelser om konsensus om, hvad idealerne med 'god' planlægning skulle være, syntes traditionel byplanlægning at have fejlet i at forstå kompleksiteten og righoldigheden, såvel som det utvivlsomme problem om menneskets sociale liv og dets manifestationer i byer. Hvad planlæggerne manglede, og hvad planlægningsteori havde fejlet at tilvejebringe, var en tilstrækkelig *empirisk forståelse* af den verden, de søgte at manipulere.

Også i København viste utilfredsheden sig. I løbet af 1960'erne opstod lokale initiativer og beboeraktioner, der gjorde opmærksom på, at det var mennesker, der boede og levede på stederne og at stederne og livet var fuldt indviklet i hinanden. Man kunne ikke sanere uden at forstå det liv, som omgivelserne satte rammen for og der var et stort ønske om inddragelse og medbestemmelse fra beboernes side (Gaardmand, 2016).

Der begyndte her at opstå stedslige modfortællinger og ønsker om, at saneringen skulle foregå på andre måder og derved at man skulle gå til stedet på andre måder. Det er særligt tale om en erkendelse af stedet som en arena for lokalt socialt liv og aktiviteter. Med sted som arena fokuseres på de aktiviteter, der foregår på stedet (Agnew, 1987)⁵. Stedet skabes i sammenhæng med dets indlejrede aktiviteter. Agnew beskriver stedet som en arena, hvor en lang række aktiviteter udfolder sig og gentages på daglig basis. Stedsteoretisk trækkes til dels på en praksisteori, der anser de kontinuerlige handlinger, der udføres, som essentielle for skabelsen af mening i verden. I en geografisk tilnærmelse, bliver

⁵ Begrebet arena lånes fra Mia Arp Fallov (2015) i hendes brug af Agnews stedsteori.

steder opretholdt af praksisser, der reproduceres igen og igen, der med tiden bliver konstituerende for subjektivitet og socialitet (Cresswell, 2019). Det er arrangementen af mennesker, artefakter, institutioner, der skaber det sociale, der er produceret af sammenvævede og sammenhængende forbindelsesled af praksis (Simonsen, 2008). Steder er rumliggørelsen af den sociale praksis. I konflikterne om sanering i København får denne tilgang til sted en klar drejning mod det lokale, da livet leves lokalt og det er igennem disse nære stedslige aktiviteter, at et sted træder frem som levet fænomen og ikke blot et arkitektonisk rum eller stedsligt system. Steder får deres betydning gennem beboernes kollektive aktiviteter, institutioner, organisationsformer og sociale netværk (Simonsen, 2007). Der er en tydelig forståelse af, at mennesker, der bor i nærhed af hinanden, også har et lokalt fællesskab. Man bliver simpelthen bundet sammen af et stedsligt skæbnefællesskab (Frandsen, 2018). Det er dette, man ønsker en planmæssig erkendelse af i kritikken af datidens sanering.

Vi ser også her en stærk betoning af beboernes stedstilknytning til det lokale område. Stedstilknytning kan defineres som det affektive bånd mellem menneske og sted, der går udover kognition, præference og vurdering (Riley, 1992). Et følelsesmæssigt bånd, der gør, at man kan føle sig lykkelig ved at være på et sted og ulykkelig over at forlade det. At man føler sig hjemme nogle steder, mens andre steder føles fremmede. Man kan ligefrem komme i en tilstand af panik over at miste sit sted (Casey, 1993). Stedstilknytninger er ikke blot individuel, men i høj grad kollektiv, hvor grupper af mennesker, der har stedet tilfælles, skaber en fælles tilknytning og fortælling om, hvad det givne sted betyder (Low & Altman, 1992). Det er denne stedstilknytning, som datidens sanering har svært ved at indoptage.

Politikerne og bystyret var ikke blinde for disse kritikker, hvilket mandede ud i et ønske om, at der i fremtiden blev bedre muligheder for istandsættelser og nænsomme fremgangsmåder – en differentieret sanering. Det var allerede skrevet ind i en ændring i saneringsloven fra 1959, men trådte i høj grad i baggrunden, da saneringen samtidig skulle være mere omsiggribende (Gaardmand, 1995). Den differentierede sanering blev sjældent udført i praksis og måtte vige for gennemgribende saneringsplaner – som bl.a. Thomsen sigende har betitlet sin ph.d.-afhandling *Da de danske byer blev revet ned:*

praksis og ideologi i dansk sanerings- og byfornyelsespolitik 1939-1983 (Thomsen, 2015). Gamle ejendomme i København blev kvarter efter kvarter kondemneret og erstattet med nyt socialt boligbyggeri, der i manges øjne var en steril og ensrettet betonstil. Der blev kun meget sjældent planlagt for det lokale liv, hvilket heller ikke den differentieret sanering kunne tilvejebringe.

Den differentierede sanering vidner dog om et erkendelsesmæssigt skifte i planlægning, hvor ejendomme og steder også bliver set som havende en betydning. En stedsidentitet, der skal værnes om. For steder har en identitet. Noget, der gør det enkelte sted særligt og anderledes fra andre steder. Et steds særegenhed kan udlægges på mange måder og der er langt fra enighed om, hvordan det gøres bedst (Peng, Strijker & Wu, 2020). Norberg-Schulz (1979) præsenterede stedsidentitet som en *genius loci*; at et sted har en ånd, en sjæl, der gør det særligt og gør, at der skal tages særlig hånd om det, både planlægningsmæssigt og arkitektonisk. Det kan være svært at gøre håndgribeligt, hvorfor der oftest udvælges en række variable, der udgør en stedsidentitet, f.eks. stedets natur, bygninger, kultur og aktiviteter. I praksis er det således op til de enkelte planlæggere at definere ud fra hvilke parametre, man vil vurdere en stedsidentitet ud fra. I saneringen var det hovedsagelig et steds fysiske fremtræden, der blev taget højde for. Dog erkendes det, at steder er særegne og forskellige, selvom det endnu ikke giver store udslag i de planer, der laves og gennemføres.

Kritikken og konflikterne i Københavns saneringspolitik tager til i løbet af 1960-70'erne, som Paludan m.fl. skriver i 1987 om Socialdemokratiets sanering af København:

Totalt løsninger, der er kommet til at virke totalitære på flere og flere, og især på dem, der ikke husker den sociale nød. Selv om det skete i en god sags tjeneste, ville folk ikke længere finde sig i at blive byfornyet ud af deres huse. Socialdemokratiet kom mere og mere til at personificere den autoritære by. (Paludan et al. 1987:252)

Tredje periode: Fra sanering til byfornyelse

Selvom de politiske ambitioner om antallet af sanerede boliger langt fra er nået op mod 1970'erne, var der voksende utilfredshed med måden, hvorpå

saneringer foregik (Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 2013). Selvom differentieret sanering var blevet en mulighed (dog sjældent benyttet), blev bystyret og planlæggerne opfattet som ude af trit med beboernes stedslige tilknytning og med ønsket om bedre sanering med mere mangfoldige værktøjer, der tilgodeser sociale bånd mellem mennesker og steder. Selv Peter Belli sang i starten af 70'erne om sanering og til byrådet om, at "det er ikke topmoderne, men vi behøver ikke mer' og hvad end der sker, bliv væk fra vort kvarter". Beboerne vidste, at med sanering af bygningerne fulgte en sanering af det sociale miljø. Der var en tydelig manglende forståelse for stedet som arena for menneskelig interaktion og som stedstilknytning. En kritik, der rammesættes af Gaardmand:

[D]esuden var der ikke tilstrækkelig forståelse for, at sanering er andet og meget mere end fjernelse, eventuelt forbedring, af de dårlige boliger. Man lagde i hvert fald ikke særlig vægt på de problemer af social mentalhygiejnisk karakter, der let opstår, når et byområde så at sige presses til fornyelse og når velkendte miljøer og netværk således forsvinder på kort tid. (Gaardmand 2016:162)

Kampen om Byggeren på Nørrebro i 1980 blev en konfrontatorisk kulmination på en langvarig debat om sanering, bevaring og beboeres indflydelse (Hansen, 2008; Madsen, 1987). Store dele af Nørrebro stod til at blive saneret i løbet af 1970'erne og i 1979 var en helhedsplan klar. Det var en gennemgribende plan, der ville ændre Nørrebros identitet markant og der var stor lokal modstand. Planen var bygget på modernistiske principper og ville fjerne Nørrebros tætte præg til fordel for åbne byggerier (Kvorning, 1995). Modstanden viste sig særligt ved byggelegepladsen Byggeren, der var et lokalt opbygget (fri)sted for børn, der skulle ryddes for at bygge boliger. Byggeren lå på en tomt, hvor de tidligere ejendomme var saneret væk. Der var massive kampe i gaderne, da Byggeren blev ryddet og det blev et symbol på kampen mod en sanering, der indeholdt en total magtfuldkommenhed (Gaardmand, 1995). Mange beboerne mente ikke, at planen for Nørrebro var til gavn for dem, da den ville tvangsfjerne dem og ødelægge det sociale miljø. På den anden side havde mange beboere dog forståelse for, at boligmassen var i ringe stand og noget skulle gøres. Kampen om Byggeren var i høj grad en kamp mellem lokale beboergrupper på den ene side og bystyret, Socialdemokratiet og Egon

Weidekamp på den anden. I mange år derefter forbliver sanering synonym med det i mange henseender dybt fejlbehæftede Nørrebro-projekt fra 1980'erne (Larsen & Hansen, 2008).

Der har fra de første saneringer været debat om, hvordan fornyelsen af Danmarks byer skulle foregå. Både blandt lokale beboere og hos planlæggere og politikere. Særligt i løbet af 70'erne opstår en stærk modvilje mod storsaneringerne og med tiden har en partipatorisk planlægning vokset sig frem, hvorved borgernes stemmer er blevet tydeligere hørt. Den øgede borgerinddragelse har medført en interesse for at bevare dele af de kvarterer, der var bærere af en social organisering (Kvorning, 1995).

Politikerne i Folketinget og i flere af landets største kommuner kunne ikke undgå at handle på den tiltagende kritik. Allerede inden kampen om Byggeren havde politikerne i 1975 efterlyst en opdateret lovgivning. Langsomt blev interessen drejet i retning af flerstrengede saneringsformer, og ordet byfornyelse vandt indpas som benævnelse for omdannelser af ældre bebyggelse. Det ender ud i den første egentlige *Lov om byfornyelse og boligforbedring* i 1982, hvor fokus var på byfornyelse og ikke blot boligfornyelse og sanering. Ordet byfornyelse markerede en afstand til sanering, der for mange var synonym for nedrivning (Hansen, 2017). Samtidig ses byfornyelse som en permanent proces, der løbende forbedrer den eksisterende by, mens sanering primært var totalrydning af usunde boliger (Gaardmand, 1995). Hertil kan det nævnes, at flere dog mener, at forskellen mellem sanering og byfornyelse blot er sproglig og ikke nødvendigvis markere et større skel (Hansen, 1995). Helt op igennem 1990'erne efterspørges af fagfolk og borgere stadig indsatser, der evner at gribe byfornyelse bredere an end den daværende boligfornyelse, hvor fokus stadig var på ejendommens fysik (Kvorning, 1995). Men som Weidekamp pointerer, måske som forsvar for saneringen af Indre Nørrebro, så var disse ønsker ikke mulige at indeholde i datidens lovgivning, der alene sigtede mod fysiske indsatser (Weidekamp, 1995). Andet kræver en ny lovgivning, som først ser dagens lys i 90'erne.

Der er flere nyskabende elementer i loven fra 1982, bl.a. etableres ankenmyndigheder for beboerne, og man lægger op til en mere omfattende offentlighedsproces, der giver beboerne øget indflydelse. Der kommer et fokus

på bevaring og på mulighed for, at beboere kan blive i egen lejlighed. Man var begyndt at erkende fornyelsesbegrebets sammensatte karakter (Gaardmand, 2016). Loven fra 1982 markerer et paradigmeskift fra sanering til byfornyelse, som tidligere Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter kalder det (Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 2013). Det hører sig med til historien, at en stor del af de tidligere årtiers saneringsmæssige efterslæb blevet indvundet på dette tidspunkt. Der var ganske enkelt ikke behov for totalsaneringer mere. Mange tusinder ejendomme blev ryddet igennem 60'erne og 70'erne – ofte gennem nedrivning og åbning af for tæt baggårdsbebyggelse, hvor afstanden mellem husene kun har været få meter. Bystyret og planlæggerne var derfor mere frie til at tænke i nye former for byfornyelse. Det ses også ved, at byfornyelsen i 1980'erne bestod af ca. 25% nedrivning og 75% istandsættelse (Jørgensen, 1995). Og nedrivningen fortsatte med at falde i de følgende år.

Byfornyelsen var helt frem til starten af 1990'erne baseret på rent fysiske indsatser (Andersen & Kielgast, 2003) og havde svært ved at finde sin plads i den sociale udvikling, som den ofte ikke understøttede, men ødelagde (Gaardmand, 1995). Sociale tiltag lå andre steder, så som i socialforvaltningerne, og i det bredere sociale miljøarbejde (Laursen, 1997), der forsøgte at sammentænke fysiske udviklinger med sociale (Ejrnæs et al., 1997). Men med byfornyelse gik man væk fra storsaneringer. Man rev ikke længere huse ned, men renoverede dem. Man begyndte at anse det eksisterende bymiljø som værdifuldt og bevaringsværdigt. Her begyndte planlæggere at tillægge værdi til stedets identitet og så på, hvad der gør et givent sted unikt – hvad har betydning og hvad skal bevares?

Det var stadig med en fysisk tilgang til planlægning og derved til stedet, der fik store betydninger for det sociale liv. Steders identitet blev anskuet ud fra et rumlig arkitektonisk perspektiv. Hvor der i geografin kan spores en bredere tilgang til stedsidentitet, viser den sig stadig i 1980'erne som overvejende fysisk i byfornyelsens praksis. Det sociale liv og den lokale kultur blev der ikke givet meget plads til.

Det er tilfældet på Indre Vesterbro, der i 90'erne oplever en massiv byfornyelse (Henriksen, 2002; Mazanti & Henriksen, 1997). Det er Danmarks største samlede byfornyelsesprojekt og er senere blevet en af de mest omdiskuterede

bypolitiske indsatser, særligt grundet den beboerudskiftning det medførte – en statsstøttet gentrificering (Hansen & Larsen, 2012). Mange mindrebemidlede havde ikke længere råd til at bo i de istandsatte ejendomme og blev udskiftet med en kapitalstærk borgergruppe (Larsen & Hansen, 2008). Byfornyelsen sigtede altså ikke blot efter en fysisk fornyelse. Byfornyelsen skulle også bidrage til et generelt socialt løft af bydelen. Der var en stor utilfredshed med indsatsen, da mange lokale beboere følte, at de ikke blev hørt og at byfornyelsen var en slet skjult beboerudskiftning og en forandring af Vesterbros sjæl.

Udover det sociale løft (eller udskiftning og gentrificering, om man vil), ser man også en vis forandring i tilgangen til sted. Der sker en åbning mod at se sted som en arena for et socialt liv, der leves i og mellem husene. Stedet har en værdi for beboerne og er en medskabende scene, hvor livet udfolder sig. Det bliver byfornyelsen nødt til at tage højde for. Man ser også her konturerne af stedstilknytningen og hvordan beboeres hverdagslige erfaringer får betydning for planlægningen. Det gøres bl.a. gennem en større beboerindflydelse, hvor der etableres beboerkontor og politikere og planlæggere forsøger til dels at gå i dialog med beboere, så deres erfaringer bliver inddraget, da man på dette tidspunkt er blevet klar over, at fysiske forandringer også har betydning for det sociale liv. Men som skrevet; mange beboere oplevede ikke, at de blev hørt eller at byfornyelsen blev mindre gennemgribende for livet på Vesterbro.

Overgangsperiode: Områdeudfordringer og forsøg i byfornyelsen

Der opstod i løbet af 1990'erne en erkendelse af, at problemerne i nogle områder ikke kunne afhjælpes af fysisk byfornyelse alene. Sociale udfordringer i visse områder kunne ikke kun forklares med boligernes forslumning og 'repareres' ved sanering. Geografiske områder kan over tid få en social slagside, der er selvforstærkende og består af samspillende udfordringer. Udviklingen af såkaldte problemområder skyldes generelt mekanismer, som skaber en ulige udvikling i byerne, og som betyder, at økonomiske og sociale ressourcer samles i visse byområder, mens andre bydele tømmes for ressourcer (Andersen & Kielgast, 2003). Et af modsvarerne til denne forslumning og segregering blev nedsættelsen af Regeringens Byudvalg i 1993 (Agger, 2005). Byudvalget skulle afhjælpe boligsociale problemer og finde redskaber til en mere sammenhængende indsats for bedre levevilkår i udsatte byområder

(Munk, 1998). Udvalget skulle arbejde på nye måder og ikke begrænses af organisatoriske rammer. Daværende boligminister Ole Løvig Simonsen lægger vægt på udvalgets arbejde for helhedsorientering, koordinering, samt samarbejde på tværs af ministerier, hierarkier, tradition og såvel offentlige som private sektorer (Agger, 2005). Man begynder at foretage forsøg i byfornyelsen, der skal vise sig at bryde med tidligere tiders planlægningspraksisser i saneringen. Der er kommet en tydelig erkendelse af sociale uligheder mellem byens forskellige områder, der ikke kan løses gennem sanering. Sociale udfordringer skyldes ikke kun dårlige boliger, men skal forstås og tilgås i en bredere sammenhæng. Planlæggere skal facilitere en social mobilisering og løfte et område (Friedmann, 1987; Als Research, 2017).

Vi kan ved nedsættelse af Byudvalget og de efterfølgende indsatser se et væsentligt skift i tilgangen til sted –både hos planlæggere og politikere. Stedet er ikke længere kun ren fysik eller et middel for materialisering af velfærdsstatens planer. Det er blevet et langt mere sammensat fænomen. Det er et fænomen med indlejret social betydning for de mennesker, der bor der. En slags fænomenologisk tilnærmelse til stedet og stedstilknytning. Derudover ses stedet også som en arena for livet og ikke kun som lokation på et kort eller i et system. Det er med stedets egne kvaliteter, at det skal udvikles.

Fjerde periode: Områdefornyelser igangsættes

Byudvalget igangsatte nye former for byfornyelse. Et af disse var i Københavns Bispebjerg/Nordvest-kvarter, hvor begrebet kvarterløft ser dagens lys i 1993 (Munk, 1998). Senere ændres navnet til områdefornyelse, da kvarterløft erstattes af ordningen områdefornyelse i byfornylesloven af 2004. Grundessensen forbliver den samme i dag: En negativ udvikling i et område skal vendes til det bedre og ikke kun gennem fysiske forbedringer, men ved en flerstrengt indsats, der sigter mod fysiske, sociale, kulturelle og økonomiske udbedringer (Trafik-, Bygge- og Boligstyrelsen 2016). Områdefornyelse skal igangsætte en positiv udvikling i områder med samspillende udfordringer, som den gængse byfornyelse ikke kan udbedre. Det gøres gennem mange tilgange, men processen er grundlæggende den samme, som Engberg skriver:

Ildsjæle i kommunen og i lokalområdet går sammen om at beskrive og kortlægge stedets kvaliteter, ressourcer og potentialer. I denne proces opstår

der idéer, visioner og konkrete projektforslag. Parterne kvalificerer og konkretiserer arbejdet med tegninger, planer, mock-ups, midlertidige installationer. De knokler for at skaffe flere midler, og sikre den nødvendige politiske og administrative opbakning til projekterne. Det systematiske lobbyarbejde er også rettet mod at forankre de nye tiltag i lokale fællesskaber. Mange steder lægges vægt på kunst og på forskønnelse af det offentlige rum. Det nye sted, det nye byrum, det nye bygningsmæssige fyrtårn eller den nye institution etableres, og livet leves videre i et fælles rum som mange har været med til at skabe. Områdefornyelse er et fælles løft til fælles livskvalitet og udfoldelsesmuligheder. (Engberg, 2014:133)

Områdernes problemerne er f.eks. arbejdsløshed, dårlige trafikale forhold, skæv beboersammensætning, stor fraflytning, utidssvarende boliger, nedslidte byrum mm. Der skal skabes et bredt løft af kvarteret og trækkes på en social, en beskæftigelsesmæssig, en arkitektonisk, en bykulturel, en økologisk og en demokratisk vinkel (Agger, 2005).

Af 'klassiske' områdefornyelsesprojekter kan f.eks. nævnes opgradering af byrum, så de passer til stedets behov og ønsker. Det ses bl.a. på Østerbro ved Områdefornyelse Skt. Kjelds Kvarter, hvor der var et lokalt ønske om mødesteder og grønne byrum, hvilket resulterede i nye pladser, bl.a. Tåsinge Plads, der gik fra at være et parkeringsareal til at være et mødested. Opstart af netværk for beboere og professionelle, så der videndeles på tværs, som f.eks. i Områdefornyelse Bispebjerg Bakke, hvor nye netværk for børn- og ungeaktører ser dagens lys. Igangsættelse af erhvervsstrategi for det lokale handelsliv, hvor der i Sydhavnen er gennemført en større handelsgadestrategi, der skaber et mere levende gadeliv. Indsatser for børn og unge, som f.eks. styrkelse af lokale skoler og klubber, som ved Områdefornyelse Nordvest, hvor en klub ved Smedetoften, der oplevede tryghedsudfordringer, blev gentænkt og genskabt som aktivitetssted for børn og unge med nye uderum og bedre faciliteter. Bedre gå- og cykelforbindelser på tværs af, samt ind og ud af et område, hvilket Områdefornyelse Fuglekvarteret gennem trafiksanering til fordel for bløde trafikanter havde som en mærkesag.

Begrebet områdefornyelse tydeliggør en bevægelse fra det bolig- og bygningsorienterede til det helheds- og byorienterede (Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter, 2013). Hvor saneringen og det meste af byfornyelsen havde

fokus på enkelte bygninger, er fokus flyttet ud til byens rum og fællesarealer (Jensen & Storgaard, 2008). Sanering har altid haft forsømte steder som problemorientering, men stedet er ændret fra at være bygninger til at være et område, og fra kun at være fysisk til at være helhedsorienteret. Skal man skabe en bedre by, er renovering af boligmassen ikke nok – man skal også renovere fællesarealer som byrum og gader. Områdefornyelser har også fået et socialt og kulturelt sigte, så planlæggere også aktivt begynder at styrke de sociale strukturer i området, f.eks. gennem skabelse af netværk og fællesskaber. Stedet er nu også det liv, der leves mellem og i bygninger. Med områdefornyelser er Københavns Kommune og det generelle planfelt kommet tættere på en mangfoldig stedslighed.

Det ses i mange konkrete projekter i områdefornyelserne, hvor fysiske forbedringer af f.eks. byrum sammentænkes med nye måder at mødes på eller som understøttelse af eksisterende sociale miljøer. Det var bl.a. tilfældet var kvarterplansprocessen i Områdefornyelse Sydhavnen i 2014, der kan ses som en gængs måde at praktisere områdefornyelse på. En kvarterplan lægger rammen for de kommende projekter i en områdefornyelse og det er derfor vigtigt, at man har ”læst” et sted tilnærmelsesvist fyldestgørende. Inden kvarterplansprocessen havde planlæggerne kortlagt stedets historiske og arkitektoniske udvikling og læst diverse dokumenter, der beskriver de netværk og funktioner, der kendetegner stedet. Der blev holdt utallige møder med lokale aktører for at lære stedet at kende og en række åbne borgermøder blev afviklet med deltagelse af flere hundrede borgere, der alle beskrev deres stedslige erfaring og forhåbninger for området. Det var en proces, som tidligere tiders sanering og byfornyelse end ikke havde erkendt som mulig, men også en proces, som har været modnet siden saneringsloven i 1939, hvor der har været diskussioner om bevaring og deltagelse.

Som ved alle politiske processer, er der konflikter og udfordringer ved områdefornyelser. Beboergrupper kan være uenige om forslag til forbedringer og planlæggerne skal igennem flere processer for at komme godt i mål. Det var bl.a. tilfældet ved opdatering af en mindre park ved Stengade på Nørrebro ved Områdefornyelse Indre Nørrebro (2014-2019), hvor der opstod uenighed om indretningen af den kommende park (Mit Nørrebro). Beboerne mente, at det

foreslåede design ikke tog nok højde for nærheden til deres haver og derfor måtte processen og designet revurderes. Ved Områdefornyelse Fuglekvarteret (2013-2018) havde planlæggere og styregruppe idéer til åbning mellem matrikler i et område ved Stærevej i Nordvest. Det skulle bidrage til et mere sammenhængende område, men der var bekymring om større åbning af de private områder og projektet flyttede gradvist fokus til relationsopbygning mellem grundejerne og opgradering af Stærevej. Der findes lignende eksempler fra alle områdefornyelser, hvor projekter må justeres, skifte fokus eller nedlægges grundet divergerende meninger blandt borgerne. Det bliver i dag dog i langt højere grad set som en indlejret del af processen, hvor meninger mødes og projekternes defineres i længerevarende og inddragende processer. I modsætning til tidligere justeres planer undervejs, som borgerne inddrages. Derudover er byfornyelsen i form af områdefornyelsen en indsats, hvor kommunen ikke længere skal rive bygninger ned grundet kondemnering, men forbedre fælles faciliteter. Det er således indsatser, der bidrager med ekstraordinær økonomisk opmærksomhed på et sted og sjældent fjerner noget eksisterende uden at forbedre det.

Således har indsatserne nu langt større ambitioner om inddragelse af borgere og aktører. En områdefornyelse har en lokal organisering, der skal understøtte, at beboere og aktører i kvarteret kan være med i udviklingen af deres område. Den lokale organisering består ofte af en styregruppe med repræsentanter fra stedet, der har det overordnede lokale ansvar for, at projekter igangsættes og gennemføres, mens lokale projektgrupper står for udviklingen af de enkelte projekter (Teknik- og Miljøforvaltningen, 2022). Derudover inddrages beboere og aktører i de konkrete projekter gennem workshops, borgermøder, på-gaden-møder, ligesom der i høj grad også anvendes mere eksperimentelle inddragelsesformer. En af grundtankerne i områdefornyelser er at organisere byudvikling på tværs af aktører og i netværk (Engberg 2003).

Områdefornyelser som planlægningsindsats repræsenterer en participatorisk styreform, hvor idealer som borgerinddragelse, netværksstyring, dialog, diversitet og selvorganisering står højt (Agger, 2007). Denne planlægning er til dels opstået som en kritik af tidligere planlægningstraditioner, hvor planlæggere selv udlagde de bedste måder at skabe en forandring. I en

participatorisk tilgang vil planlæggere ikke længere foreskrive endegyldige mål eller midler, men i stedet fungere som forhandlere og mediatorer blandt de forskellige interessenter og udarbejde enighed om, hvad der skal gøres (Fairstein & Defilippis, 2016). Denne planlægning bygger på gensidig læring, hvor viden udvikles og valideres igennem inddragende og samskabende processer.

Inddragelse af borgere og aktører må ses som et essentielt skæringspunkt ift. hvordan planlæggere formår at tilgå stedet. Det er i høj grad inddragelsen, der er garant for en åbning mod flere stedsligheder og noget, som har manglet tidligere. Det er noget, beboere har råbt op om i saneringen og byfornyelsens levetid, hvor de har oplevet, at de ikke blev hørt. Med områdefornyelse ses en ny tilgang til inddragelse, hvor borgere og aktører får en højere grad af medbestemmelse.

I Københavns Kommune bliver de tidlige områdefornyelser nævnt som de vildeste eksperimenter med inddragelse, som man hidtil havde set (Mogensen, 2014). Gennem borgerinddragelse kommer kommunens planlæggere langt tættere på stedet som lokal arena og som fænomenologisk stedstilknytning. Man får simpelthen indsigt i stedsligheder, der ikke er trådt frem tidligere. Derved også i de konflikter og magtforhold, der præger stedet og som kan betyde, at der udvikler sig meget forskellige syn på, hvad det fælles gode består i. En udfordring, som nutidens planlæggere må navigere i.

En særegen stedslighed, der er trådt frem ved områdefornyelsers praksis, er stedet som fænomenologisk erfaring. Her tages udgangspunkt i menneskers levede erfaringer (Cresswell, 2015). Sted er ikke noget, man kan eller skal tilgå distanceret, da mennesket allerede altid er indlejret i betydningsfulde steder. For fænomenologiske geografer er sted modsætningen til rum, der ses som abstrakt og tomt, mens sted er levet og konkret. For at forstå sted er man nødt til at forstå, hvordan mennesker erfarer steder; de følelsesmæssige tilknytninger, der er til steder og hvordan sted er et eksistentielt vilkår for mennesket (Casey, 1993).

Områdefornyelser er den foreløbige kulmination på læreprocessen igennem årene, der har udvidet byfornyelsens virke. Områdefornyelser har en bredere tilgang til sted, der indoptager flere stedsforståelser end det rent fysiske, som

sanering oprindeligt var, hvorved der er skabt åbninger mod andre tilgange til skabelse af gode steder.

Opsamling

Områdefornyelse er udkommet af en langvarig proces i Danmarks bypolitik. Historikken viser flere skift i forståelsen af sted; fra kondemnering og sanering af bygninger ud fra et folkesundhedsperspektiv over fokus på byen og livet mellem husene til en mere holistisk tilgang til stedet ud fra fysiske, sociale, kulturelle og strukturelle aspekter. Overgangen fra sanering til byfornyelse til områdefornyelse repræsenterer således en tiltagende holistisk og bredspektret tilgang til sted.

Der kan især spores fire perioder i områdefornyelsers stedslige historik: 1) Den tidlige sanering repræsenterer første periode, hvor stedet tilgås som ren fysisk og arkitektonisk form, som noget der skal forbedres ud fra en række generelle kriterier. Vi skal huske, at det er forbedringer, der sigter efter at tage mennesker ud af slummen, men i denne iver ender saneringen ofte med at overse de sociale miljøer. 2) Det tages videre til den næste periode, hvor storsaneringen slår igennem og bliver sat på formel. Indsatserne indtænkes i større bysystemer, der skal understøtte byens funktionalitet – særligt denne tid er kritiseret for et entydig funktionalistisk, fysisk deterministisk og totalitært virke. En stedslighed uden blik for det sociale, for bevaring eller for tilknytning til stedet. 3) Den efterfølgende periode gør delvist op med dette gennem et fokus på byfornyelse, hvor den eksisterende by og højere grad af inddragelse indtænkes, hvilket åbner for nye måder at begribe stedet på, hvor man tager højde for stedets identitet, men oftest ud fra dets fysiske fremtoning. 4) Den sidste periode karakteriseres af kvarterløft og områdefornyelser, hvor man har anlagt bredere perspektiver på stedet og åbnet for mere fænomenologiske stedsligheder gennem f.eks. borgerinddragelse og nye måder at facilitere planlægningen på. Stedet som lokal arena vinder for alvor indpas i planlægningen, og yderligere er der skabt ansatser mod sted som betydningsfuldt i menneskers liv og idéer som stedstilknytning bliver også praktiseret i langt højere grad. Stedet bliver også stadig set som en rumlighed, hvor der kan laves fysiske ændringer, men det er én stedslighed, der forstås i

sammenhæng med en lang række stedsligheder – denne stedslige mangfoldighed er et nybrud.

Udviklingen er resultater af ændrede forudsætninger for planlægningen, bl.a. ud fra de mindre akutte behov for sanering, da der stort set ikke findes forslummede boliger længere. Men det er også resultatet af diskussioner hos planlæggere og politikere om de bedste måder at omdanne steder for mennesker, og ikke mindst pga. pres fra beboergrupper, der har villet noget andet. Alt dette har samlet skabt en udvikling fra sanering til områdefornyelse.

Konklusion

Et sted er mange ting. Det har jeg vist både gennem teoretiske perspektiver, samt gennem en historisk analyse af byfornyelsens stedslighed. Kapitlet trækker ikke eksplicit på ét stedsbegreb, men er gået empirisk til værks og viser, hvordan steder i planlægning konceptualiseres ud fra de kontekster, de praktiseres i og de udfordringer, planlæggerne skal løse.

Den måde, som steder er blevet begrebsliggjort har været udslagsgivende for planlægningens praksis, og omvendt har praksis været med til at informere de begreber, man har opereret under. En politisk beslutning om fysisk sanering fordrer én slags tilgang til sted, mens en helhedsorienteret optik fordrer en anden. Det har ført til en udvikling af planlægningens stedslige tilgange, hvor nye måder at begribe steder har fundet en plads blandt de eksisterende. Det er sjældent, at en ny tilgang konsekvent erstatter en eksisterende, da tilgange til sted ikke er successive, men sideløbende med hinanden (Fainstein & Campbell, 2012). Nye idéer udvisker ikke tidligere tiders forståelser, men tilbyder nye tilgange og praksisser, der kæmper om en central status. Der er et konstant samspil mellem brud og kontinuitet.

En stedslig analyse kan perspektiveres til andre planfelter, hvor andre stedsligheder er fremtrædende. Ikke alle planfelter har set samme udvikling som områdefornyelser. Selvom områdefornyelser i høj grad repræsenterer en planlægning, hvor stedslighed er stærkt reflekteret over, behøver andre planlægningsindsatser ikke have en mindre forståelse for stedet – de har muligvis blot en anden. En stedsforståelse, der ikke nødvendigvis er ringere, men derimod lægger vægt på andre perspektiver ved et sted. Det kan en stedslig

analyse hjælpe til at klarlægge, så vi får en bredere forståelse af forskellig planfelters tilgang til sted. Samtidig kan en analyse også vendes mod ét konkret sted, og vise, hvilke forskellige stedsligheder, der praktiseres. Sådanne analyser kan vise, hvordan planlægning altid indoptager visse stedsforståelser, mens andre undlades. Og det kan bidrage til en planlægning, der på mangfoldige måder forsøger at forstå de steder, der skal forandres.

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

Analysens metodologiske fremgangsmåde er inspireret af Michel Foucaults videnskæologi og genealogi (Foucault, 1971; 2005). Tilgangen undersøger fænomeners fremkomst gennem en erkendelse af, at de er udkommet af særlige historiske konstruktioner. I min undersøgelse er dette planlægningens stedslige konstruktioner. Lignende analyser af planfeltet er blevet foretaget af bl.a. Flyvbjerg (1991), Davoudi & Strange (2009) og Fallov (2015). Et planfelts historiske fremkomst udlægges gennem udvalgte metoder og belyses gennem en udvalgt teori, der understøtter en forståelse af den historiske udvikling.

Casestudiet tilbyder en god indgang til planfeltet, da det skaber en brugbar ramme og afgrænsning for undersøgelsen. Af konkrete metoder er det hensigtsmæssigt at benytte flere typer, bl.a.:

- **Dokumentanalyse** af planlægningsdokumenter, politikker, lovgivning og debatter
- **Interviews** med planlæggere, politikere og beboere, der har en rolle i planlægningens udvikling
- **Deltagende observation**, hvor man deltager i en planlægningsenhed og derved har adgang til planlægningens praksis

Tilsammen kan disse opbygge en tidslinje og oversigt over et planfelts udvikling og samtidig bidrage med nuancer og ambivalenser, der findes i casen.

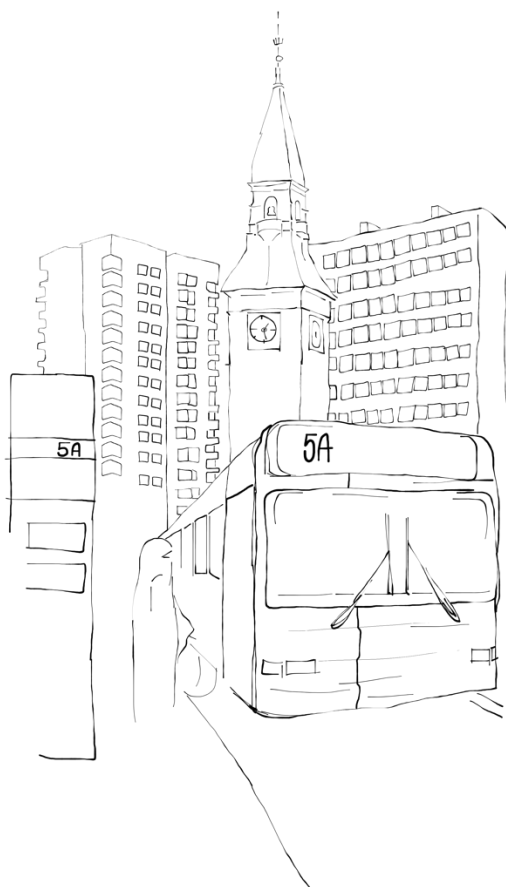
Referencer

- Agger, A. (2005): Demokrati og deltagelse: Et borgerperspektiv på kvarterløft, Aalborg Universitetsforlag
- Agger, A. (2007): Kommunikativ planlægningsteori, i A. Jensen, J. Andersen, O. E. Hansen & K. A. Nielsen (red.): Planlægning i teori og praksis: Et tværfagligt perspektiv, Roskilde Universitetsforlag
- Agger, A., & Andersen, C. K. (2018): Stedsans: Samskabelse gennem omverdensinddragelse, Transport-, Bygnings- og Boligministeriet
- Agnew, J. (2005): Space: Place, i Cloke, P. & Johnston, R.: Spaces of Geographical Thought: Deconstructing Human Geography's Binaries, SAGE Publications Ltd
- Agnew, J. A. (1987): Place and politics: The geographical mediation of state and society, Allen and Unwin
- Alexander, E. R. (2016): There is no planning – only planning practice: Notes for spatial planning theories, i Planning Theory, vol. 15, nr. 1
- Allmendinger, P. (2002): Planning theory, Palgrave
- Als Research (2017): Evaluering af metoderne i Københavns Kommunes områdefornyer, Københavns Kommune
- Amdam, J. & Veggeland, N. (2011): Teorier om samfunnsstyring og planlegging, Universitetsforlaget
- Andersen, H. S. & Kielgast, L. (2003): De syv første kvarterløft - Sammenfattende evaluering af udviklingen 1997-2002, Statens Byggeforskningsinstitut
- Andersen, H. S., Bjørn, S., Clementsen, A., Gottschalk, G., Nielsen, H., Norvig, J., Scherg, R. H., Suenson, V. (2009): Evaluering af indsatsen i fem kvarterløftsområder 2002 - 2008, Statens Byggeforskningsinstitut
- Barnes, T. J. & Gregory, D. (1997): Reading human geography: The poetics and politics of inquiry, Arnold
- Bayer, M., Frank, N., & Valerius, J. (2010): Becoming an urban planner: A guide to careers in planning and urban design, Wiley
- Beauregard, R. (2013): The neglected places of practice, Planning Theory & Practice, vol. 14, nr. 1
- Bogason, P. (2003): Den organisatoriske fragmentering af bystyret, i K. Sehested (red.): Bypolitik mellem hierarki og netværk, Akademisk Forlag
- Braac, E. (2022): Urban planing ind the Nordic World, Aarhus University Press
- Casey, E. S. (1993): Getting back into place: Toward a renewed understanding of the place-world, Indiana University Press
- Christensen, E. (2014): Områdefornyelsen fortæller: 15 gode historier fra den helhedsorienterede byfornyelse: eksempelsamling, Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter
- Courage, C., Borrup, T., Jackson, M. R., Legge, K., Mckeown, A., Platt, L., Schupbach, J. (2021): The Routledge Handbook of Placemaking, Routledge
- Cresswell, T. (2015): Place: An Introduction, Wiley Blackwell
- Cresswell, T. (2019): Maxwell Street: Writing and thinking place, The University of Chicago Press
- Davoudi, S. & Strange, I. (2009): Conceptions of space and place in strategic spatial planning, Routledge
- Davoudi, S. (2015): Planning as practice of knowing, i Planning Theory, vol. 14, nr. 3
- Edensor, T., Kalandides, A., Kothari, U. (2020): Introduction, i Edensor, T., Kalandides, A., Kothari, U.: The Routledge Handbook of Place, Routledge
- Ejrnæs, M., Gamst, B., Laursen, T. & Uggerhøj, L. (1997): Socialt miljøarbejde i lokalsamfundet, Hans Reitzels Forlag
- Engberg, L. A. (2003): Konsensusstyring i kvarterløft, i K. Sehested (red.): Bypolitik mellem hierarki og netværk, Akademisk Forlag

- Engberg, L. A. (2014): En forskers kommentar: Intelligente byrum kræver intelligente kommuner, i Christensen, E. (red.): Områdefornyelsen fortæller: 15 gode historier fra den helhedsorienterede byfornyelse: eksempelsamling, Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter
- Fainstein, S. S. & Campbell, S. (2012a): Introduction, i S. S. Fainstein & S. Campbell (red.): Readings in planning theory, Wiley Blackwell
- Fainstein, S. S. (2012): Planning Theory and the City, i S. S. Fainstein & S. Campbell (red.): Readings in planning theory, Blackwell Publishers
- Fallov, M. A. (2015): Steder og affektive rum i lokalsamfundsarbejdet, i M. Harder & M. A. Nissen (red.): Socialt arbejde i en foranderlig verden, Akademisk Forlag
- Flyvbjerg, B. (1991): Rationalitet og magt, Akademisk Forlag
- Foucault, M. (1971): Nietzsche, Genealogy, History, i P. Rabinow (red.): The Foucault Reader, Pantheon Books
- Foucault, M. (2005): Vidensarkæologien, Forlaget Philosophia
- Frandsen, M. S. (2018): Samskabelse som læreproces, Roskilde Universitet
- Friedmann, J. (1987): Planning in the public domain: from knowledge to action, Princeton University Press
- Friedmann, J. (2010): Place and Place-Making in Cities, i Planning Theory & Practice, vol. 11, nr. 2
- Gaardmand, A. (2016): Dansk byplanlægning 1938-1992, Arkitektens Forlag
- Gaardmand, A. (2004): Efterkrigstidens bolignød og saneringsbehov, i Jensen, S. B., Harvest, J. og Briiel, M.: Københavns skitse til en generalplan fra 1954 - holder planlægningen 50 år efter?, Dansk Byplanlaboratorium
- Gehl, J. (1971): Livet mellem husene, Arkitektens Forlag
- Hansen, E. (1995): Velkomst, i Byplanhistoriske Noter: Byfornyelse, Dansk Byplanlaboratorium
- Hansen, A. L. & Larsen, H. G. (2012): Retten til byen, i M. Freudendal-Pedersen, J. Larsen & L. Koefoed (red.): Byen i bevægelse: Mobilitet – politik – performativitet, Roskilde Universitetsforlag
- Hansen, C. J, Steffansen, R., Bodum, L., Christensen, J. L. (2018): Stedsudviklingens udfordringer og muligheder, Center for Regional Udvikling, Dansk Center for Fysisk Planlægning, Aalborg Universitet
- Hansen, F. & Simonsen, K. (2004): Geografiens videnskabsteori, Roskilde Universitetsforlag
- Hansen, J. V. (2008): Bypolitik og velfærdsstat: politikker overfor "belastede" byområder i Danmark og Frankrig, Roskilde Universitet
- Hansen, K. E. (2017): Byfornyelse, i Den store danske, Gyldendal
- Harvey, D. (1993): From space to place and back again: Reflections on the condition of postmodernity, i J. Bird, B. Curtis, T. Putnam, G. Robertson & L. Tickner (red.): Mapping the futures, Routledge
- Healey, P. (2001): Towards a More Place-focused Planning System in Britain, i A. Madanipour, A. Hull & P. Healey (red.): The Governance of Place, Routledge
- Healey, P. (2007): Urban Complexity and Spatial Strategies, Routledge
- Healey, P. (2010): Making better places, Palgrave Macmillan
- Healey, P. (2012): Traditions of Planning Thought, i S. S. Fainstein & S. Campbell (red.): Readings in planning theory, Wiley Blackwell
- Henriksen, C. S. (2002): Den sociale status og udvikling på Indre Vesterbro, Center for Alternativ Samfundsanalyse
- Illeris, S. & Clemmensen, J. (2018): Byplanhistorisk skrift nr. 82: 7 interviews - om Københavns Kommunes planlægning, Dansk Byplanlaboratorium
- Jacobs, J. (1961): The Death and Life of Great American Cities, Random House

- Jensen, A. (2007): En vilje til planlægning: Om styring via rationalitet, viden og praksis, i A. Jensen, J. Andersen, O. E. Hansen & K. A. Nielsen (red.): Planlægning i teori og praksis: Et tværfagligt perspektiv, Roskilde Universitetsforlag
- Jensen, J. O. & Storgaard, K. (2008): Evaluering af helhedsorienteret byfornyelse – Delrapport under evaluering af lov om byfornyelse, Statens Byggeforskningsinstitut
- Jørgensen, K. (1995): Sanerings- og byfornyelseslovgivningen, i Byplanhistoriske Noter: Byfornyelse, Dansk Byplanlaboratorium
- Julean, D. (2016): Why Architects See Things Differently: An Architectural Approach On Teaching Space Perception, i European Scientific Journal, specialudgave
- Keller, R. (2012): Entering Discourses: A New Agenda for Qualitative Research and Sociology of Knowledge, i Qualitative Sociology Review, vol. 8, nr. 2
- Knudsen, K., Caspersen, H. & Nielsen, V. O. (1991): Kampen for en bedre tilværelse, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie
- Kruger, L. E. (2008): Chapter 1: An Introduction to Place-Based Planning, i Place-Based Planning: Innovations and Applications From Four Western Forests
- Kvorning, J. (1995): Byfornyelsens Europæiske Historie, i Byplanhistoriske Noter: Byfornyelse, Dansk Byplanlaboratorium
- Larsen, H. G. & Hansen, A. L. (2008): Gentrification—Gentle or Traumatic? Urban Renewal Policies and Socioeconomic Transformations in Copenhagen, Urban Studies
- Laursen, T. (1997): Socialt miljøarbejde - historisk set, i M. Ejrnæs, B. Gamst, T. Laursen & L. Uggerhøj (red.): Socialt miljøarbejde i lokalsamfundet, Hans Reitzels Forlag
- Low, S. M. & Altman, I. (1992b): Place Attachment, Springer
- Madanipour, A., Hull, A. & Healey, P. (2001a): Introduction, i A. Madanipour, A. Hull & P. Healey (red.): The Governance of Place, Routledge 344
- Madanipour, A., Hull, A., & Healey, P. (2001b): The governance of place: space and planning processes, Routledge
- Madsen, H. H. (1987): København, Nordisk Forlag
- Manzo, L. C. & Perkins, D. (2006): Finding Common Ground: The Importance of Place Attachment to Community Participation and Planning, i Journal of Planning Literature, vol. 20, nr. 4
- Massey, D. (1991): A Globale Sense of Place, i Maxism Today, vol. 18
- Massey, D. (1994): Space, Place and Gender, University of Minnesota Press
- Massey, D., & Jess, P. M. (1995): A place in the world?, Oxford University Press i samarbejde med Open University
- Mazanti, B. & Henriksen, C. S. (1997): Byfornyelsen på Indre Vesterbro, Statens Byggeforskningsinstitut
- McClay, W. M. & McAllister, T. V. (2014): Why Place Matters, New Atlantis Books
- Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter (2013): Byfornyesatlas DK2
- Mit Nørrebro: <https://mitnorrebro.dk/nu-er-de-i-gang-ny-park-i-stengade-bliver-klar-i-loebet-af-foraaret/>
- Mogensen, D. B. (2014): Første generation kvarterløft: Holmbladsgadekvarteret, i Christensen, E. (red.): Områdefornyelsen fortæller: 15 gode historier fra den helhedsorienterede byfornyelse: eksempelsamling, Ministeriet for By, Bolig og Landdistrikter
- Munk, A. (1998): Kvarterløft - perspektiver og praksis, set d. 6.6.2018, fra <https://kvarterhuset.kolding.dk/kvarterloft-perspektiver-og-praksis>
- Norberg-Schulz, C. (1979): Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture, Rizzoli
- Paludan, H., Lauridsen, J. T., Engberg, J., Knudsen, K. & Hansen, J. (1987): Københavnernes Historie, Hans Reitzels Forlag
- Pedersen, T. B. (1988): Weidekamp: portræt af en bykonge, Vindrose

- Peng, J., Strijker, D. og Wu, Q. (2020): Place Identity: How Far Have We Come in Exploring Its Meanings?, i *Frontiers in Psychology* 11:294
- Rasmussen, S. E. (1969): København, G. E. C. Gads Forlag 351
- Realdania, Stedet Tæller, fra <https://realdania.dk/projekter/stedet-taeller>
- Riley, R. (1992): Attachment to the Ordinary Landscape, i S. M. Low & I. Altman (red.): *Place Attachment*, Plenum Press
- Rodríguez-Pose, A. & Wilkie, C. (2017): Revamping Local and Regional Development Through Place-Based Strategies, i *Cityscape: A Journal of Policy Development and Research*, vol. 19:1
- Sandercock, L. (1998): *Towards cosmopolis: planning for multicultural cities*, Wiley
- Sørensen, M. D. (2020): Sted, viden og planlægning: En undersøgelse af områdefornyelse i stedsplanlægning, Roskilde Universitetsforlag
- Stedsans, fra <https://jyllands-posten.dk/debat/kronik/article4788196.ece>
- Stephenson, J. (2010): People and Place, i *Planning Theory & Practice*, vol. 11, nr. 1 354
- Taylor, N. (1998): *Urban planning theory since 1945*, SAGE Publications
- Teknik- og Miljøforvaltningen 2022: Kvarterplan Områdefornyelse Bispebjerg Bakke, Københavns Kommune
- Thomsen, K. B. (2015): *Da de danske byer blev revet ned*, Aalborg Universitet
- Trafik- Bygge- og Boligstyrelsen (2016): *Vejledning om områdefornyelse*
- Urban Lab: Konference om stedsidentitet, fra [http://urban-lab.dk/Konferencer_workshops/Workshop - stedsidentitet.aspx](http://urban-lab.dk/Konferencer_workshops/Workshop_-_stedsidentitet.aspx)
- Vigiola, G. Q. (2022): Understanding Place in Place-Based Planning: From Spaceto People-Centred Approaches, i *Land*, vol. 11
- Weck, S., Madanipour, A., Schmitt, P. (2022): Place-based development and spatial justice, i *European Planning Studies*, vol. 30, nr. 5
- Weidekamp, E. (1995): Sanering af den Sorte Firkant, i *Byplanhistoriske Noter: Byfornyelse*, Dansk Byplanlaboratorium
- Whyte, W. H. (1980): *The Social Life of Small Urban Spaces*, Project for Public Spaces
- Williams, D., Stewart, W. & Kruger, L. (2013): *Place-Based Conservation: Advancing Social Theory and Practice*, i D. Williams, W. Stewart & L. Kruger (red.): *Place-based conservation: Perspectives from the social sciences*, Springer
- Wolf-Powers, L. (2014). Understanding community development in a “theory of action” framework: Norms, markets, justice, i *Planning Theory & Practice*, vol. 15, nr. 2

Stedet som et (tværkulturelt) møde

Lasse Koefoed og Kirsten Simonsen

I dette kapitel vil vi udfolde en forståelse af sted, vi har udviklet i løbet af flere fælles forskningsprojekter. Det gør vi i første omgang gennem en kort diskussion af stedsbegrebets udvikling. Her kan vi identificere henholdsvis en relativt objektiv, naturalistisk forståelse og en relativt subjektiv, eksistentiel forståelse. I 1980'erne og -90'erne blev begge disse tilgange kritiseret for at mangle tilstrækkelig vægt på det sociale og samfundsmæssige. Denne kritik kan ses parallelt med, at den franske filosof Henri Lefevres bog om produktion af rum, der argumenterer for rum som en social kategori, kom ud på engelsk i 1991. I kapitlet argumenterer vi for at se stedet som et lokaliseret *møde*. Når vi gør det, ser vi det med udgangspunkt i en praksisontologi - dvs. en grundforståelse af menneskers 'væren-i-verden' som en eksistentiel fakticitet – en praktisk, orienteret, hverdagslig involvering eller engagement i nogle omgivelser, der består både af materialitet, organismer og andre mennesker. Mere end blot en geografisk lokation, kan steder med dette udgangspunkt ses som specifikke artikulationer af sociale praksisser, sociale relationer og materialiteter såvel som erfaringer, narrativer og symbolske meninger hos deres forskellige brugere. Det er således en tilgang, der tillægger *mødet* ontologisk forrang – mødet med den anden/det andet, dvs. både humant og ikke-humant. Mødet kan således involvere både solidaritet og konflikt; homogenitet/forskellighed, inklusion/eksklusion, inkorporering/frastødning. Møder kan også være formidlede møder – f.eks. gennem design eller byplanlægning. Et klassisk eksempel er design af bænke i det offentlige rum, der forhindrer at de kan bruges af hjemløse til at sove på (se f.eks. Jensen, 2018).

Denne forståelse udmønter sig i to niveauer: Et, der lægger sig tæt på Doreen Masseys (2005) begreb om *sammenkastethed* (throwntogetherness), og et, der er mere eksistentielt-symbolsk og lægger vægt på beboeres/brugeres tilskrivning af mening og betydning. Dertil kommer en specifik diskussion af begrebet stedssans (sense of place), der i dag indgår i næsten alle forståelser af

sted. Vi argumenterer for, at dette begreb med fordel kan differentieres, og illustrerer det med eksempler fra vores empiriske projekter.

Det er denne forståelse af stedet som et møde, vi vil udfolde i kapitlet og illustrere med eksempler fra vores empiriske projekter. Det giver anledning til en strukturering af kapitlet i tre dele. Den første del præsenterer kort vores grundtilgang og dens positionering i forlængelse af faghistoriske tilgange til stedsbegrebet. Det udfoldes i de to første afsnit om *stedet som 'mellemværende'* og *praksis og stedets sammensathed*. Anden del udgøres så af vores diskussion af stedssans (sense of place), som vi karakteriserer som et kaotisk begreb (cf. Sayer, 1984), fordi det i realiteten bliver et samlebegreb, der dækker over mange forskellige meninger og følelser. Vi illustrerer dette med eksempler fra vores eget empiriske arbejde. Endelig adresserer vi i tredje del den kendsgerning at de fleste analyser af sted behandler et givet lokalområde og menneskers tilskrivning af mening til dette. Vi vender os igen til vores empiriske arbejde for at illustrere, hvordan steder også kan være foranderlige i rum og tid, og udfolder dette gennem tre forskellige empiriske nedslag, der skal illustrere bredden i anvendelsen af stedsbegrebet: (1) mobile steder, der her specifikt beskæftiger sig med stedskonstruktion i offentlig transport og bygger på feltarbejde i bus 5A i København, (2) midlertidige steder, vores egne eksempler stammer fra tværkulturelle festivaler, og endelig (3) en illustration af, hvordan steder kan danne ramme for aktivisme og politisk mobilisering. Vores empiriske arbejder drejer sig primært om tværkulturelle møder, hvorfor det også vil kendetegne vores illustrationer (deraf indføjes i overskriften). Vores eksempler dækker naturligvis ikke alle facetter af den teoretiske tilgang da vores empiriske arbejder i høj grad fokuserer på det tværkulturelle møde.

Stedet som 'mellemværende'

Denne overskrift er lånt fra forfatteren/geografen J. Nicholas Entrikin, som i 1991 udgav bogen *The betweenness of place*. Den refererer til en polaritet, der findes i både hverdagslivet og den akademiske diskurs mellem to aspekter af forståelsen af sted; en relativt objektiv, naturalistisk opfattelse af stedet og en relativt subjektiv, eksistentiel forståelse af stedet. Denne polaritet svarer til modsætninger mellem tankegange som naturalisme kontra eksistentialisme, objektiv kontra subjektiv, forklaring kontra forståelse og videnskab kontra

kunst. Tendensen har været at reducere den ene side til den anden ved at hævde at alt, hvad der er virkeligt fra det subjektive udsyn, er reducerbart til det objektive og vice versa.

Den naturalistiske linje er vokset ud af en relativt deskriptiv tilgang til stedet, der kan spores helt tilbage til den koloniale æra, hvor nyligt erobrede territorier skulle beskrives omhyggeligt for potentielt at optimere kolonisorers udbytte. Vægten har ligget på geologi, flora, fauna og naturressourcer, og steder blev opfattet som en kausal syntese mellem natur- og kulturlandskaber. Morfologi og landskaber blev set som organiske helheder, og ofte blev den videnskabelige basis søgt i biologiske videnskaber. Traditionelle analyser af regioner og steder, som de f.eks. blev fremstillet af den amerikanske kulturgeograf Carl Sauer (se Entrikin, 1984), anvendte evolutionær biologi og naturhistorie som modeller for steders kulturhistorie, eller de baserede deres arbejde på en naturalistisk opfattelse af samfundsvidenskab. Senere versioner baserer sig således på økologisk holisme og organisme-metaforer eller på systemanalysers matematiske holisme.

Den eksistentielle linje, voksede frem i 1970'erne, omfatter humanistiske tilgange til sted med vægt på oplevelse, erfaring og mening. De starter fra et 1. perspektiv, ikke på grund af en primær interesse for bevidsthed og subjektivitet, men fordi objekter eller materielle ting for dem er 'intenderede objekter', der kommer til veje gennem handling, perception og intenderet brug (se f.eks. Tuan, 1977; Casey, 1993). For dette fænomenologiske perspektiv, der har karakteriseret den retning som i 1970'erne fik stor betydning under betegnelsen humanistisk geografi, konstitueres steder gennem den måde, vi interagerer med dem – gennem erfaringer og mening skabt i denne interaktion. De er den rumlige dimension af menneskelige 'livsverdener'; præ-refleksive verdener af erfaring og fortrolighed. Disse tilgange har givet ophav til en række begreber knyttet til oplevelse og erfaring – såsom 'sense of place' (vi vil uddybe dette senere), stedsidentitet og stedets 'ånd' (genius loci) – som nu er en del af næsten alle forståelser af sted. For nogle tænkere eksisterer steder kun fordi mennesker tilskriver dem mening. Sted er begrebsliggjort som en meningsfuld lokation.

Begrebet *genius loci* som et udtryk for steders identitet og deres symbolske essens er især blevet udviklet i arkitekturteori (se f.eks. Nordberg-Schulz, 1980). Der tages udgangspunkt i Martin Heidegger og det begreb, der i forskningslitteraturen har vundet indpas med den engelske oversættelse 'dwelling'. 'To dwell' indebærer i den sammenhæng at kunne identificere sig med sine omgivelser, hvorfor det eksistentielle formål med arkitektur og urbant design er at udtrykke det potentielle meningsindhold i de givne omgivelser.

Både den naturalistiske og den eksistentielle tilgang er blevet kritiseret for at mangle tilstrækkelig vægt på det sociale – på socio-økonomiske processer, social ulighed og forskellighed, magt og politik. Det har givet anledning til udfoldelse af tilgange, der har et større indhold af samfundsteori. Disse tilgange tilnærmer sig grundlæggende steder gennem begreber som social proces, social praksis og fysisk og social forandring. Deres hovedargumenter kan sammenfattes i to generelle udsagn. Det første drejer sig om 'den sociale konstruktion af steder' og understreger, at steder først og fremmest er skabt af sociale praksisser og processer (se f.eks. Pred, 1984; Paasi 1986, 2002). Steder er dynamiske og altid under tilblivelse – de er produkter af sociale relationer, interaktioner og ideologier som løbende er under konstruktion, dekonstruktion og rekonstruktion. Det andet er at 'steder har betydning' ('place matters', se Massey, 1991). Det bygger på den simple kendsgerning at sociale processer finder sted og at steder er signifikante og forskellige. Sociale kræfter skaber steder og er på den anden side skabt af steder. Med andre ord, når steder én gang er konstrueret influerer de gennem deres natur, deres materielle strukturer og deres sociale forhold på, hvordan nye sociale processer og aktiviteter kan udfolde sig.

Uanset forskelle i opfattelsen og teoretiske modsætninger er der ét aspekt, der synes at gå igen i næsten alle tilgange til sted; det drejer sig om steders *specificitet* eller tilsvarende betegnelser som unikhed, særegenhed, det konkrete eller ideografiske. Det betyder at ethvert sted, i kraft af sin karakter som sted, er unikt og forskelligt fra et hvilket som helst andet sted – og det uanset om det er noget, vi opfatter som et ekstraordinært sted, eller det er vores mere hverdagslige omgivelser. *Alle* steder er unikke (se også Malpas, 2015). Hvis vi

accepterer denne forståelse, betyder det også, at nogle af de begreber, som vi i litteraturen ser anvendt til at karakterisere moderne højhuse, lufthavne, butikscentre med mere – såsom stedløshed (*placelessness*, Relph, 1976) eller ikke-steder (*non-places*, Augé, 1995) – bliver problematiske, fordi alle steder indeholder deres egen unikhed og deres egen karakter *som steder*.

Praksis og stedets sammensathed

Efter denne lille skitse af stedsbegrebets historie vil vi vende tilbage til spørgsmålet om at tilnærme os stedet på en måde, der starter fra en praksisontologi; dvs. en tilgang til socialt liv der hævder, at menneskers liv hænger sammen gennem et net af sammenføjede praksisser, at praksisser konstituerer vores opfattelse af verden, og at subjektivitet og mening skabes i og gennem praksis. En inspiration for denne opfattelse har været Martin Heideggers eksistentielle fænomenologi – især formuleret i hans bog *Væren og Tid* (2014 [1927]). I dette arbejde beskrives 'Dasein' eller 'væren-i-verden' som en eksistentiel fakticitet – en praktisk, orienteret, hverdagslig involvering. Som mennesker tager vores omgang med omverdenen form ved hjælp af værktøj og artikler til hverdagsbrug såvel som anvendelige artefakter – alt sammen betegnet som redskaber (Zeug). Væren-i-verden er den hverdagslige kompetente og engagerede involvering i nogle omgivelser, der inkluderer materialitet såvel som andre mennesker. Det betyder, at vores omgivelser ikke bare fremtræder som noget, der er givet på forhånd, men som en totalitet af redskaber, som vi anvender i praksis. Heidegger beskriver relativt simple kompetencer som at hamre, at gå ind i et rum, at bruge drejesignaler etc. – og viser hvordan sådanne hverdagslige kompetencer involverer en fortrolighed med verden, der sætter os i stand til at finde mening og finde rundt i vores offentlige rum. Han illustrerer således, at det eneste grundlag vi har eller behøver at have for at gøre tanke og handling forståelig er den hverdagslige praksis, ikke nogen skjulte processer af tænkning eller historie (Dreyfuss & Hall, 1992).

En vigtig karakteristisk ved levede, hverdagslige praksisser, som ikke er eksplicit erkendt af Heidegger, er at de er grundlæggende kropslige. Vi har inddraget dette gennem Merleau-Pontys fænomenologi om kropslig levet erfaring, som ser kroppen som en del af en præ-diskursiv verden baseret på perception,

praksis og kropslig bevægelse (1962). Levet erfaring er for ham altid kropslig og fremkommet mellem sind og krop og mellem subjekt og objekt – et intersubjektivt rum, hvor perception er baseret på kropslig praksis, dvs. på sanselige erfaringer såsom syn, hørelse og berøring som tillærte, kulturelle, vanebaserede former for handling. Perception er altså ikke en indre repræsentation af den ydre verden men snarere en praktisk kropslig involvering. Det er en aktiv proces forbundet til vores løbende projekter og praksisser, og den inddrager hele den sansende krop. Det betyder, at kroppen har en dobbeltrolle som både middel for perception og et perciperet objekt, som en krop-i-verden – *en levet krop* – som 'kender' sig selv gennem sin aktive relation til denne verden. Disse 'krops-subjekter' er ikke lukket inde i deres private verden, men er i en verden der er delt med andre – en genuin fælles verden der inkluderer både mennesker og materie.

Sociale praksissers kropslighed drejer sig imidlertid ikke kun om den sanselige, generative og kreative natur af levede erfaringer, men også om hvordan disse kropslige erfaringer selv danner grundlag for social handling. Bourdieu (1977; 1990) taler f.eks. om 'habitus' som kropslig historie, der er internaliseret som en anden natur. Sociale strukturer og kulturelle skemaer er *inkorporeret* i agenterne og fungerer som generative dispositioner bag deres handlinger. Arrangementer af mennesker, artefakter, organismer og materiel, der former sociale kontekster, er konstrueret i en sammenvævning af menneskelige praksisser (Schatzki, 2002). Den endeløse forandring og tilblivelse af det sociale konstitueres af krydsende bølger af 'gøren'.

At tænke sted fra det udgangspunkt udelukker enhver essentialisering af begrebet. Steder er aldrig givne eller essentielle. Det teoretiske udgangspunkt er rum eller snarere *rumligheden* (og tidsligheden) af praksisser. Som en første tilnærmelse kan et sted derfor ses som en *specifik artikulation* af sociale praksisser, sociale relationer og materialitet såvel som forskellige brugeres erfaringer, narrativer og symbolske meninger om det.

Det er vigtigt at fastholde, at sådan et stedsbegreb er dynamisk (se også Massey, 1994). Hvis stedet er en artikulation af (eller et møde mellem) sociale praksisser og sociale relationer, vil det bestå af specifikke netværk der over tid er konstruerede, konsoliderede, svækkede og fornyede. Steder er ikke afgrænsede

arealer med faste grænser (selv om grænsekonstruktion forekommer) men specifikke rumlige sammenføjninger af sociale relationer og sociale erfaringer, hvor nogle af dem er konstitueret inden for, hvad vi på det givne tidspunkt ser som stedet selv, mens andre er baseret i større skalaer og forbinder stedet til andre steder. Det er baggrunden for at Doreen Massey taler om muligheden for 'a global sense of place' (1994: 146) som en beskrivelse af den måde, hvorpå det globale er til stede i det lokale, og stedet er konstitueret i en interaktion mellem begge.

Grunden til at lægge så meget vægt på steders åbne og dynamiske karakter er den implicitte betydning, der ofte er blevet tillagt begrebet i både akademiske- og planlægningsdiskurser. Disse diskurser konstruerer stedet som et absolut rum og betegner det (implicit eller eksplicit) som 'lokalsamfund', 'hjem' eller 'stilstand'. I disse formuleringer bliver stedet et essentialistisk begreb, der er baseret i en række binære dikotomier, der lokaliserer stedet på den passive og statiske side; bl.a. tid/sted, strømme/steder, bevægelse/stilstand og global/lokal. Den tænkning indebærer to problemer (se også Rose, 1993; Massey, 1994; Simonsen, 1995). Det første er knyttet til diskussioner af betydningen af sted i en (post)moderne verden (f.eks. Harvey, 1989; 1996; Laclau, 1990). I disse diskussioner bliver stedet et tilflugtssted imod usikre omgivelser. Det repræsenterer en nostalgisk søgen efter rødder og identitet, en afgrænsning i forhold til den ustabile (post)moderne verden. Selv om disse tendenser findes, bærer generaliseringen af dem uheldige politiske overtoner. Sted bliver eskapisme fra dynamik og foranderlighed i 'det virkelige liv'. Mens tid bliver sidestillet med forandring, fremskridt og en progressiv 'tilblivelse', bliver sted stasis og reaktion – en passiv 'væren'. Det andet problem fremkommer når man ser på indholdet af dikotomierne. Når tid sidestilles med idéer om fremskridt, civilisation, videnskab og rationalitet, mens sted sidestilles med stasis, reproduktion, følelser og kroppen (som det f.eks. ses hos Laclau), er det (som Rose påpeger) ikke vanskeligt at se at disse dualismer ligner dem, der ofte forbindes med maskulint og feminint – eller med andre ord sted ender med at blive kodet feminint. En sådan idealisering af traditionelle lokalsamfund kan derfor være problematisk. Det overser, at disse historisk har været særdeles ekskluderende med problematiske klasse- og kønsmæssige magtrelationer.

Det alternative stedsbegreb, vi opererer med her, består således af to dimensioner. I den første følger vi Massey (1994; 2005) og lægger vægt på *specificitetsdimensionen*. Den fremkommer gennem ovenstående karakterisering af sted som en specifik artikulation af forskellige sociale praksisser, narrativer, relationer og materialiteter. I denne begrebsliggørelse bliver sted også et *forskelsbegreb*. Steder bliver forskellige sammenvævninger af praksisser og relationer, ikke bare statiske forhold som de dynamiske processer påvirker, men rumlige konstellationer i kontinuerlig konstruktion og forandring.

Den anden dimension er en *eksistential-symbolisk dimension* og refererer til symbolsk betydning af steder og deres betydning for beboere og brugere. Den inkluderer vores tilskrivning af symbolsk betydning til steder og deres mulige involvering i vores identitetsdannelse, men også vores fortrolighed med dem og vores praktiske kundskab om/i dem. Det er vigtigt at understrege at heller ikke denne dimension er passiv eller statisk. Den kan knyttes op på Heideggers eksistentielle fænomenologi, men uden det element af lokalsamfundsromantik eller den vægt på hjemløshed, tab af autenticitet og fremmedgørelse i den moderne verden, der med rette er blevet kritiseret for racisme, etnisk chauvinisme og klassesdevaluering (se f.eks. Young, 1990). Den fortolkning, vi har i spil, bygger på hans forståelse af væren-i-verden som en eksistential fakticitet; en praktisk involvering og relation til de (humane og ikke-humane) omgivelser. Betydning og mening udviklet i en sådan relation er ikke statiske eller passive men under løbende forhandling og forandring. I denne forståelse kan eksistens, 'væren' og sted ikke være statiske.

Den vægt på det dynamiske aspekt, som således er en integreret del af både specificitetsdimensionen og eksistensdimensionen, indikerer, at det, der primært er på agendaen i relation til spørgsmålet om stedsbegrebet, ikke så meget er stedet i sig selv men snarere konstitueringen af sted. Det er den løbende konstruktion og rekonstruktion af steder i al deres kompleksitet og ubestemthed, der involverer et møde mellem institutionelle, kropslige, symbolske og materielle elementer – en sammenkastethed (*throwntogetherness*, Massey 2005).

'Stedssans' – et kaotisk begreb

Et begreb, der som nævnt går igen i det meste stedsteori er 'sense of place' – et begreb, der knytter sig til det vi ovenfor kaldte en eksistentiel-symbolisk dimension. Litteraten Dan Ringgaard (2015) har oversat det til dansk skiftende imellem 'stedssans' og 'fornemmelse for sted'. Det er et omfattende begreb, der egentlig refererer til mange forskellige fænomener, og som vi med grundlag i empirisk arbejde mener med fordel kan differentieres. Det er det, vi vil forsøge i dette afsnit, illustreret med små interview-udsnit fra vores projekter. De inddragne citater skal således her kun ses som illustration – der er således tale om eksempler på stedssans ikke en dybere analyse af de enkelte personer:

Stedstilknytning

... Det er fordi jeg *bor her*. Når jeg tager bus 5A og jeg kommer ned til Rådhuspladsen, så kan jeg mærke det. Hov, jeg nærmer mig min lejlighed nu... Her, når jeg går på gaden, 100 mennesker hilser mig. Når jeg går herfra og hjem, så er der mange mennesker der siger 'hej, hvordan går det', og de kender mig, mennesker jeg kommer forbi. Og her på Vesterbro, alle børn, de er bange for mig! Fordi jeg spørger dem 'hvad laver du her, hvorfor står du her ude på gaden?' ... det er fordi, det er jo mine børn. Alle Vesterbros børn er mine børn. (Kanta, i Koefoed og Simonsen, 2010:120)

Den form for stedstilknytning, der er i spil i Kantas fortælling, er en følelse af *hjem* eller *lokalsamfund*. Ikke fordi hun idealiserer området eller ikke ser dets problemer, men simpelthen fordi det er her, hun føler at hun hører til.

Stedsfølelse

Stedstilknytning er imidlertid kun én af mange følelser, der kan knytte sig til steder, og følelsen er ikke altid nødvendigvis positiv. Stedsfølelse kan også være defensiv, ekskluderende og med konstruktion af grænser:

Altså, man må jo nok sige, at vi er blevet meget mere multietniske end vi var, da jeg voksede op her ... Jeg kunne sagtens tænke mig at flytte væk. Også fordi jeg synes at Nørrebro – vi er blevet mere multietniske end vi burde. Altså, jeg synes det er fint nok med andre kulturer, men jeg synes ikke det er sjovt, når flertallet af dem er af anden etnisk oprindelse ... Men i selve vores ejendom, der er ikke nogen af anden etnisk herkomst. Der er kun danskere. (Karin, i Simonsen 2005:143)

Den kan også være udtryk for et ønske om at komme væk:

Det var også for mig en slags social rejse. Først var det fra Hvidovre ind mod København, ind mod universitetet, og så blev den endnu mere fysisk manifesteret af, at jeg nu boede midt i den gamle del af København ... og på den måde kan man sige, at jeg er meget påvirket af at være transformeret fra at være Hvidovre-borger til at være københavnere. (Jamal, i Koefoed og Simonsen 2010: 136)

Jamal udtrykker i dette interviewudsnit sin glæde over sin egen udviklingsrejse fra sin forstadsidentitet til sin storbyidentitet, hvorved han også kan lede os over i det næste element af begrebet 'sense of place'. Det er et eksempel på at stedsfølelse ikke nødvendigvis er en positiv følelse men også kan være negativ.

Stedsidentitet

Begrebet stedsidentitet bruges i virkeligheden om to væsensforskellige fænomener; selve stedets identitet og stedet som en del af subjekters identitet. Yi-Fu Tuan (1974) taler i denne sammenhæng om 'offentlige symboler' og 'omsorgsområder', man kunne også tale om en betydning af steder opnået 'udefra' og 'indefra':

Altså, jeg synes Assistens Kirkegård derovre er et meget spændende sted. Og det er også fordi, vi har været på rundvisning derovre og har fået lidt af historien med. Det giver et helt andet billede af en kirkegård, som ikke bare er kirkegård, men en hel kultur. Det er jo enormt hvad der ligger af mennesker og menneskeskæbner, og hvad den er blevet brugt til, men også hele floraen derovre, planter og træer. (Karin, i Simonsen, 2005: 95)

Karin er fascineret af Assistens Kirkegård på grund af dens historie og alle de kendte kulturpersonligheder, der er begravet der. Hun inddrager også floraen i det i det, fordi hun har hørt fortællinger om, hvordan søfarere har taget eksotiske planter med fra deres rejser til plantning på kirkegården. Kirkegården fremstår klart som et offentligt symbol. Man taler i den sammenhæng også ofte om stedets *atmosfære* – et begreb, der til tider reduceres til noget, der kommer fra stedet i sig selv, men som bedre kan tænkes som en stemning der skabes i rummet mellem subjekt og objekt (Böhme 1993; Bille and Simonsen 2019; Bille og Schwabe 2023). Nadja, som vi hører fra i det følgende, bruger direkte begrebet (med hjælp fra fransk, der er hendes oprindelige sprog)

Det er en god by. Alle sammen har en speciel – f.eks. Vesterbro har en speciel *ambiance*, på Nørrebro er det en anden. Der er mange steder, der er specielle ... f.eks. på Vesterbro kommer der mange mennesker. Nørrebro er lidt speciel, men der er ikke mange danske mennesker der. Det er en forskellig atmosfære. F.eks. på Østerbro, der er også en anden atmosfære... også i byen og ved Nørreport Station er der en atmosfære. Mennesker kommer der for at købe. Det er også forskellige mennesker, forskellige forretninger specielt. Det har alt sammen en atmosfære. (Nadja, i Simonsen, 2005: 189)

Den anden del af begrebet er, som ovennævnt, subjekternes stedsidentitet, f.eks.

Det kan jeg ikke løbe fra. Det er med stort K. Jamen, jeg kan ikke definere det andet end, at det er min hjemby, det er ligesom der, jeg hører hjemme. At jeg så er flyttet til Rødovre, det føler jeg stadig er en del af København. (Tariq, i Koefoed og Simonsen 2010:130)

Jeg føler aldeles som ægte københavnere, hvis jeg må sige det. Det gør jeg! Jeg synes det er *min* by, og jeg kan rigtig godt lide min by (Mansoor, i Simonsen, 2005: 189)

Og stedsidentitet forekommer i mange rumlige skalaer, hvor den mest dominerende og også den mest problematiske er nationen:

Hvis man nu i stedet for at stille spørgsmålet: '*Jamen er du dansker?*'. Hvis man nu kunne få folk til at sige '*jeg er københavnere*'. Hvilket jo er væsentligt nemmere, fordi du kan være københavnere på alle mulige måder. Der er ikke nogen der kan tage fra dig, at du er københavnere. Men at sige '*jeg er dansker*' med stolthed! ... Pia Kjærsgård er jo også danskhed ... og jeg er jo ikke dansker i *den* forstand. (Ikram, i Simonsen, 2005: 141)

Det var i det hele taget gennemgående i vores undersøgelse af 'den fremmede, byen og nationen' (2010), at vanskeligheden ved at blive anerkendt som dansker resulterede i identitetssøgning i andre rumlige skalaer.

Sans for stedet

Ligesom man taler om 'sans for spillet', når man ved, hvordan man skal opføre sig i bestemte sammenhænge, kan man også tale om sans for stedet. Det hænger sammen med, hvordan materielle og sociale strukturer samt kulturelle mønstre bliver inkorporeret i subjekterne som grundlag for praksis. At leve et sted er at

blive påvirket af det, at blive kropsligt orienteret efter dets normer og rytmer og i stand til at handle og bevæge sig i det.

Det er bare det, man føler sig mere sikker, når man er på Nørrebro – altså derude hvor man bor. Fordi, det er et sted, hvor du er vokset op lige siden du har været lille og kender alle gadehjørnerne og alle smutvejene og sådan noget (Neezan, i Simonsen 2005:88)

København er som min lomme, der ved jeg hvor jeg er (Abbas, i Koefoed og Simonsen, 2010:130)

Sansning af stedet

Endelig hænger sans også sammen med vores brug af kropslige sanser. Vi oplever eller sanser stedet med alle vores sanser, hvilket er med til at definere vores forhold til stedet. Det kan dreje sig om andre mennesker, om bygninger og arkitektur, om stedets naturelementer eller om fornemmelsen af stedets puls og rytmer (se også Lefebvre, 1992).

Du har jo simpelthen sådan en rytme, ikke. Der er jo ingen tvivl om, at der er noget, der hedder byens puls, og byen puls er jo lige netop den rytme. Altså, den kører på højtryk, og så ligger den og puster ud om natten, mere eller mindre, og begynder sådan at samle kræfter til næste weekend henover mandag, tirsdag, onsdag, ikke (Lisbeth, i Simonsen, 2005:189)

[...] der oplevede vi byen på en helt anden måde, også fordi der gik man nogle gange om morgenen tidligt af sted, og der var byen utrolig skøn, det er en helt anden by. Der oplever du, at der er den nærmest sådan nyfødt, forstået på den måde, den er ren, den er nyspuget efter nattens regn. Og den sidste fulderik, han er der godt nok, men han er klappet i, for han sidder i et hjørne og sover, så der er fred for ham også. Altså, et eller andet sted, så er den sådan nyfødt på en eller anden måde. (Lisbeth, i Simonsen, 2005:199)

I denne anden del af artiklen har vi med små eksempler forsøgt at illustrere, hvordan begrebet stedssans ('sense of place') dækker over mange forskellige eksistentielle, følelsesmæssige og symbolske fænomener. Det kan gøre en stor forskel i empiriske analyser.

Mobile mødesteder

Vi går nu over til kapitlets tredje del, der giver eksempler på at stedbegrebet ikke bare drejer sig om konstante lokalområder og deres meningstilskrivning. Det første eksempel drejer sig om mobile steder. Her refererer vi til mobile mødesteder som f.eks. offentlige transportmidler - her bus 5A (senere 5C), som udgør en central del af bymobiliteten i København (Koefoed et al., 2017). Det er den travleste busrute i Norden, både elsket og hadet blandt buschauffører.

Vi betragter bybussen som et vigtigt *sted* for hverdagens interkulturelle møder i byen (Jensen, 2009; Wilson, 2011). At rejse med bus er ikke bare transport fra et sted til et andet. Offentlig transport er en del af hverdagen i byen og for mange en nødvendig del af det daglige liv. Når vi rejser, bliver vi en del af et mobilt kollektiv. Mobilitet med andre involverer derfor relationelle praksisser – i busrejser er tætte kropslige møder med andre derfor ofte uundgåelige (Bissel, 2010).

At rejse med bus indebærer for det første en særlig sammenkastethed (Massey, 2005), og møder med andre er ofte meget intense. Der er en vis nærhed til andre, kropslig tæthed og en overstimulering af flere sanser. Derfor involverer det at rejse med bus specifikke kropslige færdigheder. Der er en løbende forhandling af sted og rum, der foregår med kropslige signaler og gennem enten undgåelse eller tolerance. Sæder vælges ofte ud fra ensartethed i forhold til køn, alder og etnicitet. Ofte er forhandlingen af plads uproblematisk og uden talt kommunikation, mens den andre gange udvikler sig til konflikter.

For det andet er møder, der opstår i bussen, ekstraordinært flygtige. Der er en konstant strøm af passagerer, der gør møder forbigående, men som også giver anledning til, at 'midlertidige erfarings- og meningsudvekslinger' (Jensen, 2010).

For det tredje, og relateret til de to første karakteristika, er mødestedet ladet med følelser, hvor kroppe i bevægelse til sammen skaber et affektivt rum. At finde en plads og møde den Anden ansigt til ansigt og krop til krop involverer følelsesmæssige oplevelser, som også påvirker andre. Ubefindelse, irritation og lejlighedsvis vrede eller aggression kan dukke op.

Mellem 'den lille racisme' og 'habituelt multikulturalisme'

Som et tværkulturelt mødested fremstår bus 5A som et mobilt sted, der bliver til i krydsfeltet mellem det, vi kalder habituelt (eller vanemæssig) multikulturalisme (Koefoed et al, 2017) og forskellige former for racialisering. Det at bussen forbinder meget forskellige dele af København gør at flere passagerer fortæller¹ at forskellighed ikke er noget de tænker videre over:

Jeg tænker ikke så meget over det [...] Jeg tror på, at i denne del af byen er man mere eller mindre sammensmeltet. (Lis, passager)

Jeg tror på, at fordi Nørrebro har denne mangfoldighed, så er man forberedt, når man stiger på bussen. Det er virkelig en rullende markedsplads nogle gange. (Michael, passager)

For disse passagerer er det at leve med forskellighed blevet en rutine. De forventer det uventede. De fejrer ikke forskellighed, den er blevet et faktum. Begrebet *habituelt multikulturalisme* bruges her til at forstå hvordan det at leve med forskellighed er blevet en kendsgerning eller en vane. Mødet med 'fremmede' i bussen tages mere eller mindre for givet – én passager karakteriserer bussen som en 'rullende markedsplads'. Bussen bliver et mobilt *sted* dannet af mødet mellem mange forskellige etniciteter. Dette kommer tæt på hvad Tonkiss (2003) kalder en *etisk indifferens*, hvor forskelle forbliver ubemærkede, og hvor anderledeshed er blevet en almindelighed. Der er tale om en accept og rutine i mødet med det 'fremmede'. Vi kan her følge Goffman (1963) og Simmel (1950a, [1903]), som argumenterer for, at høflig uopmærksomhed og indifferens i virkeligheden er en grundlæggende del af den urbane socialitet, der tillader os at sameksistere med ukendte andre.

Dette kan karakteriseres som en urban kosmopolitisk kompetence, der involverer en evne til at manøvrere i et urbant 'globaliseret' landskab – en 'levet multikulturalisme', koblet med transkulturelle relationer i forskellige hverdagslivssituationer (Simonsen, 2008b; Koefoed og Simonsen, 2011). Nogle af buschaufførerne fortæller netop om fornøjelsen ved at køre bus 5A. Dens mangfoldighed og kosmopolitiske karakter gør turen til en oplevelse, der føles

¹ Citater anvendt i dette afsnit om mobile mødesteder er taget fra feltarbejde og interviews foretaget i forbindelse med forskningsprojektet *Paradoxial Spaces: Encountering the Other in Public Space*

som at køre gennem kontinenter, som en chauffør udtrykker det 'ligesom en have med forskellige blomster i alle slags farver'.

Som mobilt mødested involverer bussen også specifikke differentieringsteknikker. Ligheder og forskelle produceres gennem kropslige møder, som involverer særlige former for anerkendelse, hvor nogle kroppe anses som fremmede og andre som velkendte. Dette kan involvere følelser såsom afsky og frygt. Hverdagsracismen tager her form af racialiseringsprocesser, der producerer ukendte andre som fremmede. Disse processer opstår både mellem passagerer og i mødet mellem passagerer og chauffører. Mellem passagererne tager det ofte form af det, vi har kaldt den 'lille racisme'. Det foregår primært i form af kropslige gestus: det specifikke blik, at undgå berøring, undvigelse, der udtrykker en form for distancering:

Selvom man ikke går i burka, får man sådan et blik fra tid til anden [...] Der var denne ældre mand; han anerkendte ikke muslimer og tørklæder og sådan noget. Han havde en hel masse at sige. Jeg overhørte diskussionen, og så forlod jeg bussen. (Sufia, passager)

Jeg kan se, at jeg faktisk gør det lidt selv. Når en gruppe unge indvandrere stiger ind i bussen, så griber jeg kraftigere om min rygsæk eller min taske. (Charlotte, passager)

Selvom sådanne hændelser ikke er ualmindelige, er 'den lille racisme' det, der dominerer bussen som mobilt mødested. En pakistansk immigrant beskriver det for os ved brug af kropssprog. Han kigger skævt og bevæger sig lidt væk fra en forestillet person ved siden af ham, rynker på næsen og siger "Ashh" og udfører på denne måde den distancering, han har oplevet. En anden respondent bekræfter dette ved at fortælle os: "Man kan mærke det på danskerne, især når det er overfyldt." Hun har svært ved at finde ord, men taler om ubehag og vrede.

En meget omstridt racialiseret markør er tørklædet. I den offentlige debat i Danmark har der som i store dele af Europa været en besættelse af muslimsk påklædning. Hijab, niqab og burka har været nogle af de mest kontroversielle spørgsmål i forhold til religiøs pluralisme. Den mest almindelige ramme for debatten er den offerramme, hvor muslimske kvinder er repræsenteret som undertrykte af deres omgivelser og har behov for at blive befriet (Andreassen og Lettinga, 2012). Informanten Sufia, der i det ovenstående fortæller hvordan

hun bliver set på når hun bærer tørklæde i bussen, er et eksempel på to forskellige teknikker til fremmedgørelse, en visuel (måden hun bliver set på) og en verbal (måden hun bliver omtalt på). Begge er ladet med følelser og markerer begge grænser og redefinerer hendes krop som en krop der ikke passer ind til stedet. Sufia fortæller at hun forsøger at lade det passere ubemærket, men ender med at forlade bussen.

Nogle gange dukker det op i ret utilsørede former. Et typisk eksempel refererer til en episode, hvor to kvinder af pakistansk oprindelse talte urdu sammen. En kvinde, tæt på, bliver meget vred og råber: ”I er i Danmark; I skal tale dansk sammen,” og udfører på denne måde et kulturelt hegemoni. Det, der er på spil, er sansning af et affektivt rum, hvor følelser som frygt, ubehag, vrede og afsky cirkulerer i den intense atmosfære i den overfyldte bus. I denne sammenhæng er det affektive også centralt, når unge drenge, udarbejder en utopi om en bus uden racisme som vision for fremtidens by (Bladt, 2013). Med udgangspunkt i aktionsforskning om unges udsyn viser Mette Bladt at kulturel racisme er udbredt i storbyens mobilitet og at det er et af de steder som de unge kunne drømme om blev frigjort for praktisering af intolerance.

I denne forstand er bybussen et *mobilt mødested* for sameksistens og potentiel interkulturel dialog, men samtidig hjemsogt af racialisering, stigmatisering og intolerance. Derfor finder vi det nødvendigt med et dobbeltperspektiv på mobile mødesteder. På den ene side kan vi tale om et kosmopolitisk håb, hvor mødesteder giver anledning til hybride kulturer og dialog med et kreativt potentiale (Sandercock, 2003; Binnie et al., 2006). På den anden side viser den postkoloniale tænkning hvordan den magtfulde produktion af andethed, kulturel racisme og stigmatisering er en del af skabelsen af mobile mødesteder (f.eks. Ahmed, 2000). Det er i mellemrummet i dette paradoks mellem 'kosmopolitisk håb og 'postkolonial melankoli (Gilroy, 2006), at vi lokaliserer bussen som mobilt mødested, idet vi ser det flygtige mobile møde som et muligt sted for såvel interkulturel dialog som racistisk intolerance.

Midlertidige mødesteder

Planlægning af midlertidige mødesteder er en udbredt strategi til at adressere interkulturelle konflikter og udfordringer relateret til kulturelle forskelle i byen

(Christiansen et al., 2017). Nogle studier understreger, at det 'at være sammen' et *sted* under de rette betingelser kan skabe fortrolighed, inspirere til sociale og politiske forandringer og være medvirkende til at skabe tillid og respekt. Her fremhæves ofte mødestedernes karakter og deres mulighed for at skabe 'meningsfuld kontakt' (Allport, 1954).

I denne forstand kan midlertidige mødesteder ses som en løsning på potentielle interkulturelle konflikter eller som en mulighed for en fejring af det at leve sammen i den kosmopolitiske by. Men som argumenteret af Wilson (2017b), er planlagte midlertidige mødesteder også risikable, da deres potentiale er forbundet med en vis uforudsigelighed – de er sociale rum og steder, der er placeret i en her-og-nu-begivenhed.

Planlagte midlertidige mødesteder er forskelligartede. Det kan være kunstprojekter med det formål at bringe mennesker sammen (Whyte, 2017), workshops, planlagte møder eller aktiviteter rettet mod interkulturel dialog (Bessone, 2017; Lapina, 2017; Marselis, 2017; Riis, 2017), eller mikro-offentligheder som f.eks. sportscentre og offentlige mødesteder, der er designet til at fremme tolerance og udvikle samvær (Amin, 2002). Her fokuserer vi på, hvordan planlagte 'multikulturelle' festivaler kan skabe sociale og kulturelle transformationer af steder og byrum. I denne sammenhæng bruger vi eksempler fra to festivaler i København. Henholdsvis 'Smag På Verden', som er en madfestival og 'Kulturhavn', som er en årlig tilbagevendende festival der finder sted omkring Københavns havn. Begge festivaler sætter fokus på fællesskab og det tværkulturelle, gennem oplevelser omkring mad, musik, dans, kunst, sport og/eller anden æstetisk praksis. Festivaler er *midlertidige steder*, hvor der hele tiden foregår forhandlinger om tilhørsforhold og identitet. De formidles gennem processer og aktiviteter på forskellige niveauer.

For det første formidles de gennem historisk-geografiske processer og forestillinger. Det handler om, hvordan de kropslige møder på festivaler er indlejret i bredere sociale diskurser og magtforhold, som er mere eller mindre farvet af den postkoloniale arv og geografiske fantasier om den Anden.

For det andet formidles midlertidige stedet og møder gennem den konkrete begivenhed, som festivalen udgør. Ryan og Wollan opsummerer som følger:

The encounters are instant and synaesthetic: they engage several senses and are created, performed, and experienced in a limited time and place. Festivals are comparable with theatre and belong to a playing culture. Even if the landscape is part of something strictly choreographed, we argue that such performances are never completely choreographed because of the playful and liminal aspects of the event. (Ryan & Wollan, 2013: 110)

Omdrejningspunktet er tid-rum. Festivaler er forbundet med spontanitet og med en følelse af at blive revet med af begivenhedens momentum. De har en særlig intensitet, og en tilsyneladende sløring af forskellene mellem deltagerne. Dette får nogle til at karakterisere festivalen som 'time out of time' (Falassi, 1987). En sådan uopmærksomhed på festivalens sociale forankring virker dog overdrevet. Vi skal hellere se det som en aktivitet, der samtidig bryder med og har et net af forbindelser til menneskers hverdag. Når det kommer til *stedet*, handler det om festivalpladsen: festivalens placering og udformning i (by)landskabet. Møderne formidles gennem festivalen som midlertidigt sted, dens position, aktiviteterne og udnyttelsen af de materielle omgivelser.

Endelig, for det tredje, formidles møder gennem de forskellige praksisser og aktiviteter, der finder *sted* på festivalerne. Uanset om det er forestillinger, deltagelse gennem kropslige aktiviteter, (religiøse) ritualer eller politiske performances, fungerer de alle som sociale og/eller materielle formidlere i tværkulturelle møder. Det er især disse forskellige medieringer og deres effekter, der interesserer os i analysen af multikulturelle festivaler.

De to festivaler, 'smag på verden' og 'kulturhavn', havde på flere måder et *transformativt potentiale*. Mange af aktiviteterne på festivalerne var tilrettelagt dialogisk og involverede deltagerne aktivt. I et 'troens telt' f.eks. var fire religioner til stede: Kristendom, jødedom, islam og buddhisme. De fire repræsentanter stod hver ved et højt cafébord og inviterede folk til at stille spørgsmål og parate til at indgå i en direkte religiøs dialog med besøgende. Folk blev inviteret til at deltage i en religionsquiz. Ved at være til stede sammen i teltet er det vores fortolkning, at der blev skabt en følelse af mellemreligiøse fællesskaber. Dette er et eksempel på et religiøst møde, der arbejder med at fjerne barrierer blandt mennesker skabt af forskellige former for stereotyper og hierarkier, og erstatte dem med mere ligeværdige og respektfulde relationer.

Stemningen i teltet signalerede et forsøg på at definere meningsfulde begreber om religiøs identitet og tilhørsforhold, mere end konfrontation og fordømmelse.

As opposed to the official feast, one might say that carnival celebrated temporary liberation from the prevailing truth and from the established order; it marked the suspension of all hierarchical rank, privileges, norms, and prohibitions. Carnival was the true feast of time, the feast of becoming, change, and renewal. It was hostile to all that was immortalized and completed. (Bakhtin, 1984: 10)

Som midlertidigt mødested er festivaler paradoksale. De kan fungere som socialt integrerende og samtidig være et redskab til protest, opposition og modstand mod hegemonisk magt, eksklusion og fremmedgørelse (Jackson 1988). Denne tvetydighed inden for festivalernes kulturelle former er også det, der skaber festivalens politiske betydning. Som en æstetisk kraft befinder multikulturelle festivaler sig mellem frigørelse og dominans. Bakhtin understreger festivalers og karnevallets forhold til frihed (1984). Han fremhæver kroppen, der spontant danser og nedbryder social distance, samt hvordan denne bevægelse midlertidigt suspenderer hverdagens orden og giver plads til at redefinere social mening. Festivalernes befriende kræfter relaterer sig til elimineringen af hierarkiske barrierer blandt mennesker, som erstattes af et mere lige forhold og følelsen af et levet fællesskab. På lignende måde hævder Lefebvre, at festivaler har et transformativt potentiale:

Certainly, right from the start, festivals contrasted violently with everyday life, but they were not separate from it. They were like everyday life, but more intense; and the moments of that life – the practical community. (Lefebvre, 1991b: 207)

Som en intens, midlertidig begivenhed skaber festivalen et *sted*, der er i modsætning til hverdagens trummerum, samtidig med at det spejler det. Det kan karakteriseres som en 'heterotopi' som i Foucaults forstand kan betegnes som en fysisk placering af en utopi (Berg, 2011). For Lefebvre er festivalen et exceptionelt øjeblik i hverdagen, hvor det, der forsøges, er at opnå den totale realisering af nye muligheder. Ligesom kunst, siger Lefebvre, er festival relateret til politisk handling. Med begrebet revolution-som-festival markerer festivalen såvel et afbræk som en rehabilitering af hverdagen. På denne måde

fremhæver Lefebvre æstetikens rolle i social forandring af byer og midlertidige steder.

Stedet som ramme for politisk mobilisering og hverdagspolitik

Vi vil nu se nærmere på hvordan sted og politik er relateret til hinanden. For at forstå stedet som politisk mobilisering vender vi os her mod den tyske filosof og politolog Hannah Arendt, der grundlæggende hævder, at politik er centreret om det *sted*, hvor vi som mennesker interagerer og tager ansvar for vores fælles verden. Handling er ikke fabrikation og foregår ikke i isolation (Arendt, 1958: 188). Politik er ikke instrumentel regeringsførelse, men den menneskelige evne til at handle, engagere sig og kæmpe sammen og derved skabe en ny begyndelse. Med udgangspunkt i dette introducerer vi begrebet hverdagspolitik som overskrider det institutionelle niveau og implementerer en bredere forståelse af det 'politiske'. *Hverdagspolitik er det, vi erfarer og lever igennem, og vores fælles kapacitet til at handle*. Det handler om forskellige erfaringer af verden og tilknytning til den samt om, hvordan vi giver mening til den. Det politiske findes i den verden og det *sted*, der ligger mellem os; politik eksisterer kun intersubjektivt (Topolsky, 2015: 45). Hverdagspolitik er centreret i det *levede* og relaterer sig til den måde, vi erfarer indefra. Dette inkluderer erfaringerne fra dem, der lever og lider under forskellige former for undertrykkelse.

Et eksempel på steders politiske mobilisering og hverdagspolitik er folkelige protester og aktioner, der under den såkaldte 'flygtningekrise' i 2015 mobiliserede befolkningsgrupper over alt i Danmark og Europa med det formål at byde flygtninge og asylansøgere velkommen (se Augustin & Jørgensen, 2018; Rygiel & Baban, 2019). Frivillige bød flygtninge velkommen på Københavns hovedbanegård. Nye initiativer omkring det at udvise *venlighed* overfor nye medborgere spredte sig med stor intensitet over hele Danmark. I mere end 30 lande overalt i Europa marcherede hundrede af tusinder af demonstranter og protesterende med bannere, der sagde 'Europa siger velkommen'.

I denne forbindelse er der tale om handling fra helt almindelige mennesker der netop træder til under kriser og udfylder en rolle lokalt. Spontane bevægelser,

protester og aktioner viser sig således ikke bare at være en modreaktion, men anviser også alternativer til den officielle politik. Der er tale om en anden slags politik, som ikke er partipolitisk eller baseret i en overordnet ideologi, men handler om at være konfronteret med problemstillingerne i den levede verden og finde løsninger gennem forskellige former for handling, som udspringer specifikke *steder* og kontekster.

Et eksempel på hvordan stedet kan danne ramme for politisk mobilisering og hverdagspolitik er folkelige bevægelser som vi skal se nærmere på i det næste afsnit om Gæstfrie Halsnæs.

Gæstfrie Halsnæs

Gæstfrie Halsnæs² var en del af en større bevægelse, som ønskede at byde flygtninge velkomne i 2014 i den lille danske kommune Halsnæs i Nordsjælland med omkring 30.000 indbyggere. Foreningen kan karakteriseres som en løst organiseret folkelig bevægelse, som opstod spontant, og som blev drevet frem af ildsjæle i lokalområdet. Den spontane tilblivelse blev understøttet af store dele af lokalbefolkningen. Foreningen har gennem sin levetid og særligt som reaktion på den såkaldte flygtningekrise, arbejdet med at udvise gæstfrihed i praksis og i handling. Dette ved at fokusere på at skabe mødesteder centreret omkring samtaler, mad, musik og dans. Initiativerne var mange, herunder at etablere ordninger som besøgsvenner til nyankommende flygtninge, som havde til formål at skabe mere personlige relationer, samt sprogcafeer, hvor der blev udvekslet sprogligt og lært såvel dansk som arabisk.

Bevægelsen tager sin begyndelse i 2014 med spontane lokale protester mod beslutningen om at lukke et lokalt flygtningecenter med 700 asylansøgere. Dette flygtningecenter, som var drevet af Røde Kors i en årrække, henblik på midlertidigt at tage imod flygtninge mens deres asylsag blev prøvet ved forskellige instanser. Hovedargumentet fra det centrum-højre-dominerede byråd var på daværende tidspunkt, at asylcentret var medvirkende til at sprede

² Gæstfrie Halsnæs aktiviteter er systematisk blevet fulgt gennem deltagelse og observation af Lasse Koefoed, som også har taget aktiv del i foreningens aktiviteter og i en periode har fungeret som næstformand.

usikkerhed, frygt og kriminalitet i området. Den 19. september 2014 samledes en mindre gruppe på omkring 100 personer og marcherede fra banegården til borgmesterkontoret med bannere, der sagde 'Gæstfrie Halsnæs'. Ved ankomsten til rådhuset kommunikerede gruppen en protest med beskeden: 'Det er med skam og frustration, at vi bliver bekendt med at byrådet har besluttet at lukke asylcentret og med dette skridt efterlader os med en følelse af at være afskåret fra omverdenen og frataget muligheden for at være en del af 'verdenssamfundet'. Kort efter meddelte gruppen som et politisk initiativ og happening, at hvis kommunen ikke kan finde et sikkert sted til asylansøgerne, vil 'vi', de lokale borgere, gøre det. Et "vi" der kan åbne vores hjem og tilbyde dem boliger. Ideen fik straks støtte fra lokalsamfundet via sociale digitale medier, og initiativet blev lidenskabelig debatteret med intens medieopmærksomhed fra lokale og nationale medier.

Gæstfrihed er en midlertidig handling, der med Hannah Arendts ord tager form af en ny begyndelse. Den er baseret i, hvad vi kan kalde de hverdagslige rum, hvor mennesker interagerer og tager ansvar for den delte verden. På nogle måder meget simpelt som en stemme, der kommer fra almindelige mennesker, der siger, at vi har fået nok, og at vi er nødt til at gøre noget. Med inspiration fra Arendt kan vi sige at denne form for politisk mobilisering udspringer af et sted og er potentielt transformerende i den forstand, at selve handlingen forstyrrer virkeligheden og skaber en forstyrrelse i systemet, i det mindste for et øjeblik. Det er knyttet til håbet om, at selv i denne situation er genskabelse af en anden verden mulig. Den politiske magt i gæstfrihedspolitikken tildeles eller gives ikke af nogen. Den springer til tider uventet op blandt almindelige mennesker og illustrerer den menneskelige evne til at handle i fællesskab. Den er baseret på vores evne til at handle, tænke og vurdere situationer i specifikke øjeblikke ved f.eks. at bruge civil ulydighed, såsom at køre asylansøgere fra Danmark til Sverige under specifikke omstændigheder (som i 2015), være venlige over for en fremmed eller forstyrre den offentligheden (u)orden.

Konklusion

Formålet med dette kapitel har været at udforske og udvikle et stedsbegreb som både er materielt, socialt og kulturelt. Med udgangspunkt i en diskussion af stedsbegrebets udvikling inden for geografien argumenterer vi for, at sted kan

forstås som et lokaliseret møde – et mødested som udfolder sig gennem en konstant involvering med vores materielle og menneskelige omgivelser. Stedet ses her som artikulationer af sociale praksisser, sociale relationer og materialitet, men også erfaringer, narrativer og symbolske meningsudvekslinger.

Baseret på empiriske nedslag i forskellige former for mødesteder diskuterer vi det meget anvendte begreb 'stedssans', ligesom vi anskueliggør, at steder er sammensatte og foranderlige og skabes i relation til en flerhed af perspektiver, praksisser og kontekster. *Mobile mødesteder*, her eksemplificerede med offentlig transport, kan i modsætning til afgrænsede lokalområder, ses om en del af byens bevægelser og daglige mobilitet. *Midlertidige steder* kan fungere som et redskab til overvindelse af eksklusion og fremmedgørelse, men kan også indebære en tvetydighed – her eksemplificeret ved midlertidige mødesteder i form af tværkulturelle festivaler, der som æstetisk kraft befinder sig mellem frigørelse og dominans. Endelig kan steder på forskellig måde danne ramme for *aktivisme og politisk mobilisering*. Her udforskes mødesteder som en ramme om folkelige protester i form af det, vi kalder 'hverdagspolitik', der udfoldes på grundlag af lokale levede erfaringer som basis for en fælles kapacitet til at handle.

Vores tilgang til sted ligger på denne måde i forlængelse af diskussioner i retning af en tilgang, vi senere har kaldt 'kritisk fænomenologi' (Simonsen og Koefoed 2020). Stedet udforskes på baggrund af den måde som det praktiseres og har såvel en materiel som en social karakter, som gør vores erfaringsverden mulig og meningsfuld. I den kritisk fænomenologiske tilgang til sted indgår for det første en understregning af vores levede interaktion med stedet og hvordan vi erfarer det indefra som kan være rodfæstet i strukturelle kræfter relateret til f.eks. undertrykkelse og ulighed. For det andet er det en forståelse af sted som har en sensitivitet overfor differentieringer og forskelligheder relateret til f.eks. køn, race og seksualitet. For det tredje er det en forståelse af sted, der understreger dets politiske karakter – steder er politiske og kan åbne op for konflikter såvel som dialog – være grobund for undertrykkelse såvel som frihed. Det er i denne dobbelthed, at steder forstås som politiske praksisser, der har potentiale for skabelse af forandringer.

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

Forslag til elementer, der kan indgå i stedsanalyser med en forståelse af sted som (tværkulturelle) møder:

- lagttagelse af kropslige møder; ansigts- og verbale udtryk, bevægelser og gestus som kommunikationsmidler.
- Undersøgelser af betydninger og følelser genereret i møderne
- Undersøgelse af bredere sociale relationer der kommer til udtryk i møderne (f.eks. markering af fremmedhed eller fortrolighed overfor den anden part, magt og historisk-geografisk repræsentation)
- Analyse af forskellige former af møder
- Analyse af tidsrums konstitution af møder og deres rytmer gennem valg af forskellige lokationer og tidspunkter for observation.

Disse metodiske elementer lægger op til en metodologisk tilgang der går tæt på subjekternes praksisser, erfaringer og følelser. Selv om den konkrete udformning naturligvis afhænger af analysens specifikke problemformulering, lægger det op især op til to former for analyse:

Den ene er **visuel etnografi**, der lægger op til at observere møderne som de finder sted i deres umiddelbare tidsrumlige kontekst og skal opfange de konkrete møder inklusivt verbale og kropslige reaktioner fra deltagerne. Det er hvad antropologerne kalder 'dyb beskrivelse' med både tekstlig og visuel note-tagning.

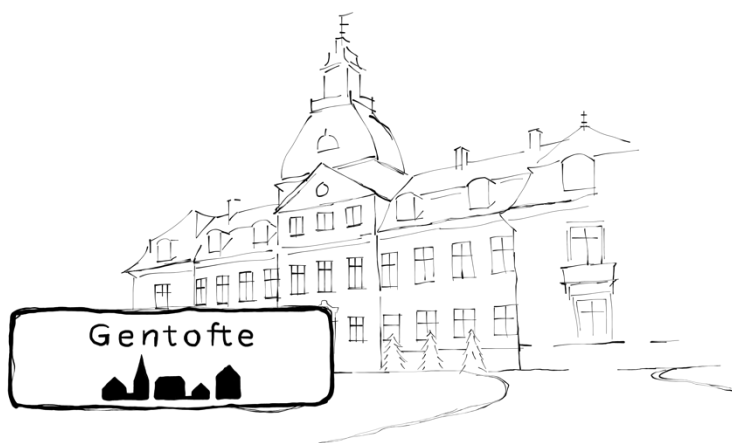
Den anden er **narrativ analyse**, der knytter sig til kvalitative dybdeinterview med udvalgte deltagere i møderne, der giver mulighed for opnå at en dybere forståelse af følelser, fordomme, myter og kulturelle skemaer indlejret i møderne og giver mulighed for at inddrage bredere sociale relationer, der er involveret i dem.

Referencer

- Ahmed, S. (2000) *Strange Encounters. Embodied Others in Post-Coloniality*. London and New York: Routledge.
- Amin, A. (2002) 'Ethnicity and the multicultural city: Living with diversity', *Environment and Planning A*, 34 (6): 959–80.
- Andreassen, R. and Lettinga, D. (2012) 'Veiled debates: Gender and gender equality in European national narratives', in S. Rosenbaum and B. Sauer (eds) *Politics, Religion and Gender. Framing and Regulating the Veil*. Milton Park: Routledge. pp. 17–36.
- Arendt, H. (1958) *The Human Condition*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Augé, M. (1995) *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London and New York: Verso.
- Bakhtin, M.M. (1984 [1968]). *Rabelais and his World*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
- Berg, A.M. (2011) 'Byen på den anden ende – en undersøgelse af folkelige festivaler og kultur i dansk planlægning'. PhD dissertation, University of Copenhagen.
- Bessone, I. (2017) 'Social circus as an organized cultural encounter. Embodied knowledge, trust and creativity at play', *Journal of Intercultural Studies*, 38 (6): 651–64.
- Bille, M. and Simonsen, K. (2019) *Atmospheric practices: On affecting and being affected*. Space and Culture.
- Bille, M. and Schwabe, S. (2023) *The Atmospheric City*. Abington Oxfordshire: Routledge.
- Binnie, J., Holloway, J. and Millington, S. (eds) (2006) *Cosmopolitan Urbanism*. London: Routledge.
- Bissell, D. 2010. "Passenger Mobilities: Affective Atmospheres and the Sociality of Public Transport." *Environment and Planning. D, Society and Space* 28 (2):270–289.
- Bladt, M. (2013) 'De unges stemme: Udsyn fra en anden virkelighed', PhD dissertation, Roskilde University, DK.
- Bourdieu, P. (1977) *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990) *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press.
- Böhme, G. (1993) *Atmosphere as the fundamental concept of a New Aesthetics*, Thesis Eleven 36, 113-126.
- Casey, E.S. (1993) *Getting back into Place*, Bloomington/Indianapolis: Indiana University Press.
- Christiansen, L.B., Galal, L.P. and Hvenegaard-Lassen, K. (2017) 'Organised cultural encounters: Interculturality and transformative practices', *Journal of Intercultural Studies*, 38 (6): 599–605.
- Dreyfus, H. and Hall, H. (1992) (eds) *Heidegger. A Critical Reader*, Oxford: Blackwell.
- Entrikin, J.N. (1984) 'Carl O. Sauer, Philosopher in Spite of Himself', *Geographical Review* 74, 387-408.
- Entrikin, J.N. (1991) *The betweenness of place: Towards a geography of modernity*, London: Macmillan.
- Falassi, A. (ed.) (1987) *Time Out of Time: Essays on the Festival*. Albuquerque, NM: University of New Mexico Press.
- Gilroy, P. (2006) *Postcolonial Melancholia*. New York, NY: Columbia University Press.
- Goffman, E. (1963) *Behavior in Public Places*. New York, NY: The Free Press.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Harvey, D. (1996) *Justice, Nature and the Geography of Difference*, Oxford: Blackwell.
- Heidegger, M. (2014 [1927] [1927] *Væren og Tid*, Århus: Klim.
- Jackson, P. (1988). "Street life: the politics of carnival". *Environment and planning D: Society and Space*, 6(2), 213-227.
- Jensen, O.B. (2010) 'Negotiation in motion: Unpacking a geography of mobility', *Space and Culture*, 13 (4): 389–402.

- Jensen, O.B. (2009) 'Flows of meaning, cultures of movements: Urban mobility as meaningful everyday life practice', *Mobilities*, 4 (1): 139–58.
- Jensen, O. B. (2018). Dark design: mobility injustice materialized. In *Mobilities, mobility justice and social justice* (pp. 116-128). Routledge.
- Koefoed, L., Christensen, M.D. and Simonsen, K. (2017) 'Mobile encounters: Bus 5A as a cross-cultural meeting place', *Mobilities*, 12 (5): 726–39.
- Koefoed, L. and Simonsen, K. (2011) "'The stranger", the city and the nation: On the possibilities of identification and belonging', *European Urban and Regional Studies*, 18: 343–57.
- Koefoed, L. og Simonsen, K. (2010) *Den fremmede, byen og nationen – om livet som etnisk minoritet*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Laclau, E. (1990) *New Reflections on the Revolution of our Time*, London: Verso.
- Lapina, L. (2017) "'Cultivating integration"? Migrant space-making in urban gardens', *Journal of Intercultural Studies*, 38 (6): 621–36.
- Lefebvre, H. (1991) *Critique of Everyday Life. Vol. I*. London : Verso Books.
- Lefebvre, H. (1992) *Éléments de rythmanalyse : Introduction à la connaissance de rythmes*, Paris : syllepse.
- Lefebvre, H. (1991) *Critique of Everyday Life. Vol. I*. London : Verso Books.
- Malpas, J. (2015) *Place and Singularity*, i Malpas, J. (ed) *The Intelligence of Place: Topographies and Poetics*. London: Bloomsbury. 65-92.
- Marselis, R. (2017) 'Bridge the gap: Multidirectional memory in photography projects for refugee youths', *Journal of Intercultural Studies*, 38 (6): 665–78.
- Massey, D. (1991) The political place of locality studies, *Environment and Planning A* 23, 267-281.
- Massey, D. (1994) *Space, Place and Gender*, Oxford: Polity Press.
- Massey, D. (2005) *for space*, London: Sage.
- Merleau-Ponty, M. (1962) *Phenomenology of Perception*, London: Routledge and Kegan Paul
- Norberg-Schulz, C. (1980) *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*, New York: Rizzoli.
- Paasi, A. (1986) 'The institutionalisation of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity' *Fennia* 164, 105-146.
- Paasi, A. (2002) 'Place and Region: Regional Worlds and Words' *Progress in Human Geography* 26:6, 802-811.
- Pred, A. (1984) 'Place as Historically contingent Process: Structuration and the Time-Geography of becoming Places' *Annals of the Association of American Geographers*, 74:2, 279-297.
- Relph, E. (1976) *Place and Placelessness*, London: Pion.
- Ringgaard, D. (2015) *Stedssans*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Riis, H.B. (2017) 'It doesn't matter if you're black or white: Negotiating identity and Danishness in intercultural dialogue meetings', *Journal of Intercultural Studies*, 38(6): 694–707.
- Rose, G. (1993) *Feminism and Geography: The limits of geographical knowledge*, Cambridge: Polity Press.
- Ryan, A. and Wollan, G. (2013) 'Festivals, landscapes and aesthetic engagement: A phenomenological approach to four Norwegian festivals', *Norsk Geografisk Tidsskrift – Norwegian Journal of Geography*, 67 (2): 99–112.-
- Sandercock, L. (2003) *Cosmopolis II: Mongrel Cities in the 21st Century*. New York, NY: Continuum.
- Sayer, A. (1984) *Method in Social Science – a realist approach*, London: Hutchinson.
- Schatzki, T. (2002) *The Site of the Social. A philosophical account of the constitution of social life and change*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.

- Simmel, G. (1950 [1903]) 'The metropolis and mental life', in K. Wolff (trans.) *The Sociology of Georg Simmel*. New York, NY: Free Press, pp. 409–424.
- Simmel, G. (1950b [1908]) 'The stranger', in K. Wolff (trans.) *The Sociology of Georg Simmel*. New York, NY: Free Press. pp. 402–408.
- Simonsen, K. (1995) 'Sted, køn og social praksis - om en 'kønnet' forståelse af stedsbegrebet', *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift*, 21, 22-32.
- Simonsen, K. (2005) *Byens mange ansigter – konstruktionen af byen i praksis og fortælling*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Simonsen, K. (2008) 'Practice, narrative and the "multicultural city": A Copenhagen case', *European Urban and Regional Studies*, 15 (2): 145–58.
- Tonkiss, Fran (2003) 'The ethics of indifference: Community and solitude in the city', *International Journal of Cultural Studies*, 6 (3): 297–311.
- Topolski, A. (2015) *Arendt, Levinas and a Politics of Relationality*. London/New York, NY: Rowman & Littlefield.
- Tuan, Y-F. (1974) *Space and Place: Humanistic Perspectives*, *Progress In Human Geography* 6, 233-252.
- Tuan, Y-F. (1977) *Space and Place: The Perspective of Experience*. Minneapolis/London: University of Arizona Press.
- Whyte, Z. (2017) 'Meetings of the art: Cultural encounters and contact zones in an art project for asylum-seeking minors in Denmark', *Journal of Intercultural Studies*, 38 (6): 679–93.
- Wilson, H.F. (2017b) 'On the paradox of "organised encounter"', *Journal of Intercultural Studies*, 38 (6): 606–20.
- Wilson, H.F. (2011) 'Passing propinquities in the multicultural city: The everyday encounters of bus passengering', *Environment and Planning A*, 43 (3): 634–49.
- Young, I. M. (1990) *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Borgerinddragelse som elitedating: Politik-, steds- og selvforståelse i en konservativ højborg.

Kristine Juul

”Steder er dynamiske og altid under tilblivelse”. Sådanne udsagn er efterhånden blevet dogmer i forskningen om stedsidentitet. Ofte skaber udsagnet forventninger om nyskabelse og forandring (jf. den omfattende litteratur om steds’udvikling’), men dynamikken kan lige så vel bestå i en stabilisering og styrkelse af det bestående. Hvorvidt og hvordan steder konstrueres og/eller reproduceres empirisk, afhænger i sidste instans af de lokale magtstrukturer, herunder hvordan disse formes og omformes af stedets materielle og sociale strukturer.

I dette kapitel er det især stedsbegrebets magtperspektiv, der er i fokus, idet vi undersøger, hvordan materielle, sociale og kulturelle spor på et givent sted har betydning for identitetsdannelsen, samt hvilke effekter disse særlige ’steds-baserede’ identiteter får, når de kobles til politikudøvelse og borgerinddragelse. Hidtil er sammenhængen mellem sted, aktivisme og selvbestemmelse især blevet undersøgt i et ’empowerment’ perspektiv, med fokus på de underprivilegeredes kamp for at få indflydelse på den lokale udvikling. Men stedsbaseret social aktivisme finder også sted i samfundets øvre lag, i de rige forstæder, hvor stedets fysiske kvaliteter og æstetik og nedarvede privilegier tilsammen bidrager til at understøtte udfoldelsen af særlige former for stedsidentifikationer og værdisæt og dermed understøtte reproduktionen af eksisterende sociale skel.

I den sammenhæng er Gentofte kommune interessant, idet man her ikke kun får indblik i, hvordan et privilegeret sted reproducerer sig selv, men også kan studere, hvordan potentielt frisættende tiltag, som borgerinddragelse, transformeres fra at være forandrende og demokratiserende til at blive (konserverende) mødesteder for stedets eliter. Gentoftes særlige version af borgerinddragelsen er derfor valgt som en ekstrem case, idet borgerinddragel-

sen her modsat mange andre kommuner drives af de særligt ressourcestærke fra samfundets top.

For at forstå hvordan bestemte stedsopfattelser bliver hegemoniske og kan bidrage til at understøtte, fastholde og stabilisere eksisterende privilegier, tager analysen udgangspunkt i Deleuze og Guattaris assemblagebegreb, der løst kan betegnes som 'the working together of components' (Page, 2020: 223). Tilgangen muliggør en forståelse af sted, som en dynamisk samling af mennesker og miljø, der på en gang er materiel og erfaret, rumlig og social (Dovey, 2009: 7). En assemblage er en løs enhed, der kan omfatte alt fra en social gruppe eller et økosystem til et kunstværk. Det centrale er, hvordan de forskellige dele bringes sammen til et hele og hvordan denne helhed holdes sammen og transformeres. Kapitlet søger at vise, hvorledes denne 'working together of components' finder sted i en velhavende forstadskommune i det nordlige København og forstå, hvordan helheden på en gang holdes sammen og transformeres i forsøget på at fastholde de eksisterende magtstrukturer. Trods store interne forskelligheder er det derfor kommunen som helhed, der figurerer som case.

Gentofte som assemblage

Gentofte er for mange indbegrebet af et privilegeret sted. Gymnasierne omtales drillende som 'star-factories': Næsten 70% af kommunens ungdomsårgange får en videregående uddannelse¹. Her starter deres karrierer mod samfundets top og deres bidrag til, at kommunen har den højeste gennemsnitsindkomst blandt landets 98 kommuner (Trap, 2019: 94). Hvor overklassen og den højere middelklasse i 2015 på nationalt niveau udgjorde 12% af befolkningen, omfattede denne gruppe i Gentofte næsten halvdelen af kommunens borgere (Trap, 2019: 95). Stedet emmer af magt og indflydelse, men også af arbejdsomhed, stabilitet og ambition (Stensgaard og Bernsen, 2011:3), hvilket bl.a. kan aflæses af kommunalbestyrelsens konservative flertal, der har været ubrudt siden 1934, hvor oberst Parkov blev indsat som kommunens første borgmester.

¹Mod 47% på landsplan (ibid.)

Også med hensyn til det fysiske miljø er kommunen et skridt foran: Her er lys og luft, nem adgang til herlighedsværdier som skove, parker og til strandene langs Øresundskysten. Der er fine sportsanlæg og museer. Gode arkitekter har sat deres præg både på boligmassen og på private og offentlige haveanlæg). Området kan derfor, i lighed med andre velhavende forstæder i verden, karakteriseres som 'a landscape of privilege' (se Duncan & Duncan, 2004).

Når kommunens politik finder vej til mediernes overskrifter, gælder det ofte modstanden mod kommunal udligning, udnyttelsen af filippinske au pair-piger eller de unges relativt høje forbrug af alkohol og stoffer. Her fremstilles kommunen som prototypen på en velhaverkommune og ghetto for magteliten. Men Gentofte gør sig også gældende, når der skal nytænkes. Trods sin position som konservativ højborg har kommunen dygtigt formået at positionere sig som ikke blot tidssvarende men også eksperimenterende indenfor områder som skoleudvikling, grønt miljø og bæredygtighed. Dette understøttes af en aktiv kultur- og sportspolitisk profil og en engageret borgermobilisering omkring bæredygtighed, der spænder fra høslet med le på kommunens enge til vilde haver og villahøns. Siden 2015 er kommunen endog kommet på lystavlen, som et sted hvor borgerne har ekstra meget at skulle have sagt, nemlig gennem nye eksperimenterende arbejdsformer, kaldet samskabelse, hvor lokalpolitikkerne i stedet for at bruge tid i de traditionelle faste udvalg, udvikler politikker og strategier sammen med borgerne i midlertidige opgaveudvalg, som kommunalbestyrelsen løbende nedsætter omkring udvalgte emner.

Men hvordan kan det være, at denne 'græsrodsinspirerede' tilgang til bæredygtighed, rundkredspædagogik og lokalt demokrati slår rod i netop landets mest konservative kommune? Hvorfor trives denne flade beslutningsstruktur sammen med den eksklusive dyrkelse af det elitære, der ligeledes karakteriserer Gentofte? Og hvorledes bidrager denne 'eliteaktivisme' til udviklingen af kommunen som et sted, der på en gang er med på det nye og samtidig formår at bevare det bestående?

For at undersøge disse paradokser kigger kapitlet nærmere på de processer, hvorigennem områdets fysiske, sociale, økonomiske og kulturelle landskab er blevet dannet, og hvordan de på forskellig vis har bidraget til at etablere og konsolidere Gentofte som (et måske endda særligt magtfuldt) sted. Med

inspiration fra Deleuze og Guattari og den australske byforsker Kim Dovey, anskues kommunen som *en assemblage*, hvor indsamling, ansamling, indretning og tilpasning, brug og genbrug af områdets materielle og fysiske strukturer på forskellig vis bidrager til at skabe kommunen som 'sted' og dermed skabe grundlag for de emotionelle og relationelle betydninger, som indbyggerne i kommunen tilskriver det at være netop 'Gentofteborger'. Formålet er at synliggøre, ikke blot hvordan identitet og mening konstrueres og skabes processuelt, men også hvordan magt og medindflydelse konstituerer sig i processen fra borgmestervælde til borgerinddragelse som 'elite-dating'.

Kapitlet tager desuden udgangspunkt i en relationel stedsforståelse, sammenfattet i Masseys begreb 'throwntogetherness' (sammenkasthed) fra 2005 (se bogens øvrige kapitler), men indtænker heri et element af intentionalitet. Ændring og udvikling af steder er nemlig ikke udelukkende noget der sker som et tilfældigt sammenfald af praksisser, repræsentationer og materialitet. Ofte er forandringer et resultat af strategiske og planlagte handlinger, også selvom disse, som fremhævet af Lysgård (2015: 317), ikke nødvendigvis indfrier det intenderede. Ofte halter det med gennemførslen, ligesom resultaterne tit viser sig at afvige betragteligt fra den oprindelige plan. Dette ændrer ikke ved, at forandringerne er udtryk for strategiske og planlagte forestillinger, som har betydning for stedets udvikling.

Det er netop for at indfange denne relation mellem sammenkastethed og intentionalitet, at artiklen læner sig op ad assemblagebegrebet. Ligesom verbet 'to assemble', refererer assemblagebegrebet direkte til praksis og til det 'arbejde' som både menneskelige og ikke-menneskelige aktører mere eller mindre bevidst udfører for at holde sammen på assemblagens vidtspændende og heterogene strukturer.

For at undersøge stedet som en assemblage, foreslår Lysgård (2015: 325), at analysen struktureres ud fra følgende tre indbyrdes relaterede mekanismer: 1) en afdækning af stedets opkomst (dets morfologi), altså hvordan stedet er blevet skabt som funktion af både de fysiske rammer, traditioner og diverse politikfragmenter, der er tilpasset den lokale kontekst. 2) den 'sammenfoldning' af diskursive elementer, materialitet og praksis, der i Gentoftes tilfælde kommer til udtryk både i stedets fysiske opdelinger og i de skiftende

klassekonstellationers re-territorialisering af stedet og 3) de magtmekanismer, der sammenbinder politikken forskellige elementer og skaber en fælles forståelse, i dette tilfælde især omkring kommunens nyeste politiske greb, borgerinddragelse via samskabelse.

Assemblagetilgangen karakteriseres imidlertid ved at være meget inkluderende i sine metodiske valg. Der angives ingen klare retningslinjer for, hvad der konstituerer og afgrænser en specifik assemblage. Mens hele kommunen indgår i assemblagen, er analysens temaer og begivenheder udvalgt primært ud fra deres potentialer for at formidle og fordele (transmit or distribute) specifikke (magt) relationer eller brudflader og aflejringer. Materialet er indsamlet fra lokalhistoriske værker, lokale og landsdækkende aviser og kommunens hjemmesider. Dette er suppleret med interviews med 2 lokalpolitikere og en 'aktivist', samt akkumulerede observationer fra et langt liv som borger i kommunen.

I modsætning til de to andre kapitler i antologien, der anvender assemblagetilgangen til henholdsvis at se på steders udvikling og at øge beboernes engagement i stedsudviklingen (se Bærenholdt i denne bog) eller på byerne som allegorier over det levede liv (se Buciek i denne bog) er formålet med dette kapitel, at afdække relationen mellem stedets materialitet og den påvirkning dette har på den lokale konstruktion af politik. Det er altså assemblagens iboende magtbegreb, der er i centrum her. Artiklens hensigt er derfor ikke at dissekere Gentofte som velhavernes paradis, men at forstå hvordan magt og beslutningsprocesser ikke alene påvirkes af materielle strukturer, diskursivitet og social praksis, men også af stedets nutid, fortid, fremtid og synkronitet.

Stedsbegrebet, hvordan nærmer man sig det?

Der er mange dejlige steder i kommunen. Og så er der menneskerne. Gentofte kommune er et helt særligt sted. Det er også en særlig type borgere. Folk opfører sig ordentligt overfor hinanden. De er respektfulde. Det er en mangfoldig kommune, der er mange forskellige typer. De mange slotte er med til at præge den. Der er meget kulturarv og en vis storhed. F.eks. når man på Jægersborg Alle kan se fra det ene slot til det andet. Bernstorffs Slot er et af de mest vidunderlige steder i kommunen. (Interview med Jeanne Toksværd, sept. 2021).

Det er en lille kommune. Det er let at komme rundt på cykel. Det er fedt med gode sportsfaciliteter, gode klubber. Folk er søde i Gentofte. Der er en anden lokal ånd, af venlighed og overskud. Folk er generelt gladere og venligere her. (...) Det unikke er nok naturen, at man kan få så mange dejlige fritidsoplevelser op langs Øresund, op til Skovshoved. [...] Der er grønne områder, god stemning og folk er søde. Der er også stor initiativrigdom, med mange iværksættere. Der er mange eksekverende, strategisk tænkende folk. Det giver et højt kompetenceniveau i klubberne, f.eks. blandt sportsfolk og spejdere. (Interview med Andreas Weidinger, sept. 2021).

Citaterne ovenfor stammer fra interviews med 2 medlemmer af Gentoftes kommunalbestyrelse, en fra Enhedslisten (øverst) og en fra de Konservative (nederst). På spørgsmålet om hvad, de syntes, der karakteriserede Gentofte som sted, og hvad der bidrog til at gøre kommunen til noget særligt, vægtede begge *de søde mennesker* og *den gode ånd*. Interessant var desuden den rolle, de begge tillagde naturen, kulturarven og det byggede miljø, der ifølge dem begge aktivt bidrog til det lokale engagement og den gode *stil*. Samspillet mellem naturen, kulturarven (herunder Enhedslistens overraskende henvisning til kommunens slotte) og det høje kompetenceniveau er et selvbillede, der deles af mange af kommunens borgere. Men findes der i Gentofte en særlig 'ånd' eller snarere en særlig stedsbevidsthed, der adskiller stedet fra andre steder? Svaret må være både ja og nej.

Stedsbegrebet er, som det fremgår flere steder i denne bog, både svært at definere og vanskeligt at anvende. Ofte defineres stedet som et oplevet fænomen, en lokalitet, som indgår i en større rumlig kontekst. Sted bliver dermed et subjektivt oplevet fænomen (*sense of place*). Ikke sjældent kobles dette dagligdagsbegreb imidlertid til forestillingen om stedet som havende en essens, noget stabilt og uforanderligt, en stedets 'ånd', hvilket kun levner ringe plads til forskellighed og forandring. Ganske som de to interviewpersoner, vil flertallet af kommunens beboere kunne pege på elementer i Gentofte, der peger mod fælles forestillinger om stedet, men dermed bliver deres forestillinger om Gentofte ikke entydige og enslydende. Så hvordan indfanger man det særlige ved et sted uden at legitimere en bestemt diskurs om stedet, som sand, autentisk og uforanderlig, hvilket ofte vil ske på bekostning af andre, i en form for kulturel dominans?

Nyere tolkninger af sted og rum vægter, hvorledes det er sprog og praksis, der tilsammen skaber stedet. Når vi går i byen, skaber vi samtidig fortællingen om den (som sted) ved at trække på og aktivere myter, minder og drømme. Vi aktiverer på grundlag heraf byens usynlige betydninger. Stedet forandrer os, netop gennem vores praktisering af det (Berg og Dale, 2015:36). Med et sådant anti-essentialistisk stedsbegreb omfavnes relationen mellem sted, magt og identitet samtidig med at stedets konstante foranderlighed i form af såvel inkludering som ekskludering understreges. Steder ses som del af en større verden, ikke som statiske og homogene, men som resultatet af kontinuerlige, flertydige forbindelser, hvor det globale er til stede i det lokale (Massey i Simonsen, 2001: 42).

At forstå steder udelukkende som relationelle og 'becoming', rummer imidlertid en fare for, at steder reduceres til tekst og sociale konstruktioner, hvorved stedets fysiske rammer underspilles². Trods det ubekvemme ved begreber som hjem og sted, har det bebyggede miljø, hjemmet og omgivelserne, ifølge Dovey (2008), gennem sin kapacitet til at skabe fundament og give ly, en stabiliserende virkning på vores identitet. Ved at orientere, stabilisere og beskytte en skrøbelig '*sense of being*' etableres en orden i verden, der giver os retning. Stedet bidrager dermed til at definere, hvad der er indenfor (*in place*) og udenfor (*out of place*). "It constructs the infinite other against which the closure of space is defended. ...it provides aspiration and grounding" (Dovey, 2008: 49). Stedets stabiliserende virkning er altså i konstant forandring i og med at den konstrueres af mange forskellige tidsrumligheder.

Som konsekvens heraf må stedsbegrebet tilgås som et sæt af handlinger og praksisser, som et produkt af konflikter, modsætninger, modstand og *the play of difference*, hvor relationerne ind og ud af feltet er lige så vigtige som det, der foregår i feltet selv. Dette kan betegnes som stedets morfologi. At forstå, hvordan steder fungerer og virker, indebærer ifølge Dovey et fokus på: "the ways in which specific places work; the morphologies and socio-spatial networks of boundaries and segments; the flows of everyday life; the narratives

²Dette gør Massey også op med i *For Space* (2005).

that are expressed through them; and the desires, hopes and fears that are invested in them” (Dovey, 2009: 13). Det svarer groft sagt til de tre elementer fra Lysgård (2015), som analysen af Gentofte vil blive bygget op omkring. Men først introduceres assemblagetænkningens hovedelementer.

Steder som assemblager

I assemblagetænkningen indgår det fysiske og materielle miljø i analysen på en dynamisk måde. Målet er at skabe forståelse for, hvordan *tavse* materielle strukturer som f.eks. arkitektur og urbant design virker rammesættende for folks handlinger og hverdagsliv. Hverdagslivet *finder sted* indenfor nogle rammer: Der er bygninger, gader og vægge, der indrammer, indelukker eller afgrænser. Vægge og fysiske strukturer bidrager til at skabe mening og forme betydninger. Rammesætningen er imidlertid ambivalent: mens begrebet omhandler det at indramme og dermed bidrage til vores konstruktion af verden, omhandler det også rammer som norm eller orden, altså den måde hvorpå vi ser os selv i verden. Assemblagebegrebet udfordrer dermed vores vante forestillinger om, hvad der er en social enhed. Assemblagen skal forstås som, “a whole whose properties emerge from the interaction between parts” (Dovey, 2009: 16). Som eksempel henviser Dovey til en gade, der netop ikke er en ting eller en samling af adskilte elementer:

The buildings, trees, cars, sidewalks, goods, people, signs etc. all come together to become the street, but it is the connection between them that makes them into an assemblage or a place (...) the assemblage is also dynamic – trees grow and die, buildings are constructed and demolished. It is the flow of life that give the street its intensity and its sense of place. All places are assemblages. (Dovey, 2009: 16)

Assemblagetænkningen fokuserer altså på de relationer og dynamikker imellem skalaerne, der opstår som konsekvens af socio-spatiale forandringer, der spredes både opad, nedad og til siden. Det er ved at afdække disse processer, at man kan få indblik i de magttaktikker og strategier, som er iboende i stedets morfologi (Dovey, 2011: 2)

Dovey trækker især på to begrebsdannelser hos Deleuze og Guattari. Mens de rumlige begreber (territorialisering, deterritorialisering og reterritorialisering)

anvendes til at forklare 'kræfterne på stedet og deres indbyrdes dynamik', relaterer det andet begreb 'begær' sig til magt. Begær forstås bedst ud fra det engelsk/franske *desire*, som også kan oversættes som en 'higen efter' eller 'forhåbninger om' noget. Ligesom Foucault, der ser magt som noget produktivt, ser Deleuze magten som strømme af begær og tilblivelsesprocesser, hvorved begæret er den vigtigste kraft i livet. Begæret er derved ikke begrænset til menneskelig praksis, men ligger immanent i assemblagen og opererer og muterer gennem forbindelser, der kan bestå af f.eks. socialitet og rumlighed eller som en interaktion mellem mennesker og bygninger.

Som det fremgår i eksemplet med gaden, er assemblager selvorganiserede. De er ikke styret af nogen udefrakommende kraft. Det er interaktionerne mellem bestanddelene, som driver processerne i og mellem de forskellige assemblager (Wanvik og Haarstad, 2015: 288). Selvom magten/begæret ikke har et subjekt, afviser tilgangen ikke økonomiske interesser som forhold, der driver udvikling og forandring, men indbefatter også en mere vagt defineret (og mindre subjektorienteret) higen efter forbedringer. Li omtaler dette som 'a will to improve' (Li, 2007: 287).

Magt findes ikke iboende i en enkelt bestanddel, men udøves ved at aktører mobiliserer specifikke relationer og dermed bevæger assemblagen som helhed. Tilgangen anerkender og omfavner så at sige konflikt, friktion og transformation som afgørende drivkræfter i den socio-rumlige interaktion. Man får adgang til at forstå hvordan magt og indflydelse bevæger sig mellem aktørerne på et givent sted eller under en specifik hændelse (Wanvik et al., 2015: 289).

Deterritorialisering henviser til den måde, hvorpå territorier/assemblager eroderer og recombines i nye assemblager (reterritorialisering). Begrebet territorialisering henviser til processen hvor igennem skabelsen af et område, en assemblage med en bestemt orden, kan bidrage til at holde kaos og forskel ude. Indenfor assemblagens territorium gælder det om at sikre stabilitet. Her spiller hverdagslivets vaner og rutiner en væsentlig rolle, idet de bidrager til intern ensartethed. Det kan være når et nabolag primært beboes af folk af 'samme støbning', som bebor den samme type huse. Det kan også være en konference eller et seminar, som er skarpt afgrænset i tid og rum, og som defineres ved at nogle inkluderes mens andre holdes udenfor (Dovey, 2009: 18). I begge

eksempler opstår rumlige og sociale eksklusionsprocesser for at styrke grænserne indadtil.

Tilgangens fokus på horisontale bevægelsesmønstre afspejler en rhizometankegang, hvor dele ikke adskilles og organiseres hierarkisk, men tværtimod ses som horisontale rodnet (rhizomer), der folder og forbinder sig på måder der muliggør udveksling, valg og møder (Dovey, 2009: 20). Ikke alle udvekslinger er lige gnidningsfrie. Nogle steder er riflede og ru (*striated*) mens andre er jævne og glatte (*smooth*). Riflede steder er 'kantede' territorier med fastlagte koreograferede rumlige praksisser og socialt kontrollerede identiteter (ibid.: 22). I sidstnævnte er kanter og grænser derimod udjævnede, så bevægelser over grænserne mellem de enkelte territorier kan foregå glat og relativt uhindret. Udjævnede rum henviser til bevægelse og ustabilitet, hvorigennem territorier udviskes og nye rumlige praktikker muliggøres. Endelig anvendes begrebet 'folder', til at beskrive den måde, hvorpå bevægelsen mellem ting eller stabiliserende elementer indoptages i hinanden eller sameksisterer side om side ved at folde sig ind (og ud) af hinanden uden at det ene element dominerer over det andet.

Som beskrevet i indledningen er det netop dette 'arbejde', som bidrager til at få skabt sammenhænge og forbindelser mellem (kommunens) heterogene elementer og som sikrer at forbindelser opretholdes, når de udsættes for konflikter og spændinger. På den måde inviterer assemblagebegrebet til en produktiv forståelse af begrebet handlekraft (*agency*) ved at anerkende at både menneskelige og ikke-menneskelige subjekter bidrager til 'arbejdet' med at sammenholde assemblagens vidtspændende og heterogene strukturer. Faktisk er det netop gennem den unikke kombination af elementer der foldes sammen, at der opstår fremvækst og tilblivelse af nye relationer.

I kapitlet her bruges assemblagetilgangen fortrinsvist til at undersøge, hvordan specifikke steder (her Gentofte i bred forstand) 'skabes og fungerer' (se Dovey 2009:13) og til at se, hvordan magt og medindflydelse konstituerer sig i Gentofte via borgerinddragelse som 'elite-dating'. Dette sker ud fra en erkendelse af, at 'nye politiske ideer og tilgange', ikke opstår som færdigt formulerede 'pakker' eller begrebssystemer, men tværtimod 'rejser' som bidder og enkeltstående ideer, der ofte optræder løsrevet fra deres sammenhænge

(Peck & Theodore, 2010 fra Lysgård 2015: 323). Når Gentofte kommune kaster sig over nyskabende ideer som ”borgerinddragelse via samskabelse”, skal dette forstås et genuint ønske om forbedring; *’a will to improve’*. Men under ideernes færd fra planlæggernes borde til de lokale opgaveudvalg påvirkes og omformes de af den lokale kontekst og af de magtrelationer, der kommer til udtryk i assemblagernes de-og reterritorialiseringer.

At forklare opkomsten af Gentoftes særligt konserverende variant af borgerinddragelse som en ’assemblage’ indebærer derfor, som indikeret i Lysgårds første trin, en kortlægning af de specifikke sociospatiale netværk, der har skabt Gentofte som sted, dvs. dens morfologi. I det følgende rettes blikket derfor mod begivenheder og bevægelser, der historisk har skabt grænser og aflejringer indadtil og udadtil for at få indblik i de mekanismer, der har bidraget til at vedligeholde stedet og fastholde grænserne til ’de andre’ (Watt, 2009).

Gentoftes morfologi – magtens konstituering og dens fysiske udtryk

Når Gentofte i dag fremstår som eksempel på det Duncan & Duncan (2004) kalder ’a landscape of privilege’, skyldes det måden, hvorpå området er skabt og genskabt over flere hundrede år gennem mangfoldige territorialiserings- og reterritoriseringsprocesser, der gennem folder og kanter, over forskellige perioder har henholdsvis styrket eller svækket assemblagens sammenhængskraft. ’Kittet’ i assemblagen omfatter både aktanter (naturen, bygningsmassen, de grønne parker, kystlinjen langs Øresund og vejnettet) og socialt situerede subjekter (fra bønder og godsejere over arbejdere og herskaber til en stadig mere homogen middelklasse). Disse aktører og aktanter har på forskellig vis formet og omformet rammerne for det lokale hverdagsliv, så området har bevaret sin attraktivitet for samfundets privilegerede grupper. Denne attraktivitet er blevet styrket gennem andre elementer i assemblagen, herunder målsætninger (om det gode liv baseret på den sunde kernefamilie, om personlig og økonomisk vækst) samt viden, diskurser, institutioner, lovgivning (ikke mindst den private ejendomsret) som tilsammen har bidraget til assemblagens stabilitet.

I Gentofte har de naturmæssige forhold i måske særlig grad haft betydning for etableringen og stabiliseringen af kommunens privilegerede status. Nordsjællands bakker og dale, søer og kyststrækninger betød at kongerne valgte dette område som deres jagtrevir og åndehul. Tidens fremmeste mænd fulgte med og anlagde deres slotte³ og landsteder i nærheden' (Stensgaard og Berntsen, 2011: 94). At velhavere stimlede sammen på denne plet, fik, som det vil fremgå nedenfor, afgørende betydning ikke blot på det fysiske og bebyggede miljø, men også på beboernes politiske selvforståelse; en selvforståelse der bl.a. betyder at området i dag er beboet af folk, der ikke blot er vant til at få deres vilje, men også til at få den hurtigt.

Et nøgleelement for assemblagen allerede fra den tidlige periode var således jord: Overklassens opkøb af jord og opførslen af slotslignende boliger vidner om assemblagens dybe forankring i den tredelte relation mellem jord og velstand: Jord som kilde til rigdom (via dyrkning eller udlejning), jord som synliggørelse af rigdom og stand (gennem landskabelige eller arkitektoniske projekter) og endelig jord som et middel til at opretholde klasseforskelle (gennem kontrol over adgangen til ressourcen) (Woods, 2016: 265). Jorden gav bl.a. anledning til omfattende politiske projekter, idet Gentofte som det første sted i landet stod model til J.H.E. Bernstorffs landbrugsreformer i 1769. Med udstykningerne fra Bernstorffs Slot skabtes grundlaget for en ny, selvstændig og mere velhavende bondestand. Assemblagens ru kanter, der hidtil havde været om hoberiet, viste sig at have tilstrækkelig styrke til at integrere en ny klasse og dermed sikre sig mod sin potentielle undergang.

I samme periode konsoliderede et nyt borgerskab deres plads i landskabet. Fra slutningen af 1700-tallet var det Øresundskysten og den rene luft, der satte rammerne for elitens diskrete fremvisning af de formuer som bl.a. var erhvervet gennem kolonihandlen. Nybyggede landsteder, tegnet af tidens mest efterspurgte arkitekter, dominerede kysten og muliggjorde en omfattende selskabelighed, der inkluderede højtstående medlemmer af handels- og politikerstanden. Ved at indbyde til styrkelse af relationerne til magten i et samfund som var præget af klassedeling og sociale hierarkier udfyldte

³ Hvoraf Bernstorffs Slot og Charlottenlund Slot er de eneste tilbageværende.

landstederne en vigtig funktion. I overkommelig afstand fra byen kunne borgerskabet nu dyrke både æstetik, status og hinandens selskab, mens pyntelige køkkenhaver sikrede adgangen til sunde og ufordærvede grøntsager (de Coninck-Schmidt et al, 2011). Fra at være de kongeliges og adlens jagtrevir, var det nu borgerfamiliens ve og vel, der blev områdets centrale fortælling.

Narrativet om familien var også formativt, da jernbane og sporvejsnettet udbyggedes i 1800-tallet. Flere familier slog sig ned permanent i Hellerup og Klampenborg, hvorfra forstadslivet siden bredte sig ind i landet mod Gentofte, Jægersborg og Ordrup. Fra 1850 til 1920 udviklede Gentofte Sognekommune sig til en beboelseskommune med både industri og erhvervsudvikling, alt imens befolkningstallet nærmest blev 10 dobbelt (Trap, 2019: 33)⁴.

Området var dog langt mere sammensat end tilfældet er i dag. Bag karreerne med herskabslejligheder levedes parallelle liv i små lejligheder med toilet i gården. Her boede områdets tjenende ånder, håndværkere og arbejdsmænd, side om side med en hel del lokal industri (de Coninck-Smith et al., 2011: 7).

Mens området i denne periode var præget af vækst og stabilitet, udfordredes assemblagens kanter af 1920'ernes store boligmangel. I Vangede, på kommunens yderste kant, skød et såkaldt vildt byggeri af havehuse op, ofte opført over en nat, med gulv direkte på jorden. Hermed opstod et af stedets grundnarrativer: kommunens opdeling mellem øst og vest, hvor den vestlige del blev der, hvor man opførte kommunens få sociale boligbyggerier, i nærheden af lossepladsen, gasværket, husvildebarakkerne.

Bolignøden satte dog også gang i et intensiveret boligbyggeri. Størstedelen af kommunens boliger er opført mellem 1920 og 1960'erne, ofte under indflydelse af tidens funktionalistiske strømninger, idet socialt engagerede arkitekter søgte at forbedre levevilkårene i byen ved at opføre sunde boliger, der var til at betale for 'almindelige folk'⁵. Alt imens bidrog Tuborg Bryggerierne og Karen Volf's Biscuitfabrik sammen med en svovlsyrefabrik til, at selv Hellerup fik sin andel

⁴ Befolkningstallet steg fra 3.072 indbyggere i 1858 til 34.451 i 1920 for at toppe i 1955 på 89.180 (Trap, 2019: 33).

⁵ Kan ses på hjemmesiden for Dansk Arkitekturcenter: www.dac.dk/viden/artikler/socialhistorie/

af industriarbejdspladser, støj, lugt og tung trafik og til at kommunens nu 89.180 borgere repræsenterede en bred vifte af samfundslag.

I 1970'erne ændredes både boligmassen og befolkningsgrundlaget igen. Flere af de store herskabsvillaer blev revet ned og udstykket til parcelhuse, mens andre blev opdelt i lejligheder. Oliekrise og dårlig økonomi medvirkede til at befolkningstallet i denne periode faldt til 77.744 indbyggere, en nedgang der fortsatte helt frem til 90'erne (Trap, 2019 :39). Gentofte fremstod nu som pensionistparadis, hvor en overvægt af ældre enlige kvinder sad på en uforholdsmæssig stor del af den mest attraktive boligmasse. Kun en meget lille andel var almennyttigt byggeri. Også erhvervsfordelingen ændrede sig. Andelen af beboere, der var ansat i industri og transport faldt fra 24% i 1976 til 16% i 2006, mens antallet af borgere beskæftiget i handel, service og i den offentlige sektor voksede fra 75% til 83% (Trap, 2019:41). Middelklassen havde holdt sit indtog. I 1990'erne sås kronen på værket: Tuborg bryggerierne flyttede ud og Ikea flyttede ind. Med faldende børnetal og stigende gennemsnitsalder var Gentoftes status som *landscape of privilege* under angreb.

Også politisk var kommunen i modvind. I 1975 kom kommunens autokratiske styreformer i de landsdækkende medier, da en gruppe borgere protesterede mod kommunalbestyrelsens beslutning om at bygge 340 eksklusive ældreboliger på den såkaldte skibsredergrund, Strandlund, en 61.700 m² strandgrund, som kommunen havde købt af A.P. Møller. Borgergruppen mente, at de grønne arealer skulle fredes, så der på kystarealet kunne skabes et tiltrængt åndehul til gavn for alle borgere i hovedstadsregionen. Sagen mobiliserede en kæmpe borgermodstand⁶ (Naur, 1977:30). Som et tidligt eksempel på elite aktivisme gik den såkaldte 'Strandlundgruppe' bestående af læger, arkitekter og advokater med breve til miljøministeren, udtalelser fra Kunstakademiet, underskiftsindsamlinger og læserbreve i de landsdækkende aviser i rette både med den udemokratiske proces og med ideen om at bygge dyre ejerboliger til en velbeslået målgruppe på den offentligt ejede grund.

⁶ Over 900 borgere bestilte billet til et borgermøde om emnet (Naur, 1977:30).

Selvom kommunalbestyrelsen fastholdt den oprindelige plan og Strandlund-gruppen endte med at tabe, rokkede sagen voldsomt ved kommunalbestyrelsens legitimitet, idet gruppen fik italesat hvor lidt indflydelse borgerne i realiteten havde på kommunalbestyrelsens beslutninger. Sagen førte også til skabelsen af en ny og hidtil uset politisk konstellation, den tværpolitiske Gentofteliste, der ved næste valg og 4 perioder frem bragede igennem som kommunalbestyrelsens næststørste parti (Østergaard, 2009). For at genoprette magtbalancen i assemblagen så kommunalbestyrelsens flertal sig derfor nødsaget til ikke blot at gentænke den politiske profil, men også at gøre kommunen mere tiltrækkende for nye skatteydere, ikke mindst familier med børn.

Intentionelle politikker såvel som ikke-intentionelle forhold bidrog med tiden til, at manøveren lykkedes. Først og fremmest fik ejendomsprisernes himmelflugt stadfæstet kommunens ry som et attraktivt tilholdssted for den øvre middelklasse. Satsningen på et nytænkende og eksperimenterende skolesystem og på opgradering af kommunens grønne områder bidrog også til at tiltrække velhavende segmenter fra den kreative klasse. Endelig hjalp statslige politikker, f.eks. indsatser for forbedringen af vandkvaliteten i Øresund, utilsigtet til, at boligerne ved vandet blev særdeles attraktive investeringsobjekter for en ny type af pengestærke beboere. I 2017 kunne Gentofte således kåres som den mest ulige kommune i Danmark målt på Ginikoefficient (Information, 2017)⁷. Selvom kommunen også huser socialt udsatte er omfanget beskedent. Dette styrkes af en bevidst politik, hvor kommunen med henvisning til manglen på passende boliger, i lange perioder har kunnet undslå sig for at modtage flytninge i større antal.

Af ovenstående skimtes hvordan assemblagens forskellige dele holdes sammen og på forskellige måde 'arbejder' for at åbne og lukke kommunens udviklingsmuligheder. Gennem hele perioden bakses der, fra forskellig hold, med at skabe, håndtere og opretholde kommunens status som *landscape of privilege*. Områdets naturmæssige værdier, der historisk har tiltrukket velstand og tilskyndet til opførelsen af arkitektoniske bygninger og parker, har i dag stadig

⁷ Ifølge opgørelsen til Folketingets finansudvalg er den gennemsnitlige ginikoefficient for alle kommuner 27,9, hvorimod den for Gentofte Kommune er 45,8 (Information, 2017)

en rolle at spille i rammesætningen af det 'gode' og højborgerlige liv. På samme måde har begæret efter at blive en del af det 'gode selskab' bidraget til at øge områdets attraktivitet, selvom midlerne har ændret sig over tid. Hvor boligen tidligere skulle synliggøre velstand, er den i dag snarere et investeringsobjekt. Begæret efter investeringsgevinsterne bringer nye typer af borgere på banen, der, som vi vil se nedenfor, i visse tilfælde truer assemblagens stabilitet.

Historien er dog langt fra enstregen. Tværtimod er der tale om en sammenfiltret rod, hvor udefrakommende forhold, som økonomiske op- og nedture, generel boligmangel og statslig lovgivning på en og samme gang bidrager til en fluktuerende beboersammensætning og til nutidens homogenisering. I det følgende vil vi derfor se nærmere på Lysgårds anden mekanisme: hvordan diskursive elementer, materialitet og praksisser 'foldes sammen', og dermed skaber det specifikke bagtæppe, som politikudfoldelsen og borgerinddragelsen i Gentofte udspiller sig på.

Territorialiseringen

I aviserne og på Rådhuset taler man tit om 'Gentofte Vest', og dét er der ikke noget der hedder- det er det man kalder en eufemisme. 'Gentofte Vest' det er Vangede, og hvis man kalder Vangede 'Gentofte Vest' så kan man fandeme lige så godt kalde Gentofte for 'Vangede Øst'- jeg mener, hvis man først begynder på sådan noget, så kan Jylland lige så godt hedde 'Sjælland Vest'. Sig aldrig 'Gentofte Vest' - sig Vangede. (fra bogen Vangede Billeder, Dan Turell, 1975).

At Gentofte kommune er sammensat af forskellige kvarterer med hver sin identitet fremgår med al tydelighed af Dan Turrells heftige modstand mod forsøget på at ophæve Vangedes særkender. Få kommuner er så tydeligt opdelt som Gentofte, hvis 7 bydele er indbyrdes adskilte af 3 trafikale akser, der gennemskærer kommunen fra syd til nord. Skillelinjerne går især mellem den rigtige (og forkerte) side af Strandvejen. Værst ser det ud, hvis man bor på den forkerte side af Lyngbyvejen (vest for motorvejen), en oplevelse, der cementeres af den offentlige trafik, der ikke betjener en øst-vest orienteret bevægelse fra den 'rigtige' side af Strandvejen til de mere ydmyge kvarterer på 'den forkerte side af Lyngbyvejen'.

Opdelingerne reflekteres i høj grad i boligernes størrelse og udstyr og huspriser. Vangede og Dyssegård, der havde været præget af aftægtshuse, bondegårde og gartnerier har været bagud i udviklingen, men også dette under forandring. Trods Dan Turells opråb, figurerer begrebet Gentofte Vest stadig i boligannoncer, og i takt med at middelklassen spreder sig mod vest, er protesterne mod denne betegnelse for Gentoftes vestlige flanke lige så stille ved at dø hen.

Mange har dog erindringer om disse opdelinger. En af de interviewede fortalte om sin barndom i 30'ernes Ordrup, hvor hun ikke måtte tale med fiskerbørnene fra Skovshoved, mens grænsen på den anden side gik ved husvildebarakkerne på Ordrup Jagtvej. Fra det centralt beliggende Jægersborg beskriver journalisten Torben Kitaj, en barndom, med mange børn i lejlighederne. De spillede bold og legede i gården og talte om rødderne i Vangede og om de storsnude børn fra Ibstrupvænget på den anden side af vejen.

Selvoplevede opdelinger af denne type er ikke enestående for Gentofte. I sit nu klassiske værk *Ethnic Groups and Boundaries* fra 1969 viser den norske antropolog Fredrik Barth, hvordan spejlinger mellem os og vores naboer er grundlæggende for opbygningen af vores identitet. Det er gennem de kategorier og egenskaber vi tillægger de andre, at vi definerer os selv. I Gentoftes tilfælde foretages disse spejlinger både udadtil og udadtil. Man distancerer sig fra andre kommuner ved at etablere et 'dem' og 'vi' – samtidig med at man indadtil både holder på sine særkender (Turell modellen), og udviser en higen eller et begær efter at 'blende ind' og høre til, på tværs af kommunens indre sociale og territoriale skel.

Den fysiske opdeling har haft betydning for boligstrukturen og boligmarkedet i kommunen gennem etableringen af forholdsvis afgrænsede residentielle rum, som i nogen grad har fungeret som inddelingsprincipper for beboernes opfattelse af den sociale verden. Kommunens sociale opdeling gennem dens tværgående veje minder om Deleuzes *striated places*, ru og riflede kanter eller afgrænsninger, der er svære at overskride, ikke mindst på det mentale plan.

At skabe en elite: Indfødt eller velhavende?

Mens vejnettet i Gentofte bidrager til at stabilisere assemblagens emergente identitet (ved at styrke dens grænser og homogenisere dens interne komponenter)

ter) så destabiliseres denne identitet i nogen grad af de ru kanter, man oplever i forholdet mellem indfødte og tilflyttere. Selvom det udefra kan se ud som om kommunen fortrinsvist er befolket med 'folk af samme støbning' (velhavere og akademikere), kan praktiseringen af naboskab og sociale relationer internt i assemblagen opleves som meget 'kantet'.

Disse indre spændinger kommer tydeligt frem i Mai Ottosens studier (fra 2009) af individers oplevede tilhørsforhold i henholdsvis arbejderklasse- og overklassefamilier. Ved at sammenligne beretninger fra midaldrende informanter fra Herlev og Gentofte, hvoraf halvdelen var indfødte og den anden halvdel tilflyttere, viser Ottosen, hvorledes det at være bosat nær hinanden udgør en central faktor i vedligeholdelsen af familierelationerne, omend det kom ret forskelligt til udtryk i de to cases.

Modsat Herlevboerne, hvis boligvalg ofte var begrænset af hvor de ledige lejelejligheder var lokaliserede, var Gentofte borgerne grundlæggende i stand til at vælge selv. Der var tale om det, sociologen Savage kalder *elective belonging*. Indfødte informanter i Gentofte havde generelt mange familiedlemmer i nabolaget, og brugte helt tydeligt dette som en ressource. Der fandtes cirkler af indfødte, der omgikkes hinanden på kryds og tværs, som badegæster i Skagen, som skiløbere på de samme alpinske løjper osv. En del af disse var gamle skole- eller gymnasiekammerater. De sluttede cirkler betød imidlertid ikke, at man lukkede sig om livet i Gentofte. Tværtimod udviste respondenterne en stærk kosmopolitisk orientering, men vendte gerne tilbage til 'hjemstavn' og bidrog dermed til at reproducere stedets kontinuitet. Savage et al. (2005) beskriver med begrebet *deep-rootedness*, hvordan tætte familieforbindelser og lange vedvarende venskaber skaber særlige netværk, der sammen med den almindelig fejring af områdets herlighedsværdier har bidraget til, at visse dele af kommunen, heriblandt Hellerup, omtales som henholdsvis 'territoriet' eller 'smørhullet'.

De tætte cirkler gjorde det imidlertid vanskeligt for tilflyttere at blive integreret i lokalmiljøet. Hvor man i Gentofte hilste høfligt på hinanden, var der, ifølge de tilflyttede informanter, sjældent oplæg til at lave noget i fællesskab. De reservede omgangsformer og utilnærmelige attituder aflæses af Ottosen (2009: 58) som eksempler på, hvad Bourdieu ville betegne som kropsliggjorte

attituder og praktisk udøvelse af kunsten at opføre sig *comme il le fault* – at anlægge en passende distance til sine omgivelser. I praksis kom denne distance til at fungere som en usynlig gatekeeping.

Narrativet om friheden: Eliteaktivisme i Bernstorffsparken

En måde at få adgang til de steder, hvor kommunens borgere mødes, er ved at anskaffe sig en hund. Den kan man lufte i Bernstorffsparken, hvor hunde lovligt kan løbe uden snor i det meste af parkens frie natur. Som ikke-menneskelig aktant kan hunden skabe adgang til det fintmaskede fællesskab af hundeelskere, der mødes dagligt og som i egen selvforståelse har vundet særligt hævde på parken. Disse hundeejere er ikke hvem som helst. I årevis har de formået at holde liv i en konflikt om, hvorvidt og hvor i parken, hundene skal holdes i snor. Hundeejerne i Bernstorffsparken danner derfor det perfekte afsæt for at introducere begrebet elite aktivisme.

Ganske paradoksalt, hvis man tager kommunens konservative tilsnit i betragtning, handler konflikten om effekterne af privat virksomhed. Både Bernstorffs Slot og den omgivende park er statslig ejendom og forvaltes af Slots- og Kulturstyrelsen, men aktiviteterne omkring slottet har i de seneste år ændret karakter⁸. Selve slottet er blevet forpagtet ud som Hotel og Konferencenter med speciale i opulente bryllupper, mens Rosenhaven og Dronning Louises Tøhus i parkens sydlige ende fungerer som udskænkingssted og selskabslokaler. Endelig er der, på opfordring fra Gentoftes tidligere borgmester, Hans Toft, blevet etableret skolehaver og en mindre fårefold.

For forpagterne af slottet har de løsgående hunde vist sig at være et problem, når de springer op ad brudeparrene eller på egen hånd besøger køkkenet på jagt efter mad. Også børn fra besøgende børnehaver og skoler er blevet væltet omkuld af legesyge hunde. Efter forudgående rådslagning med foreningen

⁸ Bernstorff Slot var indtil 1939 sommerresidens for den kongelige familie, hvorefter bygningerne blev overtaget af Beredskabsstyrelsens befalingsmandsuddannelse, indtil slottet i 2009 blev udlejet som hotel og konferencenter.

Bernstorffsparkens Venner, foreslog Slots- og Kulturforvaltningen derfor i 2015 en reduktion på 15% af det område, hvor hundene må færdes frit. Forslaget faldt ikke i god jord hos hundeelskerne, og Slots- og Kulturstyrelsen så sig derfor nødsaget til at indkalde til borgermøde i marts 2016.

Af de 100 borgere, der var mødt op for at hudflette de 4 højtstående embedsmænd, der var udsendt fra styrelsen for at fremlægge og forsvare forslaget, var både advokater, skuespillere, journalister og forfattere bosiddende i kommunen. Andre præsenterede sig som udenbys borgere, der kom langvejsfra, netop på grund af mulighederne for at lade hundene gå løst.

Som beskrevet i lokalavisen (Villabyerne, 8.03.2016: 4) var stemningen tumultarisk. Direktøren for Slots og Ejendomsstyrelsen blev under fremlæggelsen mødt af ”buh-råb og hånlige latter”. Seancen kulminerede da den kendte debattør, Ulla Dahlerup, opfordrede til selvtægt og boykot af reglerne med ordene: ”Læg snoren om nakken og kald jer Tordenskjolds Soldater”. Skylden for hele misæren blev lagt på den private foretagsomhed: ”Siden de to forpagtere af slottet lejede sig ind, er der sket drastiske forandringer. De vidste, at det var en park for løse hunde. Men det er kun os, der skal rette ind”.

Som Gentoftes svar på den fredede vandsalamander, der blev anvendt så effektiv som artefakt i spillet om Amager Fælled, optrådte nu et såkaldt gavebrev fra Prins Valdemar. Ingen havde ganske vist set brevet, der ifølge en af hundeejerne, angiveligt skulle bevidne prinsens overdragelse af parken til folket som et sted, hvor hunde kan færdes frit. Brevet havde, ifølge borgeren, indtil for nyligt været frit tilgængeligt på styrelsens hjemmesiden, men var nu fjernet, et forhold der imidlertid blev benægtet af styrelsens direktør.

Trods gavebrevet og det usædvanlige opbud af statslige topembedsmænd bragte aftenen ingen løsninger. Sagen blev henlagt, alt imens brugere af parken fik mulighed for at skrive under på underskriftslisten ”Frie hunde i Bernstorffsparken” eller skrive læserbreve til lokalavisen Villabyerne. ’Løse hunde er, som det fremgik af et af de mange læserbreve, en del af vores natur’.

”Hundeslagsmålet i Bernstorffsparken” er ikke kun et enestående eksempel på eliteaktivisme, hvor natur, kultur, frihed og kongelige løfter bliver taget i anvendelse for at sikre det bestående. Eksemplet viser også, at assemblagen er

i stand til at integrere udefrakommende, når det gavner målet. I andre tilfælde kæmpes der i højere grad for at styrke og opretholde grænserne udadtil, sådan som det fremgår af casen nedenfor.

‘Vi og de’ og adgangen til vandet

Det er dog et vanvittigt forslag MR fremsætter i Villabyerne 14. september om at fjerne parkering forbudt skiltene på kystvejen mellem Café Jorden Rundt og Bellevue. Nu er det langt om længe blevet klart, at der ikke må parkeres, netop for at undgå de mange biler fra i særdeleshed alle mulige områder omkring København som i stigende grad har anvendt de grønne arealer ved kystvejen til deres traditionelle komsammener omkring grill med hijab og meget andet. Som MR selv fremhæver, så kan de, der er interesserede i vand og strand, tage til Amager Strandvej og kysten syd for København, hvor der er rigtig mange gode kystarealer. (Læserbrev i lokalavisen Villabyerne 21. 09.2022).

Territorium er en fundamental kategori indenfor assemblageteori, og kigger man i Gentoftes lokalavis finder man en guldgrube af eksempler, hvor områdets borgere på forskellig vis søger at afgrænse og distancere sig fra resten af hovedstadens borgere. Indlæggene får dog sjældent lov til at stå alene. F.eks. fik den konservative politiker Andreas Weidinger besked på at stikke vandpiben ind af andre borgere og politikere, da han, med henvisning til at vandpiber og høj musik på strandene gjorde Gentofte borgerne utrygge, ville regulere antallet af udenbys gæster på Bellevue Strand (Villabyerne 14.06.2021, Villabyerne 22.07.2021). Kampen om hvem der har, bør eller ikke bør have adgang til de kommunale herligheder er tilbagevendende, ikke bare i lokalbladets spalter, men også de landsdækkende aviser.

Kampen om kystlinjen handler imidlertid om mere end blot offentlig adgang til kysten og badevandet. Dette kan aflæses i den verserende konflikt om et nyt byggeri tegnet af stjernearkitektfirmaet BIG for enden af en af sundvejene. Ejendommen, hvis højde og udseende har været årsag til en nu mangeårig nabokrig, udstiller på forbilledlig vis, hvordan ikke kun økonomi, men også beherskelse af sociale koder og æstetik er essentielle, når det handler om at åbne adgangen til de attraktive netværk og fællesskaber, som en ejendom på kystlinjen burde give adgang til.

Allerede ved byggeriets start lagde ejeren, en nyrig boligadvokat og storaktionær i Brøndby IF, sig ud med vejens og nabovejens øvrige beboere. Ejeren bankede først et stort hegn op, så ingen kunne komme ned til stranden. Det blev han tvunget til at tage ned igen. I stedet opsatte han et skilt, der forbyder ophold og varsler fotoovervågning af alle, der bryder forbuddet (Berlingske, 9.07.2021). Også dette blev dømt ulovligt, hvilket dog ikke førte til nedtagning af skiltet. Ejeren havde nemlig fået registreret en virksomhed, baseret på trøffelimport, på ejendommen. Med henvisning til virksomheden T. Røffel Aps.'s årlige import af 2 kasser trøfler, var den ellers illegale overvågningsvirksomhed med ét blevet lovliggjort (Villabyerne, 10.05.2023).

Særligt kommunikationsformen, via retssager, udgør et nybrud. Som en af de gamle beboere udtalte til Berlingskes journalist: "Hvis du tager en vej som Sigridsvej, er det en ganske almindelig villavej, og så finder man ud af, hvordan tingene skal være og mingelerer lidt hen ad vejen. Når der så kommer en jurist, som ikke bare går op i regler og statutter, men også udfordrer dem og lægger sag an mod sine naboer, så går det galt" (Berlingske, 29.06.2018).

Brugen af retssager og politistævninger som mæglingsinstrumenter virker tydeligt destabiliserende på assemblagens interne homogenitet og styrker den proces, hvor nogle inkluderes, mens andre holdes udenfor. Med anvendelsen af ekspressive tegn, som plankeværk og videoovervågning, og ved byggeriets dimensioner og prangende stil ("Det er som at overføre Dubai til vores smukke kyst," som en tidligere udenrigsminister, hvis udsigt blev skæmmet, udtalte) forbryder husejeren på Sigridsvej sig mod de lokale regler og konventioner om godt naboskab. I kampen mellem 'Hellerup' og 'Dubai', mellem den kulturelle kapital der følger med 'gamle penge' overfor juristens 'nye penge', kridtes territorierne op.

Om Sigridsvej er en ganske almindelig villavej kan bestemt diskuteres. "Når man er til Sankt Hans på [nabovejen] Sundvænget, kan man se toppen af erhvervslivet, tidligere ministre, departementschefer og filminstruktører, og de mødes i nogle netværk, som virkelig er attraktive at blive optaget i," siger Mai Ottosen til Berlingske (2018). Men som vist i Ottosens undersøgelse fra 2009, er lige netop disse netværk svære for tilflyttere at komme ind i. Eksemplet viser også, hvordan det 'gamle borgerskab' står i fare for at miste terræn. Bolig-

prisernes himmelflugt er ikke gået udenom Sigridsvej, og når selv overlæger og embedsmænd har svært ved at købe en villa i området, bliver de 'gamle' beboere bekymrede over, hvem der flytter ind. Som Christoff Houman Ellersgaard fra CBS siger i samme artikel: "Jeg tror, at der er en vis frygt for, at den diskrete måde at være rig på er truet".

Men en ting er netværk og de territorielle fundamenter, de hviler på, som i stigende omgang trues af nye beboertyper (ikke kun de 'nyrige' på den smalle, men 'rigtige' side af Strandvejen men også den nye 'to- akademikere-med-to-børn' familietype, der i stigende grad koloniserer 'baglandets' villaveje). Noget andet er, hvordan denne reterritorialisering kommer til udtryk i den faktiske politiklægnings. Den sidste del af artiklen omhandler derfor Lysgårds tredje punkt: De diskursive ideer og materialiserede praksisser som binder kommunen sammen med dens borgere, gennem det, Dovey omtaler som "the desires, hopes and fears, that are invested in them" (2009: 13). Dette undersøges på kommunens demokratifestival Gentofte Mødes, på skolefronten -hvor eliten dannes og endelig i kommunens nye politiske rum, der er skabt via den nye samskabelsestilgang.

Noblesse oblige: Magten og konstruktionen af eliten

Der hersker en stærk national fortælling om Gentofte som et rigmandsparadis befolket af overfladiske og egoistiske Fritz og Poul-typer⁹. Men er det sandt og overhovedet et problem, hvad andre tænker om os? Hvad finder vi, hvis vi smider sejlernskoene og graver lidt dybere i kommunen med landets sundeste indbyggere og højeste biblioteksudlån? (fra programmet ved Gentofte Mødes, 2020).

Ovenstående indgik som manchet, da Gentofte Kommune i september 2020 lanceredes sin pendant til Bornholms folkemøde, under overskriften 'Gentofte mødes, Festival for demokrati og samtale'. I afslutningspanelet med den afvæbnende overskrift: Fritz og Poul og alle os andre i reservatet, henviste paneldeltager Emilia van Hauen, sociolog og tidligere Gentofteborger halvt i spøg til det franske motto: *Noblesse oblige*, herkomst forpligter: "Når man bor i Gentofte, forklarede hun, forventes man ikke have problemer på samme måde

⁹ Karakterer fra satireserien 'Rytteriet'

som andre. Man castes som elite. Men eliten er ofte dem, der er med til at udvikle samfundet. Noblesse oblige. Man skal tage ansvar. I 1998 talte man ikke positivt om eliten, men det har ændret sig. Nu forstår man, at det er de dygtigste” (van Hauen 09.08.2021).

Van Hauen tager her fat på en helt grundlæggende, men også ambivalent fortælling om kommunen. Er man elite når man bor i Gentofte eller er man det ikke? Som van Hauen er inde på, er tolkningen af elitebegrebet noget, der har ændret sig over tid. Gentoftes nye borgmester, Michael Fenger, fandt det således vigtigt i den efterfølgende debat at understrege at alle i Gentofte ikke er elite, hvorfor det er vigtigt at der tages vare på alle borgere. For panelets livsstilsekspert var manchettens italesættelse af et særligt ’vi,’ helt reelt, for ”Der er et usynligt gated community ’herude’, hvor man er vant til at få sin vilje. Derfor, mente andre, har ’vi’ en forpligtelse til at gå foran i udviklingen af medbestemmelse og samskabelse, med alle de akademikere, der bor her.

Paneldeltageren sætter her fingeren meget præcist på den værdi som uddannelse tillægges i kommunen både som middel til fastholdelse af elitens status og som en forpligtelse overfor den demokratiske udvikling: Noblesse oblige!

Denne særlige forpligtelser skaber imidlertid mange ’os’ og ’dem’ fortællinger, som også kommunens unge skal navigere i. I Center for Ungdomsforskning (CEFU)s såkaldte ungeprofil udtrykker mange af kommunens unge, at de er meget bevidste om, at de er privilegerede. Udtalelser som: ”Man bliver set ret meget ned på, hvis man ikke udnytter sit privilegium” eller ”Når man er født i Gentofte, må man ikke fejle” (CEFU i Villabyerne 17.03.21: 1-2) indikerer ikke alene, at de unge tidligt socialiseres til et meget højt ambitionsniveau og til høje forventninger til fremtiden, men også at den højere middelklasses reterritorialisering af området har medført, at gamle normer som en lystbetonet tilgang til uddannelse erstattes af middelklassenormer som arbejdsomhed, stræbsomhed og ansvarlighed.

Det ’vi’, man kan opleve i Gentofte, er noget, der påvirker de unge. De ved, at hvis de skal leve et liv som deres forældre, så kræver det en meget høj indkomst. Det bidrager til præstationspresset. Det du skal klare for at opnå at leve det samme liv

som dem, det er der ikke mange procent, der kan klare. Det giver et pres på de unge. (Interview med Andreas Weidinger, sept. 2021).

Selvom præstationspresset og den medfølgende stress og mavepine, som ifølge CEFU er hverdag for mange, skaber bekymring ikke alene hos forældrene, men også på rådhuset, så udtrykker de unges ytringer også en naturalisering, ikke blot af 'os' og dem' relationen, men også af de ønsker, håb og forventninger, de unge måtte have til stedets fremtidige udvikling. Dette understreger det implicite, men kontinuerlige, arbejde med af fastholde assemblagens elitestatus.

At skabe en elite: SKUB, skolerne og arbejdsomheden

For den øvre middelklasse har elite været noget man uddannede sig til. Skolerne i Gentofte har derfor haft stor bevågenhed, lige siden borgerskabet startede udflytningen til de nordlige forstæder og et marked udviklede sig for drive private skoler. Modsat de statslige skoler var flere af disse institutioner inspirerede af moderne pædagogik (Askgaard & Haugan, 2003: 44). Sunde fritidsinteresser som sport og leg var i højsædet, især sejlsport, tennis og cykelsport.

Helt i tråd med Bourdieus forståelse for, hvordan social ulighed reproduceres i samspillet mellem skolens pædagogiske arbejde og familiens ønsker om at videregive deres kulturelle kapital til barnet (Aksenvoll & Ellegaard, 2020: 5), var hovedformålet med undervisningen på dette tidspunkt at erhverve sig den 'sans for spillet' som Bourdieu hævder er i centrum i de højere klassers forhold til uddannelse. Tilgangen genfindes i undersøgelser af den svenske øvre middelklasse (citeret fra Palme 1992 i Aksenvoll & Ellegaard, 2020: 2), hvor de interviewede unge udviste en på en gang distanceret og selvfølgelig relation til uddannelse, herunder en stærk tiltro til, at det var deres lyst og interesse, der skulle styre deres uddannelseskarrærer (ibid.). Disse idealer om frisind og selvudfoldelse kom også til udtryk i Gentoftes nybyggede folkeskoler¹⁰.

¹⁰ Se bl.a. Arne Jakobsens nu fredede Munkegårdsskole fra 1957, der står som et historisk vidnesbyrd om, hvordan skolelivet blev tænkt i Danmark omkring 1950'erne

Prioritering af et godt skolevæsen i gode fysiske omgivelser forklarer måske hvorfor den ellers udskældte rundkredspædagogik blev genoplivet, da man i 1999 iværksatte SKUB. SKUB (for SKoleUdBygning) er af skolehistorikeren Per Fibæk Laursen blevet kaldt ”det største, mest ambitiøse og mest omdiskuterede udviklingsprojekt i retning af den fleksible skole” (Laursen, 2006: 67). Men hvorfor skulle netop Gentofte være flagskib for den nye folkeskolelov med dens ansvar for egen læring, individuelle læringsstile, kreativitet og faglighed? Og hvorfor var kommunen parat til at spytte ikke mindre end 700 mio. kr. i om- og nybygning af kommunens skoler?

Umiddelbart var anledningen, at kommunens strategi for at øge børnetallet var lykkedes over al forventning. En kraftig udbygning af skolernes kapacitet var derfor nødvendig. SKUB blev imidlertid lanceret som udviklingen af intet mindre end landets bedste skolevæsen (Laursen, 2006: 70). I lighed med skoleeksperimenter i den norske middelklasse formåede SKUB at appellere både til den kulturelle og til den økonomiske middelklasse, ved at opfylde, på den ene side ”følelsen af en vedvarende selvudfoldelse, (...) mens dynamikken mellem selvdisciplinering og målrettet indsats, som var vigtige motivationsfaktorer for den økonomisk middelklasse, blev fastholdt” (citeret fra Aarseth 2014 i Akselvoll & Ellegaard, 2020: 12).

SKUB havde fra starten fokus på skolernes fysiske rammer, idet radikale ombygninger skulle understøtte de nye og mere projektorienterede læringsformer. Samtidig blev skoleledelserne, forældrene, lærerne og eleverne indrullerede i langvarige forløb med at udarbejde værdigrundlag for hver skole under anførsel af eksperter, der forklarede forældrene om barnets hjerne mens indhyrede facilitatorer sikrede at diskussionerne holdt sig indenfor de vedtagne rammer.

Vægten på de fysiske rammer og brugen af hjerneforskning og andre typer af ikke-pædagogiske viden (en ’videnskabeliggørelse’ som Li (2007) kalder *rendering technical*) bidrog på hver deres måde til at flytte magten mellem assemblagens aktører fra lærernes mere erfaringsbaserede autoritet til forældrene, som blev skubbet helt ind i formgivningen af skolernes værdigrundlag. Dermed fik man sikret det store og til tider meget kaotiske projekt udbredt legitimitet og skabt konsensus omkring den fælles indsats for

at stimulere kommunens børn til at blive arbejdsomme, selvorganiserede og kompetente borgere. Udover at gøre skolernes pædagogiske bedrifter landskendte, fremhævede udviklingsforløbet med SKUB de potentialer, der ligger i at inddrage borgerne i små og store forandringsprocesser.

Eksemplet viser, hvordan skolesystemet eroderes og recombines i nye assemblager, som del af en den øvre middelklasses reterritorialisering af skolevæsenet. Elementer foldes sammen på nye måder, så andre relationer vokser frem, i takt med at skoleombygningerne former det 'moderniserede' fysiske miljø. Relativt upåagtet skabes en ændring af normer og orden. Casen viser, hvordan magt og indflydelse bevæger sig mellem aktørerne (fra lærerne og børnene mod eksperter, embedsværk og forældre). Når elementerne i assemblagen 'foldes' på nye måder frigøres det potentiale, der ligger iboende i assemblagen, hvilket bidrager til nytænkning af den stedlige politik. At åbne assemblagen mod forandring øger imidlertid også faren for destabilisering.

Borgerinddragelse og samskabelse som elite dating

Som det fremgår ovenfor, karakteriseres Gentofte som assemblage af den øvre middelklasses reterritorialisering af området og deres kamp for at positionere sig som en ny 'elite'. Dette manifesterer sig ikke blot i synet på det 'gode liv' og i de håb, ønsker og forventninger som i borgerne har til stedets fremtidige udvikling, men også i de magtmekanismer, der arbejder for at sammenbinde politikken forskellige elementer og skabe den fælles forståelse der kan materialiseres og institutionaliseres gennem prioriteringer, der også er udtryk for magt.

Assemblagens tredje mekanisme søger derfor at afdække de "makt-relasjonerne som virker for å realisere politikken gjennom å sørge for, at den bliver akseptert af stedets innbyggere" (Lysgård, 2015: 325). Afslutningsvist vil vi derfor se nærmere på, hvordan Gentoftes særlige konstellation af fortid, nutid og fremtid sætter sig igennem i nye former for politikkonstruktion, den såkaldte samskabelse.

Som det fremgår af de forskellige nedslag skitseret ovenfor, er udviklingen i kommunen og i den politiske forvaltning et resultat af mange forskelligartede forskydninger, udstødelser og fastholdelser, men også af begær, håb og frygt.

Især Strandlundsagen fra 1975 var skelsættende, idet den viste, at en alt for stejl holdning overfor borgernes ønsker kunne afstedkomme utraditionelle initiativer, der i sidste instans kunne true kommunens konservative hegemoni. Efterfølgende var der derfor større lydhørhed i kommunen overfor de nye og mere demokratiske styreformer, hvilket på sigt banede vejen for indførslen af Gentoftes særlige version af samskabelse.

I sine forsøg på at øge den demokratiske dialog har kommunen i stigende omfang brugt borgermøder som kommunikativt værktøj. Disse har i flere tilfælde kunnet mobilisere et imponerende antal borgere, hvilket har bidraget til at øge legitimitet omkring kommunens prioriteringer. På samme måde har borgerinddragende tiltag som SKUB vist, at der blandt borgerne findes et stort potentiale af ekspertviden (de mange eksekverende og strategisk tænkende folk, som den konservative lokalpolitiker Andreas Weidinger henviste til i det indledende citat) der med fordel kan integreres i den lokale politiske proces.

Da styrelsesloven introducerede de såkaldte §17.4 udvalg (også kaldet opgaveudvalg), som et samarbejde mellem offentlige og ikke- offentlige aktører, greb kommunen derfor chancen og kastede sig ud i et radikalt eksperiment med samskabelse. Formålet med §17.4 udvalg er bl.a. at demokratisere den kommunale forvaltning, idet forvaltningen og kommunalpolitikkerne kommer tættere på borgernes behov og ønsker. Derved sikres mere inkluderende, informerede og retfærdige planprocesser (Agger, 2021: 2). Modsat de traditionelle beslutningsprocesser, hvor politikere fra forskellige partier kæmper indbyrdes for at varetage deres vælgeres interesser, er samskabelsesprocesserne gennem §17.4 udvalg karakteriseret ved konsensusøgning. Udvalgene er imidlertid udelukkende rådgivende, ligesom samskabelsen næsten udelukkende finder sted i designfasen (se Kjær et al., 2021).

Gentofte står ikke alene med sin borgerinddragelsespraksis, men ifølge Agger har gennemførslen her været meget konsekvent (Agger, 2021: 4). Mødefrekvensen i kommunalbestyrelsens stående udvalg er bl.a. blevet reduceret fra 11 til 4 årlige møder, ligesom en del af udvalgenes budgetter er blevet overdraget til opgaveudvalgene.

Et opgaveudvalg består typisk af 5 politikere, to kommunale embedsmænd, samt 10 udvalgte borgere. Kriterierne for valget af sidstnævnte er ganske

uklare. Ifølge et interview med en af kommunens §17.4 facilitatorer gennemført af en gruppe RUC-studerende (Kuhn et al. 2019: 35) er det kommunalbestyrelsen, der udvælger borgerne¹¹. Når udvalgene skal dannes, kan man finde opslag i lokalavisen eller på biblioteket. Borgerne kan indsende en interesselikkendegivelse, hvorefter kommunalbestyrelsen udvælger dem med de rigtigt matchende kompetencer, f.eks. nogle fra erhvervslivet, nogle med erfaringer med at indsluse unge på arbejdsmarkedet, nogle gymnasieelever osv. Blandt de kommunalpolitikere eller opgaveudvalgsmedlemmer, jeg har spurgt, var der ingen, der kunne svare klart på, hvilke kriterier, der anvendes i udvælgelsen. Men som facilitatoren siger: ”De borgere, der er med, er jo eksperter på noget af det her. De har noget viden. Nogle gange får vi nogle ind, der er superstatistikere eller datamatikere.” (citeret fra Kuhn et al., 2019: 35).

Til dato har 41 opgaveudvalg afsluttet processen og aflagt rapport til kommunalbestyrelsen. Emnerne, de har arbejdet med, rangerer fra unges trivsel til planlægning af en ny svømmehal. Aktuelt er der 3 arbejdende udvalg (Uddannelsesvejledning-unges frie uddannelsesvalg; Erhvervspolitisk strategi og Fremtidens velfærdsløsninger for ældre).

Udvalgenes kommissorier er udarbejdede af kommunens embedsmænd og er ofte ret snævre. Alt efter opgavens beskaffenhed arbejder udvalgene i 2 til 18 måneder. I denne periode må medlemmerne ikke referere udvalgsmedlemmernes holdninger, men gerne udtrykke deres egne. Referaterne er korte og ukonkrete og angiver ingen dissens. Men man forstår, at de følger en ganske fast skabelon (her refereret fra Aggers feltarbejde i 2016, Agger, 2021:5). Første møde handler om at lære hinanden at kende ved at lave forskellige øvelser, bruge billedkort og præsentationer. På de efterfølgende møder inviteres almindeligvis 2-3 eksterne eksperter, der holder korte oplæg om feltet. Slutteligt udarbejder embedsværket en strategi, der diskuteres inden den fremlægges for kommunalbestyrelsen. Denne strukturering har givet anledning til utilfredshed: Nogle klager over overvældende styring og mener at kommissoriet er snævert: ”De hørte overhovedet ikke efter hvad jeg kom med. Det hele var lavet på forhånd”. En anden sagde ”Jeg synes I skulle lytte til os,

¹¹ Dette bekræftedes i interviewet med kommunalbestyrelsesmedlem Jeanne Toksværd.

I fra forvaltningen. I faciliterer hele tiden og den tid vi har som borgere er så kort (..) hvorfor vil I ikke lade mig komme til orde?" (interview med deltagere, citeret fra Kuhn et al., 2019)

Dette falder godt i tråd med Jeanne Toksværds vurdering:

Generelt er GK kommunalbestyrelsen meget glade for koncepter og smarte ideer. F.eks. SKUB- hvor man nu står med nogle skoler, der blev renoverede på en måde, der viste sig ikke at være smart. Men samskabelsen blev solgt som en af disse gode ideer, som Gentofte kommune burde være med på (...) Selvom man siger, at man nu styrker inddragelse af borgerne, så er det stramt styret. Opgavegrupperne får meget stramme kommissorier. Gode ideer, der ikke falder i tråd med konservativ politik, skrives ud af referaterne.

Mange er umiddelbart glade for at være i opgaveudvalgene. De føler sig servicerede af forvaltningen, selvom der er tale om styrede processer. Politikerne, der sidder i udvalget, skal helst ikke sige noget, da ideen jo er at man skal høre borgernes stemme. Som beskrevet af Jeanne Toksværd:

Så der bliver ingen dialog. §17.4 udvalg er noget man skal have ifølge (den statslige) styrelseslov. Ideen var at højne den politiske debat; men det der er sket i Gentofte er, at økonomispørgsmål er blevet fjernet fra de stående udvalg. Al den slags er flyttet over i Økonomiudvalget, hvor borgmesteren er formand.

Set ud fra et assemblageperspektiv er processen interessant, for selvom det måske er småt med demokratiet i opgaveudvalget, og mange borgere ikke kender til deres eksistens, så har kommunens forsøg på samskabelse virket understøttende på en række lokale aktiviteter, der er iværksat af borgerne selv. Gransker man lokalavisen Villabyerne, de glittede publikationer fra kommunen samt de mange lokalt forankrede Facebook grupper, så udfolder der sig en vidtstrakt underskov af initiativer, der kan betegnes som *community localism* (se Bradley, 2014). Der er havebesøg med deltagelse af kommunens Grønne Guide, en skuespiller og en illustrator har fået støtte til at renovere et lille stationshus og etablere 'verdens mindste forsamlingshus', naturinteresserede unge kan forsøge sig med permakultur, der er 'Repair Cafe' og byttemarkeder. Kommunen sætter rammerne for årlige høstmarkeder, gadeteaterprojekter osv., osv. Der er kort sagt langt fra den virkelighed som en af respondenterne mødte i kommunen, da hun i 1990'erne kæmpede en ensom kamp med at få kommunen

til at engagere sig i miljøpolitik og ansætte en Grøn Guide, selvom dette dengang ville være gratis for kommunen:

For at komme igennem var jeg nødt til at finde alle mulige alliancepartnere, bl.a. i Danmarks Naturfredningsforening, der havde mange konservative medlemmer. Jeg var ikke selv medlem, men det var en måde at få adgang på. Jeg mødte formanden ude i Charlottenlund Skov og måtte sige til ham: 'Så er det nu, hvis vi skal have Grøn Guide'. Jeg var også nødt til at opsøge alle mulige kommunalbestyrelses-medlemmer inden møderne for at søge at påvirke og skrive breve til borgmesteren med hjælp fra bekendte, der var ansatte i miljøstyrelsen. (Interview med Ingrid Hind, aug. 2021)

Et interessant forhold er også den centrale rolle, som kommunen på flere forskellige planer tildeler 'eksperter' - både de udefrakommende, der virker som inspirationskilder (og tidsrøvere) og de eksperter, der inddrages som såkaldte 'almindelige borgere' i opgaveudvalgene. Opgaveudvalgene fremstår her som selve sindbilledet på den proces, hvor der indenfor assemblagen arbejdes for at samle og stabilisere den politiske proces: I opgaveudvalgene arbejdes der først og fremmest med at skabe overensstemmelse mellem dem, der skal forvalte vores adfærd og dem hvis adfærd skal forvaltes. Uenigheder præsenteres som resultatet af misforståelser og som noget der kan rettes op på gennem diverse 'øvelser' og forbedringer. Modsætninger glattes ud, assemblagens kanter justeres og tilpasses, så de kan indeholde uenigheder. Processen følges op af det som Li (2007: 265) kalder 'anti-politics', hvor politiske spørgsmål gøres til noget der kan løses af teknisk vej, mens debatter om de fordelingsmæssige konsekvenser af beslutningerne nedtones. Borgerne opfordres til at blande sig i politik, alt imens dagsordenen indsnævres. På den måde gentænkes og reterritorialiseres assemblagen ved at nye elementer og diskurser inddrages og andre relanceres i nye udformninger som når gamle diskurser genbruges til nye mål.

Konklusion: At ændre for at kunne bevare

Kapitlet har søgt at afdække stedets og stedsidentitetens rolle i/betydning for, at samskabelse i Gentofte er blevet et eliteprojekt. Anvendelsen af assemblagetilgangen har imidlertid budt på både fordele og ulemper.

Generelt har tilgangen bidraget til at de fysiske strukturer og aktanter (landskabet, arkitekturen, hundene og prins Valdemars brev samt skolernes fysiske udformning) og deres agens ikke er blevet overset. Kortlægningen af kommunens morfologi understregede samspillet mellem intentionelle og ikke intentionelle politikker og tydeliggjorde, at kommunens status som *landscape of privilege* på den ene side er muliggjort og vedligeholdt af de fysiske strukturer, men også er et produkt af strategiske dispositioner fra kommunalforvaltningens side, som mobile politikfragmenter, der assimileres og formes til at passe ind i en lokal kontekst. Selvom de fysiske strukturer i form af veje og trafik har skabt et opdelt territorium, hvor man kender sin 'plads', har tid og rumlighed bidraget til at udvide assemblagens folder og rodnet horisontalt, så også kommunens 'yderområder' kan føle sig som del af den kommunale helhed.

Dan Turells kamp for at bevare Vangedes egenart udviskes i takt med at Gentoftes standardfamilie, bestående af to akademikere med to børn flytter ind med deres borgerlige dyder og higen efter at blive en integreret del af kommunen. Det er netop gennem sit image som privilegiernes holdeplads, at Gentofte bygges op som assemblage. Demografien og huspriserne har skabt både ustabilitet og stabilitet, men på baggrund af intentionelle politikker, er det lykkedes for nærværende at stabilisere og fastholde dette billede, der igen har bidraget til at øge stedets attraktivitet.

Som fremhævet af Lysgård er politik imidlertid ikke noget, der 'rejser' som færdigt formulerede systemer og koncepter. Som omtalt ovenfor består de mestendels af bidder og enkeltstående ideer, der ovenikøbet ofte er løsrevet fra deres sammenhæng. Effekten heraf er bl.a. en høj grad af uforudsigelighed. Udfoldelsen af det statslige påbud om etablering af §17.4 udvalg, der i Gentofte kommune udmøntes som samskabelse, påvirkes både af de eksisterende forestillinger om eliter som foregangsmænd med særlige ekspertiser, og af kommunalbestyrelsens angst for at slippe tøjlerne og lade borgerne selv bestemme og endelig af traditionelle 'politikforestillinger', hvor politik bygger på valg og repræsentation.

I opgaveudvalgene er mange af de eksterne medlemmer i udvalgene, som castes som "almindelige borgere", i virkeligheden også repræsentanter for interesse-

organisationer, lokalt erhvervsliv eller frivillige foreninger. Man kan derfor med rette spørge, om §17.4 udvalgte i Gentofte ikke snarere er udtryk for en styrkelse af de privilegeredes adgang til politikformulering.

Ved at betragte Gentofte kommune som en assemblage understreges det, at kommunens historie med dens mange underliggende lag sammen med dens fysiske fremtoning bidrager til at få kommunens borgere til at føle sig privilegerede, med de fordele og byrder som dette bærer med sig. Både SKUB og samskabelse fungerer som redskaber for at tiltrække nye borgere og børnefamilier til kommunen, men bliver, i sin aktuelle udførelse, primært et eksempel på, hvordan de nye måder at gennemføre politik på, primært ender med at sikre at (magt)forholdene kan forblive de samme.

Ulemperne ved at bruge assemblage tilgangen ligger i den uklare afgrænsning af begrebet. Hvad udgør egentlig en assemblage, hvad afgrænser den, hvordan skelner man mellem assemblagens inderside og yderside? Og kan de forskellige elementer og processer (territorialisering og reterritorialisering, ru eller glatte afgrænsninger, osv.) identificeres på en måde, der har videnskabelig 'tyngde' og systematik?

For Deleuze og Guattari er empiriens bidrag til analysen ikke at levere 'reference' punkter, men snarere at formulere problemer og skabe nye begreber. I deres oprindelige tekst vægtedes begrebet 'agencement' (og ikke assemblage), altså det at sammenstykke, udlægge og arrangere – med vægten på agens. Hvad og hvordan der arrangeres og sammenstykses, er langt hen ad vejen et spørgsmål om forskerens kreativitet. Hvad tilgangen tilbyder er således en værktøjskasse og nogle 'briller' gennem hvilke, vi får øje på og indsigt i forbindelser og sammenhænge, ofte af en rodet og uklar karakter, som ligger udenfor og bag det som analysen tog udgangspunkt i. Som i diskursanalyse, er formålet at levere fortolkninger og kaste lys på de grænsedragninger, inklusioner og eksklusioner, som vi formes af og derved 'ryste' vores sedimenterede forståelser. Det betyder naturligvis ikke, at man i mindre grad end i andre videnskabelige tilgange skulle være forpligtede af åbenhed, konsistens, systematik og sandhed.

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

Hvordan gør man så helt konkret? Brug f.eks. Lysgårds tre mekanismer som inspiration:

1. Stedets opkomst. Beskriv stedets/assemblagens fysiske rammer. Hvilken betydning har diverse aktanter som naturen, bygningsmassen, vejnettet haft for stedets udvikling? Hvordan har disse sammen med stedets socialt situerede subjekter (bønder, arbejdere, iværksættere, politikere m.fl.) bidraget til at forme rammerne for det nuværende lokale hverdagsliv?

Prøv derfra at indkredse eksempler på det 'kit', der har understøttet assemblagens stabilitet. Hvilke (re)territorialiseringer kan I på denne baggrund identificere?

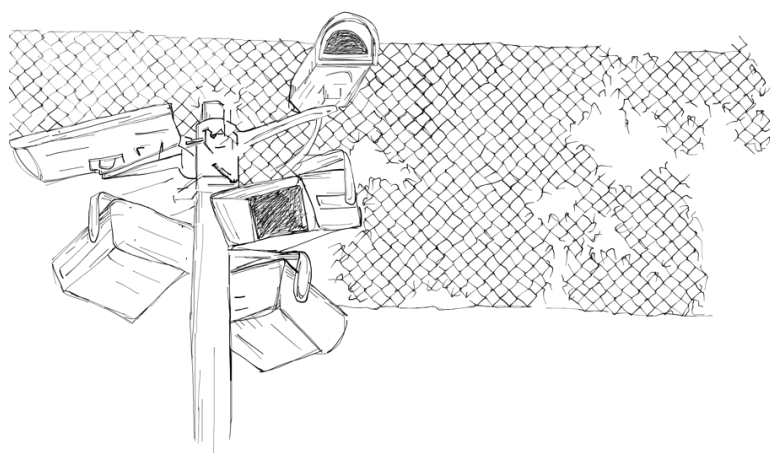
2. Det diskursive 'bagtæppe'. Identificer vigtige felter og narrativer, hvor 'sammenfoldninger' af diskursive elementer, materialitet og praksis kommer til udtryk: Stedets opdelinger (hvad skaber grænser, hvad skaber forbindelser både socialt og fysisk, hvad bygger broer?). Hvem og hvad opfattes som værende henholdsvis indenfor og udenfor? Hvordan kommer sådanne opdelinger til udtryk? Hvordan har det påvirket de begivenheder og den praksis, der udfoldes på stedet?

3. De materialiserede og diskursive magtmekanismer. Udvælg nogle centrale begivenheder med konfliktpotentiale. Hvilke narrativer opstår omkring dem? Hvilke 'politikfragmenter' bringes i anvendelse? Hvilke intentionelle og ikke-intentionelle politikker giver de anledning til? Hvilke grupperinger markerer sig? Hvad bidrager til at skabe henholdsvis stabilitet og usikkerhed? Hvordan holdes assemblagen samlet og hvordan 'arbejdes' der for at åbne eller lukke stedets udviklingsmuligheder?

Referencer

- Agger, A. (2021), Democratic innovations in municipal planning: potentials and challenges of place-based platforms for deliberation between politicians and citizens, *Cities*, 117.
- Akselvoll, M. Ø., & Ellegaard, T. (2020). Nye reproduktionsstrategier i middelklassen? *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, 2020 (4).
- Askgaard & Haugan (2003): Tidsbilleder 1903-2003; Ploekross' Skole og Øregård Gymnasium. København.
- Barth, F. (1969) Ethnic Groups and Boundaries: The social organization of culture differences. Little, Brown.
- Berg, N.G. og Dale, B. (2015) Sted- noen nyere teoretiske tilnærminger og debatter, I Aure M.fl. *Med sans for sted, Nyere teorier*, Fagbokforlaget, Bergen
- Berlingske. (2018): Det gamle Hellerups kamp mod Abu Dhabi og nyriges pralende æstetik. 24.06.2018 Berlingske Sektion 1 Side 8.
- Berlingske (2021): Konflikten på Sigridsvej blusser op igen. Nu handler det om videoovervågning af letpåkledte badende og børn. Berlingske. 08.07.2021.
- Bradley, Q (2014) Bringing democracy back home: community localism and the domestication of political space. *Environment & Planning D: Society & Space*. Vol.32 No. 4: 642-657
- Dale, B. og Berg, N.G. (2013) Hva er stedsidentitet og hvordan fanger vi den opp? I Førde et al. *Å finne sted, Metodologiske perspektiver i stedsanalyser*. Fagbokforlaget, Bergen
- de Coninck-Schmidt, N. og Tranum-Jensen, H. (2011), *2900 Hellerup; Set i Bakspejlet*. Gentofte Lokalhistoriske Forening.
- DeLanda, M. (2006) Deleuzian Social Ontology and Assemblage Theory. in Fuglsang: *Deleuze and the Social*, 250-266
- Dovey, K. (2008). Framing places: Mediating power in built form. Routledge.
- Dovey, K. (2009). Becoming places: Urbanism/architecture/identity/power. Routledge.
- Dovey, K. (2011) Uprooting Critical Urbanism, *City*, 15, (3/4) 347-54).
- Duncan J & Duncan N (2004). Landscapes of Privilege. The Politics of the Aesthetic in an American Suburb, Routledge.
- Center for Ungdomsforskning Ungdomsprofil 2020, Gentofte Kommune, udført af Katrine Thea Pløger Nielsen og Arnt Louw.
- Cruikshank, J. & Lysgård H. K. (2015): Diskursanalyser som kunnskapsgrunnlag for stedsudvikling i Førde mfl. *Å finne sted, Metodiske perspektiver i stedsanalyser*, Fagbokforlaget.
- Gentofte Kommune 09.10.2020 Program. Gentofte Mødes
- Edensor, T., Kaladides, A. & Kothari, U. (2020). Introduction: thinking about place – themes and emergent approaches In Edensor et al: *The Routledge Handbook on Place*. Routledge.
- Information, 18.11.2017: Danmarks mest ulige kommune er kåret, og vinderen er – Gentofte.
- Kjør, U., Opstrup, N., & Thomsen, M. K. (2021) Samskabelse sat i system? Kommunernes brug af 17-4-udvalg. *Politica*, 53(3), 240-260.
- Kitaj, T. (2018) *Til Gentofte*. Frydenlund
- Kuhn, L. A. R., Christensen, A., Witzke, M. J., Larsen, M. U., & Olesen, J. Ø. (2019) Samskabelset sammensurium af muligheder og udfordringer. Rucforsk, Roskilde.
- Laursen, Per Fibæk. (2006). Fleksibel skole: er læringsaftaler og monitorering fremtiden i danske skoler?. Gyldendal.
- Li, T. M. , (2007) Practices of assemblage and community forest management. *Economy and Society* 36:2, 263-293.
- Lysgård, H.K. (2015) Stedlig kulturbasert utviklingspolitikk som 'assemblage' i Aure et al: *Med sans for sted, Nyere teorier*, Fagbokforlaget, Bergen.
- Massey, D. (2005) For Space. London: Sage.

- Naur, I., (1977) Magt og Medindflydelse, rapport om Strandlund i Gentofte og tanker om beboerarbejde og det kommunale styre. Beboertryk, København.
- Nyseth, T. og Pløger, J. 2015: Perspektiver på steders tilblivelse i Aure et al: *Med sans for sted, Nyere teorier*, Fagbokforlaget, Bergen
- Ottosen, M. H., (2009) A sense of ones place: Residentielle erfaringer i arbejder og overklassen, *Sosiologisk Tidsskrift*, Universitetsforlaget Oslo.
- Page, S., (2020) Assemblage Theory, I *International Encyclopedia of Human Geography*, 2nd edition, Elsevier.
- Simonsen, K., (2001) Rum, sted, krop og køn i Kirsten Simonsen *Praksis, rum og mobilitet: socialgeografiske bidrag*. Roskilde Universitetsforlag.
- Stensgaard, Pernille og Markus Bernsen, 2011: *Hellerup; Fortællinger fra reservatet*, Gads Forlag.
- Torfin, J. & Sørensen, E. (2015) Evaluering af ny politisk arbejdsform i Gentofte Kommune, Delrapport 1-3 + bilag.
- Trap (2019) *Gentofte Kommune*, Gads Forlag
- Turell, D. (1975) *Vangedebilleder*, Gyldendal.
- TV2 Lorry 05.11.2017 <https://www.tv2lorry.dk/kv17/politiker-om-borgerinddragelse-vi-mister-overblikket>
- Villabyerne 08.03.2016:4 Hele forløbet har været en skinmanøvre.
- Villabyerne 17.03.21 Når man er født i Gentofte, må man ikke fejle.
- Villabyerne 14.06.2021: Vandpiber og Høj musik ødelægger vores strande.
- Villabyerne 21.06.21: Måske Weidinger bare skulle stikke vandpiben ind.
- Villabyerne 21.09.2022:8. Debat: Skilte skal ikke fjernes på kystvejen.
- Villabyerne 10.05.23 Omstridt advokat overvåger stadig strand: Nu handler det om træfler.
- Wanwik, T.I og Haarstad, H. 2015 'Råvaresonens geografi: Steder som flerdimensionelle ansamlinger' i Aure et al: *Med sans for sted, Nyere teorier*, Fagbokforlaget, Bergen
- Watt, P. (2020) "Class and place" In Edensor et al: *The Routledge Handbook on Place*. Routledge.
- Woods, M. (2016) "Reconfiguring places – wealth and the transformation of rural areas" I Hay, I. & Beaverstock: *Handbook on Wealth and the Super-Rich*, 264-286. Elgar Publishing
- Hay, I. & Beaverstock: *Handbook on Wealth and the Super-Rich*, 264-286. Elgar Publishing
- Østergård, M. (2009) Gentofte listen slikker sårene. Sjællandske nyheder 7. december 2009

Tunnelbyen: Produktionen af undtagelsesrum og ikke-steder på Danmarks største infrastrukturprojekt

Astrid Laura Dam & Louise Frank Rasmussen

Relationen mellem sted og magt er én af de mest spændende, men også mest problemfyldte tematikker, man kan beskæftige sig med, når man vil undersøge stedet som fænomen. Når magten over stedet nærmest bliver hegemonisk, udvikles en lang række situationer, der sætter såvel stedet som de mennesker, der bebor eller færdes på stedet, i en slags undtagelsestilstand. Få steder er dette mere tydeligt end i de lejre for arbejdere, der oprettes ved store bygge- og anlægsarbejder. I dette kapitel vil vi se nærmere på de midlertidige arbejderboliger i *Tunnelbyen*, der er opført ved Femern Bælt byggeriet på Sydlolland, hvor en permanent tunnelforbindelse bygges mellem Danmark og Tyskland. Entreprenørerne, der står for at opføre Tunnelbyen, beskriver den som Danmarks største hoteloperation, og myndighederne og fagbevægelsen, der står bag boligernes retningslinjer, beskriver den som *den perfekte model* for boliger til arbejdere på moderne byggepladser. Men er det sandt? Perfekt for hvem? Er Tunnelbyen virkelig et mønster-eksempel på filantropisk virksomhed eller gemmer der sig andet bag struktureringen af dette sted?

Fokus i kapitlet ligger på de socio-rumlige mekanismer, der immobiliserer arbejderne i såkaldte *ikke-steder*, såsom arbejderbyer, hvor de lever et liv i en slags semi-permanent undtagelsestilstand, isoleret fra det omkringliggende samfund. Vi har valgt at betragte situationen for arbejderne som en udgave af "homo sacer" ("fredløs"), en figur for det ultimative biopolitiske subjekt, hvis liv er frataget kulturelle og politiske former (Agamben, 1998). Vi er heri inspireret af den italienske filosof Giorgio Agamben, der har brugt begrebet som udgangspunkt for sit hovedværk "Homo Sacer: Den suveræne magt og det nøgne liv" (1998). Her analyserer Agamben, hvordan homo sacer-figuren viser sig i moderne situationer, hvor mennesker bliver reduceret til "bare life" og frataget deres rettigheder og værdighed. Som eksempel anvender Agamben ofte

Auschwitz og fangerne heri som de ultimative undtagelsesrum- og subjekter, hvorfor det er vigtigt at påpege, at vores arbejde med Agambens teorier i relation til Tunnelbyen ikke er et spørgsmål om at drage lighedstegn mellem Auschwitz og Tunnelbyen. Dette ville ikke være retfærdigt (eller sandfærdigt) over for hverken FLC, den danske stat, fagbevægelsen eller arbejderne. Kapitlet skal derimod læses som et forsøg på at anvende Agambens teorier som en *fremkaldervæske* på magtens bevægelser i rummet og nogle af de processer, der har fundet og stadig finder sted i og omkring Tunnelbyen, dens beboere og håndhævere.

Det er vores påstand, at arbejderne i Tunnelbyen (også kendt som FLC Village) er udsat for en suveræn magt, hvor der kan dispenseres fra eller gnaves i kanterne af ellers gældende lov og ret i samarbejde mellem staten, kommune, entreprenørerne og fagforening, hvilket etablerer en undtagelsestilstand og et undtagelsesrum, der gør enhver arbejder til en potentiel homo sacer.

De første arbejdere flyttede ind i Tunnelbyen i slutningen af 2021, og boligerne var fuldt besat i løbet af 2023. Til trods for de mange års planlægning af den perfekte model og myndighedernes gode hensigter, beskriver flere af arbejderne imidlertid det at bo i Tunnelbyen som at bo i en fangelejr, hvor de føler sig isoleret, kontrolleret og overvåget af deres arbejdsgiver, der gennem boligen stavnsbinder dem, idet de fratages muligheden for at forbedre egen situation.

For at undersøge dette paradoks vil vi i kapitlet undersøge de processer, der førte frem til retningslinjerne for de opførte boliger og hvordan myndighederne, fagbevægelsen og bygherren systematisk og i bedste mening får skabt de betingelser, der gør Tunnelbyen eksemplarisk som et såkaldt *undtagelsesrum*.

Byggepladsernes boliger

Bygge- og anlægsprojekter i den skala, som hele Femern Bælt projektet udgør, kræver en stor arbejdskraft, hvilket medfører et behov for at indkvartere arbejderne i geografisk nærhed til byggepladsen. Behovet for indkvartering til arbejderne skyldes, at en stor del af arbejdskraften består af udenlandske arbejdere, der ofte bevarer deres statsborgerskab og faste bopæl i hjemlandet, imens de arbejder på store byggeprojekter i andre lande i kortere eller længere

perioder. Idéen om en organiseret *Tunnelby* ved byggepladsen for Femern Belt forbindelsen skyldes en stigende interesse for arbejderne boligsituation i forbindelse med store bygge- og anlægsprojekter i Danmark.

Statens, kommunens og fagbevægelsernes kamp for strengere sociale klausuler for den rumlige organisering af arbejderne bunder blandt andet i *skrækeksempler* fra metrobyggeriet i København, hvor arbejderne, primært portugisere, italienere og polakker, var indkvarteret i gamle industribygninger eller campingvogne rundt omkring i Storkøbenhavn (Politiken, 2014; Jyllands-Posten, 2001). Under corona-udbruddet blev der i medierne også sat fokus på de sundhedsmæssige konsekvenser ved, at arbejderne delte værelser og generelt boede tæt under uhygiejniske forhold (DR, 2020).

Til trods for de mange eksempler på opførelsen af midlertidige boliger til udenlandsk arbejdskraft på større bygge- og anlægsprojekter, findes der kun lidt viden om, hvad de sociale og rumlige processer og praksisser på disse steder er. Undersøgelser af disse lejre er sparsomme og stort set begrænset til sensationelt opsatte artikler i nyhedsmedier. I forskningen reduceres undersøgelser af arbejderne boliger generelt til systematiske og spørgeskema-baserede kortlægninger af *faciliteter* og *forhold*, og ofte fokuseres der på lejre uden for EU, senest forholdene i forbindelse med VM-byggerierne i Qatar (Bruslé 2012; Gardner 2012; Ewers et al. 2020; Chomowicz, n.d.) men også lande som Thailand (Thinkhamrop et al. 1997), De Forenede Emirater (Buckley, 2013) og Sydafrika (Smallwood & Deacon, 2016).

De sociale og rumlige processer for produktionen af andre typer af lejre, såsom fængsler, flygtningelejre eller asylcentre, er mere veldokumenterede i den kvalitative forskningslitteratur, idet der udover sociologien også trækkes på stedsteoretiske perspektiver (se eksempelvis Diken (2004), Gregory (2006), Ajana (2013) og andre, der, som dette kapitel, navnligt bygger på Agambens teoretiske arbejde). I denne del af forskningen fokuseres ofte på *flygtningen* eller *asylansøgeren* som genstanden for analysen. I dette kapitel er det, foruden arbejderne, de rumlige processer bag Tunnelbyen som udgør den primære del af kernen i genstandsfeltet.

Undtagelsesrummet

Undtagelsesrummet som teoretisk udgangspunkt er interessant for forståelsen af steder, da undtagelsesrummet blandt andet er karakteriseret ved at være en form for *ikke-sted*, det vil sige en type af steder, der adskiller sig fra det, vi i daglig tale ville omtale som *normale* steder. Forestillingen om disse såkaldte ikke-steder vil vi vende tilbage til senere, for nu vil vi kort se nærmere på det teoretiske bagtæppe for undtagelsesrummet i Giorgio Agambens tænkning.

Agamben peger på produktionen af undtagelsesrummet som et væsentligt karakteristika ved vores hyper-moderne og globale samfund i kraft af, at undtagelsesrummet er formet og styret af netop dét at regulere for at ekskludere (Kearns, 2013). Ifølge Agamben opstår undtagelsesrummet nemlig, når myndigheder gennem deres suverænitet regulerer og skaber særlige betingelser i et rum, som er med til at regulere visse kroppe heri, hvormed Agamben kobler den suveræne magt til biopolitikken i en mere foucauldiansk tænkning (Geulen, 2012; Diken, 2004).

Den suveræne magt er i Agambens tænkning, den instans, der kan erklære undtagelsestilstand, det vil sige sætte loven eller dele heraf ud af kraft. Her er det dog nødvendigt at understrege, at denne suspension i sig selv er legaliseret og konstitueret inden for lovens rammer, hvorfor man kan tale om, at undtagelsesrummet er et legalt konstitueret rum for undtagelsen (Ajana, 2013). Dette indebærer også, at den suveræne magt har skabt en tilstand, hvor de *normale* regler ikke gælder, men hvor denne undtagelsestilstand er en del af den juridiske struktur. Det er denne lovlige suspension, som ifølge Agamben skaber en gråzone mellem lov og lovløshed.

I Agambens teoretiske arbejde fremstår den suveræne magt som et komplekst og ofte tvetydigt begreb, der har evnen til at undtage fra juridiske normer, udøve kontrol over liv, og skabe betingelser, hvor grænserne mellem lov og lovløshed, orden og undtagelse bliver slørede. En tvetydighed, der også vil vise sit ansigt i analysen af Tunnelbyen, som i dette kapitel betragtes eksemplarisk for undtagelsesrummet. I sit arbejde anvender Agamben primært koncentrationslejren Auschwitz som det ultimative billede på undtagelsesrummets produktion i sin mest brutale og rå form. Kapitlet her har naturligvis ikke til hensigt at

bruge teorien til at postulere, at de indsatte i Auschwitz er det samme som arbejderen i vores kontekst, eller at lejren er det samme som Tunnelbyen.

Det teoretiske tankegods fra Agamben om produktionen af undtagelsesrum kan derimod anvendes til at undersøge, hvordan visse grupper af mennesker begrænses eller kontrolleres i deres bevægelse, og hvilke infrastrukturer der understøtter denne kontrol (f.eks. mure, hegn, checkpoints), hvordan undtagelsestilstanden skaber særlige rum, der opererer uden for den normale juridiske og politiske orden og hvordan magten udøves i disse undtagelsesrum.

Feltarbejde

Kapitlet bygger på vores specialearbejde i foråret 2023, hvor vi gennemførte en række feltbesøg i Rødbyhavn samt interviewede repræsentanter fra fagbevægelsen 3F og planlæggere fra Lolland Kommune; to organisationer der begge var med til at udvikle boligernes retningslinjer, som er angivet i anlægskontrakten mellem den danske stat (Femern A/S), der er bygherre, og entreprenørerne (FLC). Efterfølgende er vi kommet i besiddelse af nye dokumenter, heriblandt en udfyldt kontrakt for en polsk arbejder og den dertilhørende personalehåndbog, som alle arbejderne modtager ved ansættelse. Som konsekvens af nye spørgsmål, der har rejst sig efter specialet, har vi udarbejdet et korrektionsnotat (Dam, 2024) til specialet baseret på et efterfølgende interview med direktøren for Femern Belt Development (FBD). Femern Belt Development er en interesseorganisation og fond, der arbejder med forskellige former for udvikling i og omkring Femern-byggeriet. I FBDs bestyrelse sidder 11 repræsentative medlemmer fra blandt andet Region Sjælland, Lolland-, Guldborgsund-, og Vordingborg kommuner, 3F og Dansk Industri (Vedtægter, 2017). FBD og flere af medlemsorganisationerne deltog i udarbejdelsen af retningslinjerne for Tunnelbyen.

Store sikkerhedsforanstaltninger gjorde, at det ikke var muligt at komme ind og besøge Tunnelbyen i løbet af vores feltarbejde, og vi mødte generelt tilbageholdenhed blandt arbejderne for at udtale sig på grund af frygt for at blive fyret. Dette skyldes blandt andet, at det i personalehåndbogen, som er en forlængelse af arbejdskontrakten, fremgår, at de ikke må tale med pressen.

Vi formåede dog at få fem arbejdere i tale, der tidligere har boet i Tunnelbyen. Vi besøgte dem i deres hjem uden for hegnet, et hjem der deles af 10 arbejdere og lejes af entreprenørerne i FLC af en privat udlejer. Når vi henviser til “arbejdernes” oplevelser, trækker vi på disse samtaler, men for at beskytte deres identiteter, undlader vi at gå i detaljer med deres specifikke boligforhold. Vi benytter kortere uddrag fra specialet i dette kapitel, men gør opmærksom på, at specialet i sin fulde længde er afleveret som fortroligt materiale for at beskytte de fem arbejders identitet.

Kontekst for Tunnelbyen

Lad os se nærmere på Tunnelbyens umiddelbare kontekst. I Rødbyhavn på det sydlige Lolland er et 2 meter højt trådhegn trukket op rundt om et 1,2 millioner kvadratmeter stort areal efter flere årtiers planlægning. Bag hegnet findes en verden af mænd, mudder og maskiner. En bastard hybrid af byggeplads og bosted for de mere end 3000 tunnelarbejdere, der i skiftehold arbejder på at etablere en 18 km lang sænketunnel mellem Danmark og Tyskland, som skal forbinde Skandinavien med det europæiske kontinent.

Bygherre og ejer af projektet er den danske stat gennem selskabet Femern A/S under Sund & Bælt. Femern A/S bemyndiges gennem anlægsloven (2015) til at anlægge og drive Femern Bæltforbindelsen samt foretage de nødvendige dispensationer og dispositioner, som byggeriet må kræve, heriblandt også brug af ekspropriation, eksempelvis: “§ 2. A/S Femern Landanlæg bemyndiges til at anlægge og drive de danske landanlæg og til at foretage de dispositioner, som er nødvendige med henblik på gennemførelsen heraf” (Anlægsloven, 2015). Femern A/S har hyret Femern Link Contractors (FLC) til at gennemføre konstruktionen af tunnelelementerne og den landliggende del af byggeriet samt opførelsen og driften af Tunnelbyen til at huse tunnelarbejderne. FLC er et konsortium bestående af 9 entreprenører, heriblandt Danmarks største entreprenørvirksomhed, *Per Aarsleff A/S*, og verdens næststørste selskab inden for koncession- og byggebranchen, det franske *VINCI Construction*.

Det samlede byggeri anslås at koste 55 milliarder kroner (dette er 2015 priserne) og tunnelen forventes færdig i 2029 (Femern A/S, 2020). Det er den danske stat, der stiller statsgaranti for finansieringen, men den egentlige

finansiering af byggeriet og Tunnelbyen forventes dækket gennem fremtidig brugerbetaling ved betalings-anlægget på dansk side.

Inde bag byggepladsens hegn er Tunnelbyen (også kendt som FLC Village) etableret og består af 42 midlertidige enheder med en kapacitet på 1344 værelser à ca. 8 kvadratmeter (Femern A/S, 2023). Driften og udlejningen af værelserne styres af FLC, som beskriver Tunnelbyen som *Danmarks største hoteloperation*, idet de løser den logistiske byrde at tilbyde bolig til omtrent 3000 arbejdere, der arbejder i skiftehold af perioder på typisk 28 dage på byggepladsen, 14 dage i hjemlandet. Beboerne i Tunnelbyen består udelukkende af byggepladsens såkaldte *blue collar workers*, og er primært mænd og primært polske.

Foto 1. Tunnelbyen set fra syd mod nord i oktober 2023. Kilde: Femern A/S pressefoto

På foto 1 ses Tunnelbyen, som den så ud i oktober 2023. Nord for indhegningen (foran den lille klynge af træer) ses nogle aflange lysegrå barakker, der huser Bygge- Anlægs- og Trækartellet (BAT-kartellet), som er et fagligt kartel for syv fagforbund, heriblandt HK, Dansk Metal og 3F. På foto 2 ses placeringen af Tunnelbyen i relation til resten af byggepladsen for at give et indtryk af områdets skala. Vejen, der løber vest mod øst (på tværs i billedet), strækker sig

over ca. 2 km, og øst for byggepladsen (venstre for billedet) ligger byen Rødbyhavn, som afskæres fra byggepladsen med motorvej E47s udløb til færgeterminalen mod Puttgarten.

Foto 2. Oversigt over byggepladsen til Femern Bælt tunnelen i foråret 2023.

Retningslinjerne for arbejderne boliger er nedskrevet i den anlægskontrakt, der er indgået mellem bygherre (den danske stat, Femern A/S) og entreprenørerne (FLC) og er udarbejdet i et tværorganisatorisk samarbejde mellem en række aktører, navnlig Fagbevægelsen 3F og Lolland Kommune, der begge er repræsenteret i bestyrelsen for FBD. De involverede aktører vil vi i dette kapitel referere til som “myndighederne og de øvrige aktører”.

Retningslinjerne stiller krav til boligernes indretning og hører under de sociale klausuler, der skal sikre ordentlige forhold for arbejderne, så de får de bedst mulige betingelser i løbet af deres arbejdskontrakter. Retningslinjerne inkluderer derfor krav om (dette er et udpluk): Én person pr. værelse, ét toilet, ét brus og én håndvask, ét vindue, ét skrivebord, én seng og én aircondition pr. værelse, samt adgang til fællesfaciliteter såsom fælles opholdsrum med siddepladser og tekøkken, et fitnessrum og en fælles kantine, hvorfra arbejderne får serveret mad tre gange om dagen (Transport- og boligministeriet, 2020).

Opførelsen af Tunnelbyen efter disse retningslinjer indgik i det samlede tilbud fra FLC, da de vandt kontrakten. Finansieringen indgår således i det samlede budget, der dækkes af den førnævnte statsgaranti og et mindre bidrag fra EU på omtrent 4 milliarder kroner. Der er altså tale om et offentligt-privat samarbejde, hvor staten agerer bygherre gennem etablering af Femern A/S under holdingselskabet Sund & Bælt, der også driver Storebæltsbroen og Øresundsbroen.

Produktionen af ikke-steder

I dette afsnit vil vi se nærmere på de fysiske rammer for Tunnelbyen, der er opført for at imødekomme de retningslinjer, som myndighederne og de øvrige aktører har stillet for arbejdernes boliger. For hvordan etablerer de fysiske rammer i og omkring Tunnelbyen grundstrukturen for den kontrol, der skaber det, vi i vores analyse vil kalde for undtagelsesrummet? Til at svare på dette vil vi først alliere os med forestillingen om *ikke-steder*, der, som tidligere nævnt, er et kendetegn for undtagelsesrummet.

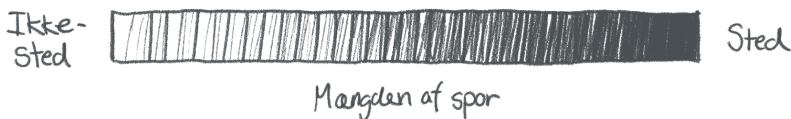
Begrebet ikke-steder udfoldes af antropologen Marc Augé (1995), der beskriver, at ikke-steder har den grundlæggende særhed, at de er defineret af de ord og tekster, ikke-stederne *tilbyder* os: stedernes “instructions of use” (Augé, 1995). Der er tale om rum, som er formet ud fra bestemte formål, hvor individet således kun er forbundet til stedet gennem dets formål, der dikteres af stedets instrukser. Dette gør, at ikke-steder er fattige på social og kulturel indlejring i modsætning til *normale* steder. I sin teoretisering eksemplificerer Augé ofte ikke-steder som formålsstyrede steder såsom motorveje, shoppingcentre og lufthavne (Augé, 1995). Det er de steder, vi skaber, når vi kører ned ad motorvejen, går gennem supermarkedet, venter i lufthavnens lobby, og så videre.

Argumentet mod ikke-steder er ofte, at begrebet oversimplificerer de måder, hvorpå mennesker oplever og interagerer med steder. Selvom steder som lufthavne og motorveje kan *synes* at mangle en følelse af forankring og historie, er de ikke uden social og kulturel betydning, og det kan stadig argumenteres, at mennesker fortsat danner sociale forbindelser og deler kulturelle oplevelser i disse steder til trods for deres midlertidighed eller flygtighed. En sådan

tænkning antager dog, at ikke-stedet søger at beskrive steder, der er *fuldkomne* fri fra social og kulturel indlejring.

Tykke og tynde steder

I vores forståelse af ikke-stedet søges det snarere at beskrive steder, der er produceret netop med henblik på at *besværliggøre* social og kulturel indlejring, det vil sige at stedet begrænser *muligheden* for at efterlade spor i stedet. Det at efterlade spor i steder taler ind i en forståelse af steder som bestående af en række spor, der efterlades gennem forskellige repræsentationer og praksisser i rummet, hvis akkumulering gør dem til *egentlige* steder eller endda *gode* steder. Et eksempel kan være den lille købstad, som vi kender så godt og ofte vil beskrive som *hyggelig* eller ligefrem *hjemlig*. Her har generationer af stedets beboere og brugere efterladt sig spor, som kan aflæses i materialiteten: Fra dekorationer og detaljer på byhusenes facader, forskellige typer erhvervs arkitektoniske træk, til spor fra tidligere nedrivninger, hærværk og graffiti. Disse udgør de kulturelle og sociale indlejringer fra forskellige repræsentationer og praksisser, hvis tilstedeværelse eller fravær på den måde gør det muligt at tale om, at steder kan være *tynde* eller *tykke* på spor (en betragtningsmåde, vi er Keld Buciek taknemmelig, se også Anderson, 2010),

Sat på et spektrum, hvor ikke-sted er den ene yderpol og sted den anden, må mellemrummet her forstås som mængden af spor i stedet, hvori stedets produktionen er *tovtrækkeriet* i spektret. I denne rumforståelse hvor steder, afhængig af deres placering på spektret, aflæses som tynde (få spor) eller tykke (mange spor), er det *tykkelsen*, som er interessant for analysen frem for forestillingen om et egentligt nulpunkt (ingen spor). Teoretisk kan man så anerkende en forestilling om et ikke-sted som et *konceptuelt* nulpunkt på dette spektrum med forbehold for, hvor umådeligt svært det er egentligt at opnå dette

nulpunkt, og det er således selve *aktiviteten* hen mod nulpunktet, som er genstanden for analysen af ikke-steder.

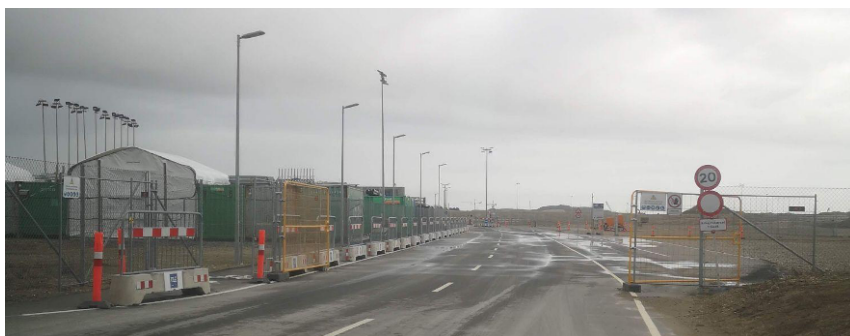
Tunnelbyen som ikke-sted

Hvis vi vender blikket mod Tunnelbyen er et af de første kendetegn for ikke-stedet, de mange instrukser, som man introduceres for allerede ved ankomsten til Rødbyhavn, når man drejer af motorvej E47, inden den glider ud i færgeterminalen til Puttgarten. Her mødes man af en skilteskov, der henviser til Tunnelbyen mod øst og Rødbyhavn mod vest. Ved ankomsten hertil fristes man til at drage parallellt til lufthavnen, hvor den rejsende lynhurtigt skal kunne orientere sig: skal jeg mod departure eller arrival? Til baggage check-in eller security? Til Tenerife eller Tallinn? Byggeplads eller byliv?

Ikke-stedets overdrevne brug af det, Augé kalder for “instructions of use” gennem skiltning og symboler, skyldes de manglende kulturelle og sociale indlejringer i materialiteten, som gør det svært at navigere på almindelig vis (Augé, 1995). For at vende tilbage til eksemplet med den traditionelle købstad, kan man i sådan et sted gennem arkitekturen, dufte og subtile spor fornemme, hvornår man befinder sig ved byens torv (med markedsplads, kirke og rådhus) eller den primære handelsgade. I ikke-stedet er man derimod dybt afhængig af nøgne inskriptioner til at navigere rundt i stedet, og drejer man mod byggepladsen, fortsætter den udbredte brug af skilte og symboler, hvilket yderligere forstærker ikke-stedets formålsbestemmelse.

Instrukserne i og omkring Tunnelbyen er både præskriptive (20 km/t zone), restriktive (adgang forbudt for uvedkommende) og informative (“you are now entering the construction site”), og symbolerne er med til at ekskludere alle, som ikke har et bestemt formål på pladsen. Selvom det er *muligt* at køre ind gennem de få steder, hvor der er åbninger i hegnet, er det tydeligt, at det ikke er *meningen*. Som den giftige farve på frøer eller de imiterede store øjne på sommerfuglens vinger, der skal holde fjenderne væk, opfordrer ikke-stedet gennem brug af hegn, symboler, instrukser og skiltning til at opføre sig og handle på en bestemt måde, her ved at signalere, at uvedkommende for byggepladsen skal holde sig væk.

Inderside-yderside opdeling

De mange instrukser er dermed en måde at sortere stedets brugere og begrænse det til de personer, der har et *formål* i stedet. For Augé indebærer dette en opdeling mellem formål og hverdagsliv, hvilket han uddyber med, at ikke-stedet gennem opdelingen fritager (eksempelvis) den rejsende sine hverdagslige determinanter og herigennem reducerer denne til sit formål med ikke-stedet:

A person entering the space of non-place is relieved of his usual determinant. He becomes no more than what he does or experiences in the role of passenger, customer or driver. Perhaps he is still weighed down by the previous day's worries, the next day's concerns; but he is distanced from them temporarily by the environment of the moment. (Augé, 1995:103)

For Tunnelbyen er der, udover instrukserne, opsat forskellige slags barrierer, som indgår i processen for at reducere menneskene heri til deres formål, her arbejdet på byggepladsen. Med brugen af hegn, symboler, instrukser og skiltning til at afgrænse formål optegnes konturerne for en interessant inderside-yderside opdeling med den formålsstyrerede byggeplads og Tunnelbyen på den ene side og det mangefacetterede hverdagsliv og Rødbyhavn på den anden side. Inderside-yderside opdelingen består af 1) førnævnte opdeling mellem dem, der hører til, og dem, der ikke hører til stedets formål, og 2) de fysiske aspekter, blandt andet ved at Tunnelbyen er isoleret fra resten af samfundet gennem fysisk adskillelse fra Rødbyhavn (med indkøbsmuligheder, spisesteder og foreningsliv) med geografisk store afstande, en gennemskærende motorvej, togskinner og færgeterminal.

Bülent Diken fremhæver i sit arbejde med flygtningelejre denne inderside-yderside opdeling som karakteriserende for en tolkning af ikke-stedet som undtagelsesrum (Diken, 2004; Diken & Laustsen 2006), da ikke-stedets opdeling ifølge Diken bruges til at skabe orden. En væsentlig pointe er her, at det, der er *indersiden*, forstås som det, der *ekskluderes fra* og *ydersiden* som *eksklusionen*. Med andre ord er ydersiden den verden, vi nu betragter omme bag hegnet. I sin teoretisering af inderside-yderside opdelingen peger Diken yderligere på, at det fra mange eksempler gennem historien er en velkendt strategi at placere *de fremmede* (for Dikens arbejde, flygtninge) i mere eller

mindre lukkede camps afskåret fra det *normale* hverdagsliv i det omkringliggende samfund (Diken & Laustsen, 2006).

Tunnelbyens isolerede placering ved byggepladsen, hvor den også er fysisk afskåret fra det omkringliggende samfund, er et af de væsentligste karakteristika for denne inderside-yderside opdeling, som, i kontrastens natur, bringer ikke-stedet som fænomen frem i lyset. Tunnelbyen er noget *andet* end Rødbyhavn, det *normale* sted.

Selvom en intentionelt *isolerende* placering af Tunnelbyen kan diskuteres, er den endelige placering af Tunnelbyen naturligvis ikke tilfældig, men det kan alligevel være svært at sætte en præcis finger på hovedårsagen for denne strategi.

Tunnelbyen placerer arbejderne i geografisk nærhed til arbejdspladsen, der minimerer behovet for ny eller udvidet infrastruktur i forbindelse med at arbejderne ellers skulle bevæge sig over større afstande til byggepladsen. I det lolland-falsterske findes der i øvrigt en historik med afsides husning af udenlandsk arbejdskraft, her drejede det sig primært om polsk arbejdskraft til roeproduktionen, de såkaldte *polske roepiger*, der kom til egnen i slutningen af 1800-tallet for at få sæsonarbejde (Immigrantmuseet, n.d.). Til roepigerne blev der bygget arbejderboliger i forskellige størrelser og typer, såkaldte *polakkaserne*, der hver kunne huse 50 arbejdere, en idé hentet fra Tyskland i 1840'erne, hvor kaserneboliger var almindelige (Immigrantmuseet, n.d.). Polakkaserne blev typisk bygget ude på roemarken for at mindske spildtid med transport til og fra arbejdsstedet, og derfor var placeringen ofte afsides og isoleret fra lokalsamfundet (Immigrantmuseet, n.d.).

Placeringen af Tunnelbyen var i sin tid også en politisk debat i Lolland Kommune og i samtale med en planlægger herfra bliver det tydeligt, hvordan placeringen af Tunnelbyen inde på Femern Bælt projektets areal havde til formål at løse flere problematikker for kommunen. I følgende uddrag beskriver planlæggeren nogle af de politiske motiver for placeringen:

Planlægger: Lolland Kommune vil ikke have nogen af de der slumområder eller nybygger guldgraver områder, fordi allerede tilbage i 2010, der traf byrådet den beslutning om, at den eneste camp, Lolland kommune vil acceptere, altså i forhold

til ny planlægning, det var den, der lå i Femern-projektet [Tunnelbyen, red.]. Hvis der kom nogen og spurgte, og det vidste Lolland Kommune der ville: Kan vi ikke lige få knaldet nogle moduler op et eller andet sted ude på en mark, og så kan vi lige få lavet en landzonetilladelse til sådan noget? Det vil Lolland Kommune sige nej til. [...] Lolland Kommune har haft masser af henvendelser om ikke de kan få en lokalplan for et eller andet i Søllested eller nogle steder nede på Lolland. Et gammelt plejehjem, hvor der lige kan ombygges med nogle containere ude i haven og lige lidt spisesteder ind på de gamle bygninger. Så har de plads til 500 mand. Der har Lolland Kommune simpelthen sagt nej. Altså jeg kender mindst 10 eller 20 sager, hvor Lolland Kommune har sagt nej.

Foruden retningslinjerne for boligernes faciliteter, stiller Lolland Kommune altså også politisk krav til, at Tunnelbyen - i uddraget beskrevet som en camp - af planmæssige årsager skal placeres på Femern Bælt projektets egne arealer, det vil sige de statslige arealer. Et sådant krav stiller Lolland Kommune mere eller mindre fri fra at bære planlægningsbyrden, der i denne model overgår til staten, ligesom at det søger at begrænse et mere liberalt boligmarked i at opblomstre, idet kommunen med den politiske linje kan afvise ansøgninger til landzonetilladelser og lokalplansændringer.

De kommunale myndigheders forsøg på at regulere boligerne og begrænse dem til bag ved byggepladsens hegn *umuliggør* imidlertid ikke, at der stadig opkøbes boliger af såkaldte ejendomscrejlere. Udtræk fra salgsdatabaserne viser nemlig, at mange af boligkøbene på Lolland er foregået med firmaer, såsom Håndværkerhotel ApS, som købere. Disse boliger kan stadig fungere som bolig for arbejderne ved at 1) retningslinjerne overholdes, eksempelvis ved at installere ét bad og toilet per mand, og 2) at etableringen ikke kræver landzonetilladelser, ændringer i eller dispensationer fra gældende lokalplaner uden for Femern Bælt byggeriets planområde.

Den store planmæssige byrde i en forholdsvis lille kommune samt ønskerne om at forhindre uhensigtsmæssige boligforhold på det liberale boligmarked (både politisk og i forvaltningen) kan således betragtes som nogle af de væsentligste dynamikker i placeringen af Tunnelbyen i direkte nærhed til byggepladsen og dermed isoleret fra hverdagslivet i Rødbyhavn og det øvrige lokalsamfund. Hvordan man så i praksis formår at håndhæve, at arbejderne bosættes i boligerne i Tunnelbyen er noget, vi vil vende tilbage til senere, ligesom vi vil

dykke ned i den afsides placerings betydning for arbejdernes oplevelse af at bo i Tunnelbyen kontra at bo i liberale boliger uden for hegnet.

Tunnelbyens liminalitet

At Lolland Kommune stiller politisk krav om, at Tunnelbyen skal placeres på de statslige arealer, det vil sige byggepladsen, forklarer imidlertid ikke, hvorfor Tunnelbyen skal indsluses i samme indhegning som byggepladsen. Bevæger vi os tættere på Tunnelbyen og placerer os direkte foran hegnets hovedindgang, kommer vi nærmere nogle af de instanser, der er opført for at opretholde spændingen i inderside-yderside opdelingen.

Foruden nævnte instruktioner og symboler kontrolleres Tunnelbyen af den 2 meter høje indhegning, en smal sikkerhedskarrusel, der kræver ID-kort, adskillige overvågningskameraer både inde og ude samt check-points med overvågning ved hovedindgangen. Inde i receptionen sidder tilmed en sikkerhedsvagt på venstre hånd med adskillige fjernsynsskærme bag sig som vidnesbyrd om, at de holder øje med alles færdsel i og omkring Tunnelbyen. Kontrollen består således af både fysiske (eksempelvis hegn) og usynlige (eksempelvis kameraovervågning) barrierer, der skaber et virvar af grænser mellem indersiden og ydersiden med byggepladsen og Tunnelbyen på den ene side og det omgivende samfund på den anden side.

Når man befinder sig her, er det som at stå på demarkationslinjen mellem indersiden og ydersiden, en linje, der er simultant gennemtrængelig og uigennemtrængelig. Man *kan* fysisk bevæge sig forbi det første check-point, men her vil “uvedkommende” fanges på kamera og konfronteres af sikkerheds-

vagter. Man *kan* bevæge sig igennem sikkerhedskarusellen i hegnet mellem parkeringspladsen og boligerne, men her kræver det, at man har fået tildelt adgang i receptionen.

Til overskridelse af demarkationslinjen mellem indersiden og ydersiden findes altså en række ritualer. Dette ritual tydeliggør det, vi bedst kan beskrive som ikke-stedets *liminalitet*. Ordet liminalitet stammer fra det latinske ord, liminis, der henviser til tærsklen mellem to steder (se eksempelvis Carson, 2016 for mere om liminalitetsbegrebet). I disse liminale tærskler foregår bestemte ritualer, der angiver den overgang, der finder sted, når individet forlader én gruppe og træder ind i en anden (van Gennep, 1960). Når denne overgang sker, befinder individet sig i den *liminale zone*, der afgør transformationen af, hvem de var, og hvem de er ved at blive (van Gennep, 1960). I en analyse af dette ikke-sted som undtagelsesrum er det interessant at se på, hvordan disse ritualer foregår, og hvad de har af betydning for arbejderen og produktionen af Tunnelbyen.

For at kunne træde ind bag hegnet, skal arbejderen først *ekskluderes* fra indersiden (samfundet) ved at lade sig identificere som arbejder. Denne identifikation starter allerede ved indgangen til parkeringspladsen, hvor de første kameraer ved dette check-point registrerer ens tilstedeværelse. Arbejderen tjekker herefter ind i receptionen, hvor han modtager sit ID-kort, der giver adgang til Tunnelbyen og sit tildelte værelse.

Ritualet i denne liminale zone mellem inderside-yderside opdelingen er vigtig for at forstå undtagelsesrummet, da en stor del af forståelsen af undtagelsesrummet skal findes i produktionen af *undtagelssubjektet*, der her er arbejder. Denne identifikation fratager arbejderens muligheden for at deltage i samfundets inderside, man kan sige, at han skal identificere sig *for* samfundet, men uden mulighed for at være en del af det (Diken, 2004). Yderligere er denne proces ikke en ensrettet eksklusion (Diken, 2004), da arbejderens (i netop rollen som arbejder) også *inkluderes* gennem eksklusionen.

Ligesom den rejsende i en lufthavn, der for en stund eksisterer i ren transit med sit boardingpass i den ene hånd og pas i den anden, kan man med henvisning Augé sige, at arbejderens med overtagelsen af sit ID-kort efterlader sine hverdagslige og sædvanlige determinanter og gennem rollen som arbejder, får arbejderens nu lov til at anonymisere sig selv. Tunnelbyen er ligeglad med, om arbejderens har børn derhjemme, hvem han er og hans personlige problemer; ikke-stedet går nemlig kun op i hans formål og adgangsbevis, hvortil arbejderens gennem indtrædelse i Tunnelbyen, reduceres til netop individets formål som arbejder. Det er nøjagtigt dette ritual, som karakteriserer ikke-stedet, da ritualet begrænser hans mulighed for at beholde de kulturelle og sociale repræsentationer og praksisser, der tilhørte ham før ritualen, og dermed hans mulighed for at efterlade spor i stedet. Hans praksisser er nu reduceret til rollen som arbejder. Med andre ord: Arbejderens fralægger sig sin identitet som borger i samfundet (i dobbelt forstand som borger i Polen og som rettighedshaver i Danmark) ved check-in i receptionen og reduceres til nummeret på det adgangskort, der for de næste 28 dage gør ham til blot arbejder på byggepladsen. Han skal arbejde, spise kantinemad 3 gange om dagen, sove, arbejde, spise, sove...

Tunnelbyen som Danmarks største hoteloperation

3F: [...] Prøv at forestille dig: det fungerer ligesom et hotel. Du tjekker ind herude, når du kommer som medarbejder. Når du tjekker ud, så afleverer dit kort op i receptionen. Så kommer der et nyt hold, får lige dit nummer og så checker de ind. Det er jo ligesom hotel, hvor du tjekker ind og ud. Det er samme princip.

Ritualet ved arbejderens indcheckning i Tunnelbyen er hovedmekanismen i det, entreprenørerne FLC beskriver som "Danmarks største hoteloperation". Et led

i denne mekanisme er tildelingen af værelse, som er bundet op på arbejdets rytme, nærmere bestemt arbejdstiden på månedlig basis. Den udenlandske *blue collar arbejder* i Tunnelbyen vil som nævnt typisk befinde sig her i 28 dage og herefter 14 dage i hjemlandet. I praksis betyder dette, at arbejderen skifter værelse ved hver rotation for at give plads til en ny arbejder og så fremdeles.

Ved at binde Tunnelbyens struktur op på arbejdets rytme bliver produktionen af Tunnelbyen fokuseret på forbruget af tid, hvilket er endnu et karakteristika ved ikke-steder: “since non-places are there to be passed through, they are measured in units of time,” (Augé, 1995:104). Denne tidsrumlige kompression udvisker relevansen af en egentlig rumlighed i produktionen af Tunnelbyen; alt forekommer at være tid. Fagforeningen fortæller yderligere, at der er behov for, at arbejderne arbejder i flere timer, fordi aktiviteterne i byggeriet tager fart. Tilsvarende er der efterspørgsel blandt arbejderne på at arbejde flere timer, så de kan frikøbe mere tid til familien og livet i hjemlandet:

3F: Vi har nogle på arbejdstidsaftale. Men vi er i gang med en ny arbejdstidsaftale på grund af, at man er så langt fremme med fabrikken; man skal begynde at lave nogle processer længe, ik’.

Astrid: Og arbejderne er interesseret i at arbejde flere timer?

3F: Ja, ja! Det er klart, fordi mange af dem, der er på fabrikken, de er udenlandske. Det er rumænere, og polske folk. Litauer, letter og ja...

Astrid: Og hvorfor vil udenlandsk arbejdskraft gerne arbejde længere tid?

3F: Det vil de gerne, fordi så kan de komme hjem til deres kone, kærester, familie og børn osv. Det giver ikke mening, at de sidder ovre i Village, når klokken er 15:00. Hvad skal de lave? De vil hellere arbejde og så indarbejde nogle timer, så de kan komme hjem i to uger, eksempelvis. Lige pt. for dem, der har arbejdstidsaftale lige nu, der er det fire uger arbejde, to uger hjemme, fire uger arbejde, to uger hjemme... Og sådan kører det bare, og det giver rigtig god mening. De kan godt få en god hverdag til også at hænge sammen med dem derhjemme, kan man sige. Det er i hvert fald dét, de melder ud til os.

Byggeriets stigende intensitet er altså med til at intensivere afstanden mellem arbejderen som *arbejder* og arbejderen som *menneske*, hvilket øger afstanden mellem Tunnelbyen og det omkringliggende lokalsamfund, da lokalsamfundets ikke-arbejdsrelaterede aktiviteter bliver stadig mere overflødige for arbejderens

formål. Manglen på integration og den generelle kritik af Tunnelbyen som værende isoleret fra resten af samfundet retfærdiggøres med denne selvforstærkende fortælling; at hvis man arbejder 10-12 timer om dagen, er man ikke interesseret i fritid og andre af hverdagslivets rytmer. Denne tankegang vil vi vende tilbage til senere.

Tunnelbyens tidslighed er med til at udviske grænsen mellem "ude" og "hjemme" og dermed "arbejde" og "fritid". Hotelindlogering af arbejdskraften er sådan set ikke meget anderledes fra andre typer af internationale erhverv, hvor man indkvarteres på hoteller i kortere eller længere perioder og kun opholder sig i området i relation til arbejdet (i forretningsbranchen, underholdningsbranchen, byggebranchen, mv.). Det interessante er imidlertid, hvad det har af betydning for produktionen af Tunnelbyen og arbejderens rumlige praksisser heri.

Tidsligheden er en væsentlig faktor i de processer, der begrænser arbejderens i at efterlade sig sociale og kulturelle spor i stedet, da der med værelsesskiftet gennemføres en hovedrengøring af værelset, inden det nulstilles til den næste arbejder. I følgende uddrag sætter arbejderens "Frank" ord på, hvad de mange værelsesskift har af betydning for hans oplevelse af frihed:

Frank: Inside¹ they move every month, they change rooms.

Astrid: Are you happy living outside or would you like to live "inside"?

Frank: I prefer outside, there is more freedom.

Astrid: Workers from "the inside" can still go out in their freetime, right?

Frank: Yes of course they can go out, but there aren't a lot of things to do in Rødbyhavn. [Outside] we can have visits from friends, girls, go on holiday, store our belongings in our rooms or flat. Choosing which time we eat. Inside you have to stick to the canteen rules. Maybe wake up 5 o'clock to eat breakfast even to start work at 14 o'clock, many other small things.

Værelsesskiftet medfører altså, at arbejderne (her repræsenteret ved Frank) føler sig rodløse og hele tiden på farten ved, at de eksempelvis ikke kan efter-

¹ "Inside" forstås her som indersiden af hegnet, dvs. inde i Tunnelbyen.

lade personlige ejendele eller på anden vis tilegne sig stedet og *gøre stedet til deres*. Denne proces er en måde at kontrollere både stedet og arbejderen, der på den måde distanceres fra hverdagslivets omgivelser, rutiner, repræsentationer og praksisser gennem akkumuleringen af “many other small things”. Tilsvarende beskriver arbejderne at føle en større frihed ved ikke at bo i Tunnelbyen, da de i boligen på den anden side af hegnet kommer tilbage til samme værelse og derfor kan efterlade private ejendele, mens de er i hjemlandet, samt indrette med fotografier, PlayStation og tøj. Dette forstærker den tidligere pointe om, at arbejderen skal identificere sig *for* Tunnelbyen, men ikke har mulighed for at deltage i Tunnelbyens produktion, da de fratages muligheden for at identificere sig *med* Tunnelbyen. Som tidligere nævnt er midlertidige boliger for rejsende arbejdskraft ikke et ualmindeligt fænomen, men med Franks differentiering mellem boligen bag hegnet og boligen uden for hegnet fremhæves nogle særlige rumlige betingelser for Tunnelbyen, som fordrer en bestemt rumproduktion.

Tunnelbyen som fangelejr

Opsummerende tvinger isolationen af Tunnelbyen inde på selve byggepladsen arbejderen til at identificere sig for stedets stærke sikkerhedsforanstaltninger (adgangskarusellen, hegn, check-points, overvågning), og driftsmodellen som en hoteloperation, bundet op på arbejderens rytme, begrænser arbejderen i at identificere sig med stedet ved at efterlade sig spor. Ifølge fagbevægelsen kommer arbejderne bag hegnet også til dem med beretninger om at føle sig overvåget og kontrolleret, hvilket til dels skyldes de foranstaltninger, der skal opretholde retningslinjerne til boligerne jf. anlægskontrakten:

Astrid: Kan man godt komme derind uden at skulle igennem sikkerhed?

3F: Nej. Det kan du ikke. Det er også det, de har klaget lidt over. De mener, at de er for meget overvåget; at de må ikke tage en pige med derover. Det er også omvendt, de kvinder, der bor der - der bor ikke så mange - men de må heller ikke tage en mand med, hvis det er det, de vil. Det er jo lidt at gå ind i vores privatliv, ik’? At de ikke engang, når de har fri, kan få lov at have besøg. Det må de ikke.

Så de føler sig lidt som i en fangelejr. Det kan jeg sgu godt forstå.

Astrid: Det er der nogen der har sagt eller hvad?

3F: Ja, det er nogen, der siger til os, ja. De føler sig meget overvåget og sådan lidt som i en fangelejr, ik'?

Paradoksalt nok er det netop de retningslinjer, som myndighederne og de øvrige aktører velmenende har opsat, der skaber de fysiske rammer, som dikterer, hvad arbejderen må og ikke må. Hos arbejderen opleves dette som isolerende og overvågende, hvilket giver associationer til en decideret fangelejr. Ved at blive indsluset i byggepladsens hegn overføres de samme strenge sikkerhedsregler for adgang til trods for, at det ikke er muligt at bevæge sig direkte ud på byggepladsen fra Tunnelbyens interne hegn, hvilket skaber en afkobling mellem hegnets logik og konsekvenserne for arbejderen i forhold til eksempelvis besøg af gæster udefra. Strategierne for at begrænse mulighederne for at efterlade sig spor i stedet kan altså betragtes som kontrol over hele arbejderens liv samtidig med, at han reduceres til sin blotte arbejdskraft.

Beskrivelsen af Tunnelbyen som fangelejr og Franks udtalelser opsætter et interessant spændingsfelt mellem bosætning på indersiden og ydersiden, hvor afstanden mellem de to boformer svarer til graden af *frihed*. Her tegnes konturerne af en fortælling om frihed, der bindes op rumligt, tidsligt og kropsligt. De rumlige forestillinger om frihed gemmer sig primært i muligheden for at bevæge sig ubesværet mellem hjem og det omgivende samfund - også selvom der ikke er noget at lave i det omgivende samfund. Den rumlige (u)frihed, som beskrevet af Frank, taler ind i beskrivelsen af indhegningen som værende både gennemtrængelig og uigennemtrængelig. Hvor indhegningen i *praksis* er gennemtrængelig (man *kan* godt bevæge sig igennem hegnet), opleves den af arbejderne alligevel som uigennemtrængelig. Gennemtrængeligheden kommer til udtryk i muligheden for at bevæge sig væk fra boligen i længere perioder i forbindelse med ferier og muligheden for at kunne efterlade sine ting (spor) *samtidig*. Gennemtrængeligheden kommer også til udtryk i frihedens kropslighed, der hænger sammen med kroppens rytme omkring måltidet, her italesat som den manglende mulighed for at regulere egen spisning på stedet på en meningsfuld måde. Gennem regulering af måltider i Tunnelbyen skabes der altså kontrol over arbejderens kroppe på en måde, som ifølge Frank fratager dem følelsen af frihed.

I lyset af homo sacer

Denne form for regulering sætter spørgsmålstejn ved, hvad der rent faktisk reguleres af den politiske linje og myndighederne og de øvrige aktørers retningslinjer for borgerne: Tunnelbyen eller arbejderne? Figuren homo sacer, som Agamben præsenterer i sit arbejde med undtagelsesrummet, er relevant i sådan en biopolitisk diskussion.

Ifølge Agamben består mennesket af to former for liv; zoē og bios. Zoē betegner det biologiske aspekt af livet, vi er født ind i, og som er blottet for enhver social eller politisk betydning (Geulen, 2012; Ajana, 2013). På den anden side er bios den form for liv, der er meningsfuld i samfundet. Bios er det liv, der er værdsat og beskyttet af loven, og det er det liv, der betragtes som værd at leve; bios er altså *borgerens* liv, dét liv, der også er politisk og socialt (Ajana, 2013; Diken, 2004).

Ifølge Agamben opstår det *nøgne* eller *blotte* liv (hvad Agamben kalder “bare life”) i den liminale zone mellem zoē og bios og er dermed et begreb, der dækker over den tilstand, hvor mennesket er øjeblikkeligt politiseret, men alligevel udelukket fra det politiske rum; et individ der både er inkluderet og ekskluderet (Agamben, 1998; Ajana, 2013). Det blotte liv er det liv, den teoretiske figur *homo sacer* lever. Ifølge Agamben er homo sacer en henkastelig skikkelse, som kan (mis)bruges biopolitisk uden konsekvenser, fordi det er opslugt i undtagelsesrummet (Agambens “spaces of exception”) og heri isoleret fra den politiske magt (Geulen, 2012; Diken, 2004).

Anvendes disse tanker på det, vi indtil nu har afdækket om Tunnelbyen, vil vi argumentere for, at Tunnelbyen som undtagelsesrum skaber de perfekte rammer for reduktion af arbejderen, der gennem reduktionen stigmatiseres som netop blot arbejder og ikke *borger*. Dette er en vekselvirkende og selvforstærkende proces, hvor reduktionen af arbejderen producerer undtagelsesrummet, og undtagelsesrummet fratager arbejderen sit politiske væsen, hvilket reproducerer Tunnelbyen som undtagelsesrum. Arbejderen som *undtagelsessubjekt* skal således ses i lyset af *undtagelsesrummet*.

Ved at samle arbejderne i denne isolerede struktur bag hegn og fysisk afskåret fra det øvrige lokalsamfund, samles arbejderen også som en generaliseret masse

af *andre*, hvilket forstærker eksklusionen af arbejderen yderligere. Arbejderen er derfor på én gang indenfor og udenfor; det vil sige underlagt undtagelsesrummets repræsentationer og juridiske kontekst, og samtidig afskåret fra hverdagslivets muligheder og dermed potentielt udsat for det, Agamben ville beskrive som symbolsk vold (Agamben, 1998). Ved at anse arbejderen som denne midlertidige skikkelse, der forvises til at leve omme bag hegn i arbejdets rytme, kan samfundet samle sig mod ham uden nogen form for politisk eller moralsk forpligtigelse foruden de forhandlinger, der er opnået i anlægs-kontraktens retningslinjer og sociale klausuler. Boligen kan altså bruges som værktøj til denne distancering og dermed til reduktion af mennesket til den blotte arbejder eller en *arbejdende homo sacer*.

Den perfekte model: Magtens syn på subjekterne

Ved på denne måde at betragte retningslinjerne og de sociale klausuler for Tunnelbyen som også et biopolitisk greb, er det nødvendigt at se nærmere på de forudgående processer, der ligger bag retningslinjerne. Som allerede skitseret eksisterer der et politisk ønske om at kontrollere en række planmæssige processer, men i samtale med planlæggeren og direktøren afsløres også et særligt syn på den udenlandske arbejder, som har været gennemløbende for myndighederne og de øvrige aktørers rationalisering af retningslinjerne for Tunnelbyen. I følgende uddrag beskriver planlæggeren, hvordan grundtankerne bag Tunnelbyen blev til i forbindelse med en studietur til henholdsvis Mongstad i Norge og København, hvor flere aktører fra FBD deltog, heriblandt Lolland Kommune og fagbevægelsen.

Planlægger: Der var fagforeningerne, altså 3F, allerede meget aktive i forbindelse med arbejdsgrupper og lignende, og man italesatte i hvert fald på det tidspunkt [red. 2009] meget kraftigt behovet for, at det skulle være anderledes. Altså Femern projektet skulle være det første projekt i Danmark, hvor man virkelig satsede på at have gode arbejdsforhold [...] Men der var en generel forståelse af, at folk der møder op til en 12 timers vagt og ikke har spist morgenmad eller måske har de taget et... altså joken var jo, at de havde taget et udhulet franskbrød, som de havde puttet negerboller i og sådan noget ik'? Så det skulle simpelthen være helt anderledes. For at få inspiration til dét, tog vi til Norge på en todages tur og var oppe i noget, der hedder Mongstad uden for Bergen, og se de boliger, der er lavet der, såkaldte midlertidige byer. Men man kan jo se, de står der jo i årtier, hvor oliearbejderne fra

olieinstallationerne, de bor. Og 3F og de andre sagde jo bare med det samme: Det er jo sådan noget vi også skal have i Danmark! Det, vi så i Bergen, der tilbage i 2009, og det, der er opført hernede ved Rødbyhavn nu, det minder meget om hinanden. [...] For alternativet til det her, altså Tunnelbyen, det var... vi var faktisk ude på det, der hedder Ugandavej i 2009, og så en plads som var lavet i forbindelse med metrobyggeriet. Det var jo det der med, altså de der et par á 100 campingvogne og så sådan nogle affaldsøer, hvor der bare er flød rundt med affald og blæste pizzabakker rundt. Og så at det så lige lå på Ugandavej, det synes vi var meget passende på den måde. Der var et eller andet symbolsk over det ik'? Ha ha. Og så tog vi til Norge. Vi nåede det hele på 2 dage. Først Ugandavej og så til Norge og se det oppe ved Bergen. Og så sagde alle jo bare: jamen, det er jo sådan en model, vi skal have.

I uddraget lægges der vægt på, at deres del af forhandlingsbordet har været påvirket af erfaringer fra tidligere skrækeksempler fra særligt metrobyggeriet i København, som også fagbevægelsen nævner som reference, når det kommer til at referere til problematiske boligforhold på større byggepladser i Danmark. Retningslinjerne for de konkrete boligforhold fødes i krydsfeltet mellem disse negative historier (Ugandavej, det dårlige eksempel) og positive historier (Mongstad, det gode eksempel). Krydsfeltet muliggør dannelsen af den kontrast, der er nødvendig for at kunne anskue Ugandavej som et symbol på det *utæmmede* og *vilde* på den ene side (hertil også henvisningen til det "passende" og "symbolske" ved, at det utæmmede og vilde foregår på "Ugandavej") og Mongstad som det *styrede* og *regulerede* på den anden side. Uddraget kan ses som et udtryk for, hvordan kendskab til rumlige praksisser i andre tidsrumlige kontekster, har direkte indflydelse på, hvilke greb, der anvendes til at regulere mod en bestemt ønskelig rumlig praksis for nuværende rumlige kontekst, her Tunnelbyen.

Uddraget lægger derudover op til en fortælling om, at hvis der ikke udstikkes retningslinjer og reguleringer til entreprenørerne om, hvordan de skal opbygge de fysiske rammer omkring arbejderne (som ved Mongstad), så henfalder arbejderne nærmest per automatik til kaotiske tilstande med klondike boliger i slumområder med "affaldsøer" (som ved Ugandavej). Udover produktionen af kaos i det fysiske rum, så mister arbejderen tilsyneladende også evnen til at passe på sin egen krop med ordentlig mad (og ikke udhulet franskbrød med "negerboller"), hvilket forstærker en forestilling om arbejderen som værende

ude af stand til at regulere såvel sine omgivelser, som sin egen krop. Rationaliseringen af retningslinjerne for Tunnelbyen er altså, at det er en *nødvendig* regulering af arbejderne kroppe, fordi arbejderen som udgangspunkt er 1) utætmet, og 2) ude af stand til at regulere sig selv. I et sådant syn bliver det tydeligt, at selvom retningslinjerne *formelt* gennem anlægskontrakten er en regulering af entreprenørerne i FLC, der nu skal drive både byggeplads og boliger til arbejderne for den samlede finansiering, er det i praksis *arbejderen*, der reguleres.

Uddraget fra planlæggeren fortæller os altså noget om de repræsentationer og forestillinger, der konstrueres og bruges til at udarbejde retningslinjer for håndteringen af den udenlandske arbejder. I samtale med direktøren fra FBD kommer vi nærmere, hvordan myndighederne og de øvrige aktører begrundet retningslinjerne.

Astrid: Så der er ikke nogen økonomisk gevinst for FLC Village til at have arbejderne inde bag hegnet?

Direktøren: Nej. Nej, det er der kraftedme ikke.

Astrid: Hvorfor må arbejderne så ikke flytte ud, hvis de selv kan sørge for at finde en lejlighed?

Direktøren: Det skal jeg sige dig, og det håber jeg ikke, jeg er den første, der fortæller dig. Men du har så ringet til den rigtige.

Astrid: Ja tak.

Direktøren: I 2008 blev jeg ansat i Femern Belt Development. [...] Så får jeg fat i en rapport, hvor der stod 'rapport om de sundhedsmæssige konsekvenser ved at arbejde på Storebælt' så lå der en ved siden af med samme titel for Øresund. Så tænkte jeg, 'det var da mærkeligt, den lægger jeg lige ind på mit skrivebord'. Så satte jeg mig til at læse dem og tænkte 'hold nu lige kæft engang'. I de rapporter², der stod der, at der var en markant overdødelighed blandt de folk, der havde arbejdet på både Storebælt og Øresund. De døde som fluer i årene efter, de var færdige, fordi de boede

² Det har ikke været muligt at opspore disse rapporter og verificere, at der skulle have været gennemført systematiske undersøgelser, der har fulgt arbejderne fra nævnte byggerier i årene efter byggeriet afslutning for at kunne konkludere en markant overdødelighed, og at denne skyldes dårlig kost, alkohol samt deling af sengetøj og ludere. Interviewet er foretaget af Astrid Laura Dam d. 8/12/2023.

jo ikke inde på campen. De boede i deres campingvogne. De boede i deres barakker, hvor der sov to mand i én seng, dvs. når den ene var på natshift, så sov der en i sengen, og når han så gik på arbejde, så kom den anden og sov i det samme sengetøj. De fik pizza. Øl, fiske og hornmusik. Og det fik de altså hver dag. Og det fandt man så ud af bagefter, at det påvirkede deres sundhed, så de fik simpelthen livsvarige skader. Derfor tog jeg kontakt til 3F og sagde, 'Prøv og hør her, jeg har fundet de to rapporter her', og de havde glemt, at der var de to rapporter. Så fik vi faktisk der nedsat sådan en arbejdsgruppe, der skulle arbejde med, hvordan fanden sikrer man, der er ordentlige forhold for arbejderne. Der er kun én måde at gøre det på. Det er ved at sige til dem: Nu skal I høre engang. Der er ikke noget med at ligge og sove i skurvogne. Der er ikke noget med at ligge og drikke. Der er ikke noget med at have ludere, der går på skift i skurvognen og så videre og så videre. Nu laver vi en camp til jer, hvor I får jeres eget værelse. I får jeres eget bad og toilet. Der bliver skiftet sengetøj to gange om ugen. Der bor kun jer på det værelse. Det er derfor.

Uddraget fra interviewet med direktøren er bemærkelsesværdigt. I uddraget er det tydeligt, at behovet for at etablere Tunnelbyen har rod i ønsket om at ville noget *andet* og gennem regulering forhindre tilstande fra tidligere statslige byggeprojekter. Myndighederne og de øvrige aktørers erfaringer fra tidligere byggepladser og deres forestillinger om den udenlandske arbejder indgår altså tydeligvis i deres rationalisering af Tunnelbyens grundstrukturer, men direktøren synes at trække på nogle forestillinger om udenlandske arbejdere, der nærmest har karakter af stereotypisering. Disse repræsentationer er med til at skabe rammerne for biopolitisk kontrol af arbejderne, hvilket bidrager til produktionen af Tunnelbyen som et undtagelsesrum. Som vi så tidligere, har dette konsekvenser for den enkelte arbejder, der er indkvarteret i Tunnelbyen og spændingen mellem Tunnelbyen som undtagelsesrum og arbejderne som undtagelsessubjekt. Ifølge uddraget fra direktøren hænger behovet for hegn sammen med ønsket om at begrænse arbejderne i at udsætte sig selv for sundhedsskadelig adfærd, her med reference til "øl, fiske og hornmusik".

Hegnet rundt om Tunnelbyen er et af de tydeligste eksempler på undtagelsesrummets biopolitiske egenskaber. Dette særligt i lyset af dels arbejdernes referencer til Tunnelbyen som en fangelejr og hegnets egenskab til at være simulat permeabelt og uigennemtrængeligt, både rumligt og kropsligt erfaret i relation til følelsen af oplevet frihed gennem det at bevæge sig gennem hegnets dikotomi. Hegnet opstår blandt andet på grund af den politiske

beslutning om at placere Tunnelbyen på de statslige arealer og dermed inde på selve byggepladsens matrikel, men eftersom der ikke er direkte adgang til selve byggepladsen (hvor arbejdet foregår) og Tunnelbyen (hvor den arbejdende homo sacer lever), kan det stadig undre, at Tunnelbyen på denne måde indsluses i byggepladsens strenge sikkerhedsforanstaltninger. Direktørens svar bringer os ikke meget nærmere en reel årsag til behovet for indhegning rundt om boligerne og strenge sikkerhedsforanstaltninger, men uddybes med, at:

“ [...] Jeg har kæmpet hårdt for, at folk ikke skal bo under kummerlige forhold, selvom at de så kan tage flere penge med hjem. Fordi de dør som fluer. Og en polsk arbejder, han har en familie, han har små børn ligesom alle andre har, han skal ikke ligge og kneppe ludere seks dage om ugen og så tage hjem til konen, hvis vi kan være med til at forhindre det. Undskyld det direkte sprog. Der skal være ordentlighed. Der skal være ordentlighed i tingene og det er det, vi fra dansk side har sørget for. Jeg er stolt af 3F. Jeg synes, de gør det fantastisk. Jeg er stolt af bygherren. Jeg er stolt af FLC. Jeg synes, vi har fået lavet en model nu, som Danmark kan være stolt af, på alle måder.” (Dam, 2024).

Implementeringen af de mekanismer, der tydeligst skaber denne markante inderside-yderside opdeling og de forhold, der af arbejderne får det til at føles som at bo i en fangelejr, hænger her sammen med myndighederne og de øvrige aktørers forestilling om den udenlandske arbejder som ude af stand til at regulere sin krop, i uddraget med særlig henvisning til arbejderens seksualitet. Argumenterne for at Tunnelbyens retningslinjer (her forstået som Tunnelbyens rumlighed og dens biopolitiske magt over arbejderne) skal implementeres med indhegning og tilhørende sikkerhedsforanstaltninger bliver særligt her hegemoniske og tilslører desuden den suveræne magt til en grå masse af “vi fra dansk side”, hvor en interesseorganisation som FBD tilsyneladende tildeles mandat til at kontrollere arbejderne fritid (hvad end det er øl, fiske eller hornmusik).

Mellem frivillighed og tvang

Den førte biopolitik over for arbejderne, der reducerer dem til denne såkaldte arbejdende homo sacer skikkelse, fører os videre til overvejelser om spændingsfeltet mellem frivillighed og tvang. Førnævnte normative fortællinger og argumenter med at “de kan jo bare sige op, hvis de er utilfredse med

forholdene” (Femern Report, 2023) afslører her selve *arbejdskontrakten* mellem arbejderens og arbejdspladsen som scenen for denne spænding. Ifølge Femern A/S’s egen hjemmeside er det frivilligt at bosætte sig i Tunnelbyen, men denne frivillighed får en væsentlig anden klang, når arbejderens skal underskrive sin kontrakt. I kontrakten indgår nemlig et afkrydsningsfelt, hvor arbejderens skal sætte kryds ja/nej, om han ønsker at modtage indkvartering i Tunnelbyen. Ser man derimod i personalehåndbogen, som under første punkt i introduktionen beskrives som et supplement til selve ansættelseskontrakten, står det skrevet: “9.1. Indkvartering. Alle arbejdere skal bo i FLC Village, og dette er en betingelse i din ansættelseskontrakt. Indkvartering andetsteds er kun tilladt, hvis boligen stilles til rådighed af FLC.”

Det forekommer paradoksalt, at disse to informationer (valget og ikke-valget) kan fremgå i samme ansættelsesvilkår. I praksis har det den betydning, at arbejderens fratages muligheden for at forbedre egen situation, hvis arbejderens er utilfreds med boligforholdene. Denne situation gjaldt eksempelvis for arbejderens Daniel Vyhnanek, der flyttede sin polske familie til Lolland for at bo i egen lejlighed med dem og dermed fraflyttede Tunnelbyen (TV2, 2024). Da arbejdsgiverens bliver bekendt med dette, gør de ham opmærksom på, at han bryder med sin kontrakt, og han bliver da også fyret (TV2, 2024). Det interessante er her måden hvorpå arbejderens gennem disse selvmodsigende ansættelsesvilkår ansvarliggøres for egen situation, ligesom den forgangne analyse har vist, er det i praksis *arbejderens*, der reguleres gennem retningslinjerne.

Hertil hører det, at retningslinjerne blot er *krav* - de er jo ikke ligefrem indskrevet i anlægsloven - hvilket giver et snævert råderum for reel håndhævelse af retningslinjerne. I praksis er ansættelseskontrakten således den eneste måde, entreprenørerne kan håndhæve de retningslinjer, der er udstukket af myndighederne og de øvrige aktører i anlægskontrakten mellem staten og FLC. På den måde er det *ansættelseskontrakten*, der stavnsbinder arbejderens til Tunnelbyen og herigennem ansvarliggøres arbejderens også i sin egen reduktion til den arbejdende homo sacer gennem kontraktens fratagelse af muligheden for reelt at kunne forbedre egen situation.

Konsekvenserne for arbejderne ved denne opsætning beskrives af de fem arbejdere, der inviterede os ind i deres hjem uden for Tunnelbyens hegn. Huset, mændene bor i, er et renoveret erhvervslejemål, der ifølge kommuneplanen ligger i et erhvervsområde, hvorfor det planmæssigt kun kan godkendes til beboelse gennem registrering af ejendommen som hotelvirksomhed, her med FLC som køber af *hotelydelser* (i modsætning til en traditionel lejer-udlejer relation). Det følgende er et uddrag fra besøget hos mændene i huset, hvor en af mændene, Marcel, viser sit værelse frem og løfter sløret for, hvordan arbejderne bruger hjemmet som modmagt på en måde, der ikke efterlader spor i det fysiske miljø:

Marcel vil meget gerne have mig ind på sit værelse. Han roder en del! Frank havde derimod ryddet op. Marcel står med nogle shorts, som han kalder underbukser og fjoller en del rundt, og siger “And this is my wonderful view! [Marcel peger ud af vinduet] Thanks to that, I can charge my [electric] car”³

Udover at stjæle strøm til sin elbil gennem vinduet, fortæller Marcel også om, at han tager meget lange skoldhede bade og har aircondition tændt i døgndrift til 26 grader, mens han har vinduet åbent om natten, fordi værelserne ifølge ham har et dårligt indeklima med ubehagelig luftfugtighed, som generer hans søvn. I selskab med de øvrige mænd afslører han årsagen til disse praksisser som værende direkte relateret til en dårlig forventningsafstemning mellem arbejderne og FLC, hvad angår deres boligforhold:

Astrid spørger Marcel, hvor han *rigtigt* bor. Han svarer *hér*, på værelsesgangen. Derefter fortæller han, at han faktisk efter to dage begyndte at lede efter hus på Lolland. De andre kigger ikke efter hus, men de stemte enstemmigt i, at de havde forstået, at de ville få deres egen lejlighed eller hus og havde ikke troet, at de skulle dele med andre. Altså, de er glade for hinanden, slet ikke det – men de havde regnet med at have deres eget. Ikke fordi FLC havde lovet det direkte, men det havde de forstået, så de var alle blevet skuffede, da de kom frem. Marcel siger, at hvis “You play with me. I can play with you too”. Astrid spørger, hvad han mener, og han uddyber, at det jo ikke var en del af aftalen. De andre nikker.⁴

³ Uddrag fra Louise Frank Rasmussens feltdagbog d. 10/03/2023

⁴ Uddrag fra Louise Frank Rasmussens feltdagbog d. 10/03/2023

Uddraget rummer to væsentlige pointer. Først og fremmest kan Marcells opførsel forstås som en form for modmagt mod den suveræne magt, der af arbejderne her opleves som at *snyde* dem til at bo, som de gør. Dernæst eksemplificerer uddraget arbejdsgiverens kontrol over selve arbejderen som ansat gennem kontrol af deres boligsituation.

Trods mændenes egne overbevisninger om, at de er blevet snydt af deres arbejdsgiver, er de nødt til at leve med den tilbudte bolig, da de ikke har nogen reel mulighed for at forbedre vilkårene for eget liv. Af de fem mænd er det kun Marcel, som har mulighed for at ændre på situationen ved at købe ejendom, blandt andet fordi han i modsætning til de andre ikke har fast bopæl i udlandet og har dansk statsborgerskab. Det interessante er her, hvordan kontrollen over arbejderne i også boligerne på *ydersiden* af hegnet har disse stavnsbindende konsekvenser for arbejderne. Relationen mellem arbejder og bolig uddybes af Frank, som fortæller: “[...] at han kun flyttede værelse ca. 3-4 gange i de 10 mdr. da han boede i Village, det er meget atypisk, men skyldes han arbejdede på den særlige kontrakt indtil sin forfremmelse. Efter 10 mdr. blev han med sin forfremmelse flyttet til huset, som FLC lejer af en privatperson, der nu driver ejendommen som hotel.”⁵

Arbejdernes muligheder for at forbedre egen situation er således primært afgrænset til deres muligheder for at stige i graderne i arbejdspladsens hierarki og overgå fra en *blue collar* kontrakt til en *white collar* kontrakt, hvilket er en rejse, alle mændene i huset har taget og som Marcel kalder “from private to officer”, mens han gør honnør. Selvom den suveræne magt har en fysisk fremtrædelsesform i det byggede miljøes sikkerhedsforanstaltninger (hegn, check-points, adgangskaruseller) som resultat af retningslinjerne, så fungerer en stor del af magten i kroppens mulighed for at bevæge sig eller ikke bevæge sig i rummet, hvilket dikteres gennem hierarkier på arbejdspladsen og arbejdernes ansættelsesvilkår i arbejdskontrakten.

Selvom huset giver arbejderne en række friheder qua fraværet af sikkerhedsforanstaltninger, er huset stadig underlagt et *forestillet* hegn, som blandt andet opleves begrænsende jf. manglende mulighed for at flytte til boliger i overens-

5 Uddrag fra Astrid Laura Dams feltdagbog d. 10/03/2023

stemmelse med deres forventninger. Dette *forestillede* hegn trækkes altså op via aftaler, ansættelseskontrakter og hierarkier.

Ved at sætte mændenes oplevelser fra omme bag hegnet og nu uden for hegnet op mod hinanden dannes konturerne af, at der er nogle særlige vilkår for boligerne i Tunnelbyen som gør, at de opleves som *særligt* isolerende i en grad, der ikke opleves i huset uden for hegnet. Graden af frihed for mændene uden for hegnet er altså større, men som vist er der stadig forhold som bevirker en hvis stavnsbundethed, der kommer til udtryk gennem arbejdskontrakterne mellem mændene og FLC, som fikserer dem i huset på en måde, der alligevel fratager dem deres politiske væsen uden brug af hegn.

Konklusion

Ved analyse af Tunnelbyen gennem Agambens teoretiske perspektiver, har vi opnået en bedre forståelse for de strategier og rumlige praksisser, som er styrende for produktionen af de midlertidige boliger på indersiden af det 2 meter høje hegn, der omkranser en af Europas største byggepladser. Opsummerende kan det konkluderes, at Tunnelbyen produceres som et legalt rum for undtagelsen gennem både bevidste og ubevidste strategier fra den såkaldte *suveræne* magt, der i planlægningsfasen udgøres af myndighederne og de øvrige aktører gennem etablering af retningslinjerne, og i driftsfasen udgøres af FLC gennem håndhævelse af arbejdskontrakterne. Implementeringen af retningslinjerne udmønter sig i den fysiske materialitet i *ikke-stedet* og skaber de fysiske rammer for Tunnelbyen, som bidrager til at kontrollere og reducere arbejderen til en form for arbejdende homo sacer figur.

Kapitlet fremhæver særligt, at logikkerne bag retningslinjer for boligerne især bygger på stereotype forestillinger og repræsentationer om den udenlandske arbejder, hvis krop og rytme vekselvirker med produktionen af Tunnelbyen som undtagelsesrum, hvilket yderligere stigmatiserer og reducerer arbejderen. Tunnelbyen opsluges i byggepladsens arbejdsrutiner og instrukser, hvilket gør stedet umådeligt formålsstyret og fratager arbejderen sine hverdagslige determinanter. Dette ikke-steds fiksering på tid og formål udvisker grænserne mellem “ude” og “hjemme” og dermed “på arbejde” og “fritid”. Ifølge både fagbevægelsen og de arbejdere, vi talte med, opleves denne kontrol af arbejd-

erne som isolerende og som en fangelejr, hvor de fastholdes af både fysiske og kontraktbaserede barrierer, der ansvarliggør dem i reduktionen af dem selv.

Hvis man skulle pege på et grundlæggende kritisabelt princip i planlægningen og opførelsen af Tunnelbyen, kunne man pege på fordelingen af ansvaret mellem aktørerne, der med Agamben tydeliggøres som meget mere kompliceret end blot den typiske “ond arbejdsgiver vs den stakkels arbejder”. Ansvarsfordelingen bliver i spændings-feltet mellem frivillighed og tvang besværliggjort, og relationen mellem de enkelte aktører og *deres del i* Tunnelbyens udformning fremstår uklar. Den danske stat udliciterer ansvaret for at udstykke retningslinjer for boligerne til Lolland Kommune, der i samarbejde med FBD og fagbevægelsen nedsætter en arbejdsgruppe, der udarbejder retningslinjerne, som stilles som krav til FLC i anlægskontrakten og håndhæves gennem ansættelseskontrakter mellem FLC og arbejderen, samtidig med at Lolland Kommune stiller krav til staten om placering af boligerne på statslige arealer.

Dette virvar af aktører med og uden reel myndighedskompetence skaber en besynderlig proces, hvor den enkelte aktør kan vaske sine hænder ved at have samarbejdet med den næste aktør gennem samarbejdende organisations-konstellationer som eksempelvis FBD. I skyggen af hele denne proces løber en fælles kernefortælling om den udenlandske arbejder som ude af stand til at tage vare på sig selv, men paradoksalt nok afsluttes processen ved, at alle (grundigt gennemvaskede) fingre peger i retning af arbejderen, som i denne proces’ logik har reduceret sig selv gennem arbejdskontrakten. Kapitlet peger derfor også på arbejdskontrakten som netop scenen for denne spænding mellem frivillighed og tvang, som indvævet i Agambens teoretiske tankegods producerer Tunnelbyen som et decideret undtagelsesrum.

En teoretisering af et konceptuelt ikke-sted hjælper os med at blive klogere på de mekanismer, der skaber den inderside-yderside opdeling, som gør, at Tunnelbyen opleves markant anderledes fra det omkringliggende samfund. Fokus for kapitlet har særligt været processerne hen mod dette teoretiske ikke-sted, der på hver sin måde øger nævnte opdeling, hvilket danner grobund for forekomsten af en liminal zone med dertilhørende ritualer. For størstedelen af ritualerne i og omkring Tunnelbyen gælder det at trænge igennem både fysiske

og usynlige barrierer: indhegning, sikkerhedsforanstaltninger og overvågning. Grundlæggende finder vi ikke, at der ligger en reel og proportionel årsag til, at arbejderne skal bo bag indhegning med så markant overvågning og isolering fra det øvrige samfund. Endeligt ligger der i håndhævelsen af arbejdernes boligsituation gennem arbejdskontrakterne en mekanisme, der gnaver i lovens kanter, idet *visse* arbejdere stavnsbindes til *visse* boliger, og der forekommer en gråzone i fordelingsnøglen af boligerne blandt arbejderne. Hvad der også hører til denne problematik, som dette kapitel slet ikke har berørt, er Lolland Kommunes strategier for at tiltrække visse arbejdere til permanent bosætning (blandt andet med oprettelsen af den nye internationale skole i Maribo), samtidig med at de medvirker til at fratage visse blue collar arbejdere i Tunnelbyen muligheden for at integrere sig i samfundet, hvis de ønsker det.

Teoretisk opstiller Agamben et fremragende værktøj til at mistænkeliggøre de aktører, der besidder en eller anden form for magt i hele dette puslespil om undtagelsesrummet, Tunnelbyen. Dette kapitels formål (eller ansvar i øvrigt) har ikke været at pege på en løsning, men snarere at fremstille de processer, der ligger til grund for produktionen af Tunnelbyen som undtagelsesrum og ikke-sted. I en sådan fremstilling viser Agamben sig også som mistænkeliggørelsens filosof, hvor granskningen af den såkaldte suveræne magts arbejde risikerer at overdrive magtudøvelsens intentionelle karakter, fordi man meget nemt kommer til at blive unødvendig mistænksom mod processerne i forhold til hvad magthaverne selv synes.

En pointe i kapitlet har derfor også været at fremhæve de til tider stereotype og problematiske syn på arbejderne, der kan ligge til grund for nogle af rationalerne bag hovedargumenterne for Tunnelbyens produktion for at udfordre narrativet om, at “sådan er det bare blevet” eller at der ligger en eller anden form for determinisme bag den fysiske materialisering og egentlige håndhævelse af retningslinjerne i praksis.

Siden vores initiale feltarbejde i 2023 og løbende dialog med myndighederne og de øvrige aktører, og efter offentliggørelsen af sagen med Daniel Vyhnanek, er der dog noget, som tyder på, at praksisserne for håndhævelsen af retningslinjerne i Tunnelbyen, særlig hvad angår strategierne for at sikre sig, at arbejderne bor her via arbejdskontrakterne, er under revision (TV2, 2024).

Hertil kommer, at der vest for byggeriet er oprettet en ny camp grundet pladsmangel i Tunnelbyen; her en camp *uden hegn*, som også administreres eksternt af firmaet Adapteo (Femern Report, 2024). Noget tyder altså på, at det ér muligt at drive en by til arbejderne uden brug af nogle af de isolerende greb, der er med til at producere arbejderen som homo sacer, herunder den ekstreme overvågning og markante indhegning.

“I don’t think I was being too brave, I just wanted to fight for the right thing and unfortunately I won the battle, but I lost the war. On the other hand, I grew up in a family where you stand up for your right which was the most important thing.”
- Daniel Vyhnanek⁶

⁶ Citatet er fra skriftlig korrespondance mellem Daniel Vyhnanek og forfatterne efter offentliggørelsen af sagen om hans boligsituation og efterfølgende fyring fra FLC.

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

Ikke-steder og undtagelsesrum er ofte karakteriseret ved at være utilgængelige, hvilket gør dem svære at analysere. Arbejdet med denne type af steder er derfor også et arbejde i at få et sted i tale, som (af forskellige årsager) ikke ønsker at tale med én. Her er nogle væsentlige overvejelser i arbejdet med undtagelsesrum:

Adgang: Planlæg, hvordan du får adgang til undtagelsesrummet. Overvej, om det er nødvendigt at få fysisk adgang til stedet eller om det er tilstrækkeligt at få adgang til beretninger, plantegninger og fotografier?

Udvælgelse af informanter: Tal med så mange forskellige aktører som muligt og forstå stedet fra hver deres perspektiv. Brug informanterne til at få adgang til andre informanter, der kan uddybe forskellige perspektiver.

Rekruttering af informanter: Forskellige aktører kalder på forskellige tilgange til rekruttering og for at få de rette personer i tale vil du se dig selv transformere mellem at være forsker, spion, uvidende fremmede, manipulator, indbrudstyv eller en slags gravende journalist. Vælg kasket efter anledning og husk, man kan komme langt med smiger.

Etiske overvejelser: Det kan have alvorlige konsekvenser for informanterne at videregive information. Undgå at sætte dem i risiko; mød dem diskret på deres hjemmebane og sørg for at holde dem anonyme i hele processen.

Referencer

- Agamben, G. (1998). *Homo sacer: sovereign power and bare life*. Translated by Heller-Roazen, D. Stanford University Press.
- Ajana, B. (2013). Asylum, identity management and biometric control. *Journal of Refugee Studies*, 26(4), 576-595.
- Anderson, J. (2010). *Understanding Cultural Geography: Places and Traces*. London and New York: Routledge
- Anlægsloven. (2015) LOV nr. 575 af 04/05/2015. Lov om anlæg og drift af en fast forbindelse over Femern Bælt med tilhørende landanlæg i Danmark. Transportministeriet. <https://www.retsinformation.dk/eli/lt/2015/575>
- Augé, M. (1995). *Non-places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, VERSO
- Bruslé, T. (2012). What kind of place is this?. Daily life, privacy and the inmate metaphor in a Nepalese workers' labour camp (Qatar). *South Asia Multidisciplinary Academic Journal*, (6).
- Buckley, M. (2013). Locating neoliberalism in Dubai: Migrant workers and class struggle in the autocratic city. *Antipode*, 45(2), 256-274.
- Carson, T. (2016). *Liminal Reality and Transformational Power: Revised Edition: Transition, Renewal and Hope*. Liminal Reality and Transformational Power, 1-110.
- Chomowicz, P. (n.d.). Improving the Lives of Guest Workers in the Arabian Gulf: Rethinking the 'Labor Camp'.
- Dam, A.L., Frank, L. (2023). Tunnelbyen: Biopolitikens rumlighed. Et etnografisk feltstudie af de midlertidige arbejderboliger ved Femern Bælt byggeriet. Specialeafhandling. Roskilde Universitet. Upubliceret.
- Dam, A. L. (2024). Korrektionsnotat til specialet "Tunnelbyen: Biopolitikens rumlighed. Et etnografisk feltstudie af de midlertidige arbejderboliger ved Femern Bælt byggeriet". Roskilde Universitet. Offentligt tilgængeligt.
- Diken, B. (2004). From refugee camps to gated communities: biopolitics and the end of the city. *Citizenship studies*, 8(1), 83-106.
- Diken, B., & Laustsen, C. B. (2016). Mobility and the camp. In *New Mobilities Regimes in Art and Social Sciences* (pp. 229-239). Routledge.
- DR (2020) Udenlandske arbejdere bor trangt i skurbyer: Smittefare er 'bekymrende'. Udgivet d. 03/11/2020. Lise Højer Rømeling, Anne Diklev Pallesen. <https://www.dr.dk/nyheder/regionale/hovedstadsomraadet/udenlandske-arbejdere-bor-trangt-i-skurbyer-smittefare-er>
- Ewers, M. C., Diop, A., Le, K. T., & Bader, L. (2020). Migrant worker well-being and its determinants: The case of Qatar. *Social Indicators Research*, 152, 137-163.
- Femern A/S (2020/11/30). Finansiell Analyse af Femern Bælt-forbindelsen, november 2020: PDF. Femern Sund og Bælt. <https://femern.com/media/te211ewl/finansiell-analyse-2020.pdf>
- Femern A/S (2023). Femern-projektets FLC-Village har nu plads til 1.344 beboere. Udgivet 23 oktober 2023. Femern A/S. <https://femern.com/da/presse/nyheder/femern-projektets-flc-village-har-nu-plads-til-1-344-beboere>
- Femern Report (2023). Tunnelbyen er et ikke-sted. Udgivet d. 29. september 2023. Bernt Hertz Jensen. <https://femernreport.com/tunnelbyen-er-et-ikke-sted/>
- Femern Report (2024) FLC Village har vokseværk og flytter uden for hegnet. Udgivet 7. maj 2024. Bernt Hertz Jensen. https://femernreport.com/flc-village-har-voksevaerk-flytter-udenfor-hegnet/?new_lang_code=da
- Gardner, A. (2012). Rumour And Myth In The Labour Camps Of Qatar. *Anthropology Today*, 28(6), 25–28. <http://www.jstor.org/stable/23322065>
- Geulen, E. (2012). Giorgio Agamben - en introduktion. Translated by Seidler, P. THP.

- Gregory, D. (2006). Forsvindingspunkter: Lov, vold og undtagelse i det globale krigsfængsel. i Rumlig Praksis, (pp. 63-79). Ed. Buciek, K., Bærenholdt, J. O., Haldrup, M., Pløger, J. Roskilde Universitetsforlag.
- Immigrantmuseet. (n.d.). POLAKKASERNER. POLAKLOVEN. FRIHED, LIGHED OG BRODESKAB. Hentet fra: <https://immigrantmuseet.dk/migrationshistorien/roepolakkerne/>
- Jyllands-Posten (2001). Metro-arbejdere lever i slum. Udgivet d. 16. februar, 2001. Lene Hald. <https://jyllands-posten.dk/indland/ECE3310525/Metro-arbejdere-lever-i-slum/>
- Kearns, I. G. (2013). Bare life, political violence, and the territorial structure of Britain and Ireland. In *Violent Geographies* (pp. 13-42). Routledge.
- Politikken. (2014). 200 portugisiske metroarbejdere flyttet fra ulovlig indkvartering. Udgivet d. 10/09 2014. Erik Jensen. <https://politiken.dk/oekonomi/virksomheder/art5536547/200-portugisiske-metroarbejdere-flyttet-fra-ulovlig-indkvartering>
- Smallwood, J., & Deacon, C. (2016). Construction Camps in Building and Civil Engineering Construction. In *Environmental Opportunities and challenges Constructing commitment and acknowledging human experiences. 2. Proceedings of the CIB World Building Congress 2016*.
- Thinkhamrop, B., Chirawatkul, A., Dobson, A., Chirawatkul, S., Prab-na-sak, B., & Kampor, P. (1997). Working and living conditions of construction workers: comparison between large and small construction sites in northeastern Thailand. *The Southeast Asian Journal of Tropical Medicine and Public Health*, 28(1), 46-54.
- Transport og Boligministeriet. (2020). Transportudvalget 2019-20: TRU Alm.del - endeligt svar på spørgsmål 531. Offentligt.
- TV2 (2024). Først nægtede arbejdsgiveren ham at bo med sine børn – så blev han fyret. Udgivet d. 14. juli 2024 Ketil Alstrup, Silas Ferré. <https://nyheder.tv2.dk/samfund/2024-07-09-foerst-naegtete-arbejdsgiveren-ham-at-bo-med-sine-boern-saa-blev-han-fyret>
- van Gennep, A. (1960). *The Rites of Passage* (1st ed., Vol. 3). Routledge.
- Vedtægter, FBD, (2017) <https://www.femern.info/sites/default/files/2019-04/Nye%20vedt%C3%A6gter%20for%20FBD%202012.17.pdf>

¡Las Cuevas Resisten! En fortælling om modstandskamp og retten til grotterne på San Miguel

Julie Bjørton & Stine Bakmand

I maj 2019 genlød gaderne i den andalusiske by Granada med råb fra en større demonstration. Deltagerne bar skilte hvor der blandt andet stod: ”Las Cuevas resisten” (Grotterne gør modstand) og ”Las cuevas no se venden” (Grotterne er ikke til salg). Demonstrationen markerede den folkelige opbakning til en årelang konflikt mellem bystyret og stedets beboere om retten til San Miguel-bakken¹, et ureguleret område omkring byen, hvor der gennem tiden er blevet udgravet grotter² til beboelse. Stridighederne om San Miguel har stået på siden 1950'erne, men i 2007 tog myndighederne nye midler i brug for at få beboerne smidt væk fra de omtrent 80 beboede grotter, og siden da er kampen intensiveret. På trods af, at bystyrets planer for bakken har varieret grundet skiftende politikere ved magten, fra hotelzone og temapark for turister og til offentlig park for Granadas borgere, har hensigten om at fordrive beboerne været konstant. Demonstrationen var således kulminationen på en længere proces af indgreb og udsmidningsforsøg, som dog hver gang er blevet modsvaret af grottebeboernes forsvar for retten til at forblive i deres grotteboliger. Af flere omgange har myndighederne for eksempel forsøgt at lukke grotterne med sand, men hver gang er de blevet gravet fri af beboerne. I 2014 udmeldte det siddende bystyre derfor, at de nu ville lukke grotterne med cement. Dette er imidlertid endnu ikke blevet realiseret, og på trods af over 17

¹ På spansk kaldes området ”Cerro de San Miguel”, hvor *cerro* kan referere til både en bakke og et bjerg, afhængigt af konteksten. I geografiske og tekniske beskrivelser omtales området også som ”ladera”, som betyder skråning eller bjergside. Denne betegnelse afspejler den specifikke hældning af terrænet ved foden af en bjergkæde.

² Selvom ”cuevas” kan oversættes til både *huler* og *grotter*, ville den mere præcise betegnelse i denne kontekst være *jordhuler*. Når vi alligevel her har valgt ordet ”grotter”, er det for at afspejle rummenes kunstneriske og tilpassede karakter, i modsætning til mere neutrale konstruktioner der i daglig tale ofte er konnotationen for ”huler”.

års ihærdige bestræbelser fra bystyret på at lukke grotterne og fordrive grotteboerne, eksisterer stedet fortsat som et ureguleret, autonomt rum.

Vi mener, at konflikten om San Miguel-bakken er et partikulært udtryk for de generelle byudviklingstendenser, der har præget planlægningen i særligt nordamerikanske og europæiske byer siden 1970'erne. Mens David Harvey (1989) har beskrevet, hvordan øget gentrificering, privatisering og kommercialisering af det offentlige rum er resultater af en interurban konkurrence mellem byer, der konkurrerer om at tiltrække turisme og kapital, har Neil Smith (1996) og Sharon Zukin (2010) vist, hvordan denne udvikling ofte fører til udviskning af alternative kulturer og mangfoldighed i bybilledet. Disse teorier mener vi fortsat er relevante i dag, og særligt for planerne for San Miguel-bakken. Planerne handler om at omdanne San Miguel-bakken til hotelzone og temapark (se plandokumentet PEPRI fra 1990) og er en del af en udvikling mod privatisering af det offentlige rum samt opbygning af en markedsstyret bolig- og infrastruktur, som Granada har været underlagt særligt siden 1990'erne (Salguero & Medela, 2009: 25). Ikke desto mindre har en fattig, heterogen og marginaliseret gruppe på San Miguel-bakken i over 17 år formået at afbøde bystyrets rydningsforsøg. Det rejser spørgsmålet om, hvad der har muliggjort, at beboerne, på trods af deres relativt begrænsede økonomiske og politiske ressourcer, i hele denne periode har formået at fastholde grotterne som en unik fællesskabsorienteret beboelsesform.

Undersøgelsen er baseret på to grundlæggende antagelser: For det første mener vi, at *stedet selv*, det vil sige San MIGUELS særegenhed og grotteboernes forståelse af stedet, har spillet en afgørende rolle i grotteboernes kamp for at blive boende. San Miguel-bakken er et unikt sted, både symbolsk, socialt og materielt. Kampen har derfor udspillet sig, som den har, netop på grund af denne særegenhed. I kapitlet analyserer vi indledningsvist konfliktens historiske forløb for derefter at identificere tre aspekter ved San MIGUELS særegenhed og grotteboernes forståelse af stedet, som har været centrale i grotteboernes kamp for at blive boende, og vi viser hvilken rolle, de hver især har spillet. Disse er: 1) at grotteboerne har set potentiale i San Miguel som et hjem, 2) at stedet har en særlig kulturel praksis, og 3) at San Miguel er et konfliktfyldt erindringssted.

For det andet mener vi at grottebeboernes succes med at blive på San Miguel-bakken kan opfattes som en bevarelse af ikke bare adgang, men også en tilkæmpet *ret*, eller *rettigheder*, til stedet, mere præcist *ejendomsret*, på trods af at denne ret og disse rettigheder i langt de fleste tilfælde ikke anerkendes af de lokale myndigheder. Vi mener dette bogstaveligt: Med udgangspunkt i hovedsageligt Blomleys (2003), men også Ribot og Pelusos (2015) tilgang til ejendomsret, argumenterer vi for at der på én gang eksisterer forskellige ejerforhold over San Miguel, og at grottebeboerne derfor *har* en skrøbelig, men eksisterende (og legitim) ejendomsret til bakken, på trods af at denne er i konstant fare for at blive undermineret. Til sidst i kapitlet argumenterer vi for hvordan vi skal forstå grottebeboernes skrøbelige ejendomsret over San Miguel: nemlig som en ret til stedet som *fællesejendom*.

Foto 1. Udsigt til Alhambra set fra grotteåbning på San Miguel-bakken

Sted, adgang og ejendom

Fordi vi viser hvilken rolle, *stedet* har spillet i kampen om adgang til- og ejerskab over San Miguel, indskrives kapitlet sig i feltet mellem stedsteori og adgangs- og ejendomsteori. Størstedelen af den hidtidige forskning har placeret sig inden for enten stedsteori eller adgangs- og ejendomsteori. Når vi trækker på begge teoretiske retninger samtidig, er vi inspirerede af den canadiske geograf Nicholas Blomley, der argumenterer for, at steder er vigtige for at forstå kampe om ejendom. At bruge sted som et direkte analytisk og metodisk værktøj samtidig med at vi analyserer adgang og ejendom, opfatter vi ikke desto mindre som et af denne undersøgelses unikke bidrag til forskningen inden for begge felter. De to følgende afsnit er en grundlæggende videnskabsteoretisk indføring i den måde, hvorpå vores undersøgelse er rammesat mellem stedsteori og ejendomsteori. I selve analysen inddrager vi en del øvrig teori, om blandt andet ‘grounded claimings’, postpolitik, præfigurative praksisser, ejendomsfilosofi, bykonflikter, kortlægning og repræsentation samt begreberne ‘in place’ og ‘out of place’, med henblik på at forstå konfliktens nuancer.

Adgang og ejendom på San Miguel-bakken

Vores forståelse af ‘ejendom’ tager udgangspunkt i MacPhersons definition “property as a right, not a thing: a right in the sense of an enforceable claim to some use or benefit of something” (MacPherson, 1978: 3). Ejendom er altså ejendomsrettigheder, og disse skal forstås som krav der kan håndhæves, og som kun er virkningsfulde, fordi de bliver sanktioneret af grupper i samfundet, eller af samfundet som helhed, “by custom, convention or law” (MacPherson, 1978: 3). Det følger heraf, at ejendom er relationelt, i og med at der er tale om en social relation mellem mennesker, der bestemmer hvem, der har adgang til brug af ressourcer (eller steder) (Blomley, 2004: 2). Ribot og Peluso har vist, hvordan ejendomsrettigheder med denne definition er et videre begreb, end hvad man i første omgang kunne fristes til at antage, da der eksempelvis kan eksistere ejendomsrelationer, som ikke er anerkendt af myndighederne, så længe disse håndhæves og sanktioneres af andre grupper i samfundet, samt at forskellige statslige instanser også kan modarbejde hinanden med hensyn til hvilke ejendomskrav, de sanktionerer (Ribot & Peluso, 2003: 155; 162-164). Det er med dette udgangspunkt, vi taler om grottebeboernes ret til San Miguel-

bakken som en eksisterende ejendomsret, som dog er udfordret af bystyrets samtidige, konkurrerende ejendomsret til stedet.

I kapitlets afsluttende diskussion og konklusion beskæftiger vi os med tre forskellige typer af ejendomsret: For det første taler vi om *privat* ejendom. Privat ejendom forstår vi, jf. MacPhersons definition, som individuelle personers, og i nogle tilfælde juridiske personer såsom virksomheders, ret til at ekskludere andre fra det ejede (MacPherson, 1978: 4-5), i dette tilfælde stedet, samt retten til at overdrage disse rettigheder til andre gennem salg.

Over for privat ejendom står dens modsætning, nemlig *fællesejendom*. Selvom selve ordet kan vække forvirring, er fællesejendom ifølge MacPherson en betegnelse for individers rettigheder, i lige så høj grad som privat ejendom er det. Ved fællesejendom er der imidlertid tale om en ret til *ikke at blive ekskluderet*: “the right of each individual to not be excluded from something” (MacPherson, 1978: 4-5). Både privat ejendom og fællesejendom er således rettigheder i betydningen “enforceable claim[s]” (MacPherson, 1978: 3), altså krav, der kan håndhæves af organiserede grupper i samfundet, som for eksempel statslige institutioner med bestemte magtbeføjelser, eller af selvorganiserede grupper.

Til sidst er det nødvendigt at forstå begrebet *statsejendom*, hvad der i vores undersøgelse også omfatter kommunal/offentlig ejendom. Ifølge MacPherson skal statsejendom forstås parallelt med virksomheders private ejendom: Der er tale om, at staten eller kommunen på samme måde som ved privat ejendom har ret til at ekskludere andre fra det ejede (her stedet): “State property is the exclusive right of an artificial person” (MacPherson, 1987: 6). Hvad San Miguel angår, er dette begreb særligt relevant i forbindelse med bystyrets nyere forslag om at omdanne bakken til en offentlig park. Hos Blomley, der tager udgangspunkt i MacPhersons ejendoms kategorier, hersker der ikke nogen tvivl hvad angår offentlige parker: De er en form for statsejendom, i den forstand at statens her har retten til at ekskludere (Blomley, 2004: 1-28). Med udgangspunkt i MacPherson kan man dog også læse offentlige parker som et eksempel på fællesejendom, i og med at staten her sikrer, i hvert fald i et eller andet omfang, alles ret til ikke at blive ekskluderet (MacPherson, 1978: 4-5). Heroverfor står imidlertid en vifte af forskning, der har fokuseret på specifikt

den måde, reguleringer af offentlige rum skaber voldsomme begrænsninger for marginaliserede grupper, herunder hjemløse og andre minoritetsgrupper, og derfor i praksis netop ekskluder disse grupper (se for eksempel Valverde, 2012; Mitchell, 2003), blandt andet ved at ulovliggøre aktiviteter som at sove, tisse, slå lejr, lave mad etc.; aktiviteter som er livsnødvendige handlinger, men som mennesker uden privat ejendom eller egen bolig ikke har noget andet sted at udføre (se for eksempel Blomley, 2009: 177-185 for et stærkt argument for dette samt en grundig gennemgang af øvrig forskning på området). Som det vil fremgå af analysen, mener vi, at hvad San Miguel angår, så vil bystyrets forslag om en offentlig park her, på trods af de elementer af fællesejendom en sådan park eventuelt måtte indeholde, øjensynligt være udtryk for hvert fald en delvis statsejendom, i den betydning at kommunen vil ekskludere visse sociale grupper fra stedet.

Blomley kritiserer det, han kalder “the ownership model”, en hegemonisk konstruktion, der er styrende for den måde, vi forstår ejendom i dag. The ownership model bygger på forestillingen om ejendom som noget statisk og endegyldigt fastlagt, og som noget, der begrænser sig til privat ejendom, med lejlighedsvis undtagelser i form af offentlig ejendom eller statsejendom. Denne tænkemåde gør, mener Blomley, at vi har en tendens til at overse alternative ejendomskrav og eksisterende ejendomsrelationer, som ikke passer på forestillingen om ejendom som fast, uforanderlig og privat (Blomley, 2004: 1-28). Når vi undersøger grotteboernes forsvar for San Miguel, følger vi Blomleys appel til at tage alternative, eksisterende ejendomsrelationer, krav og rettigheder alvorligt, på trods af at disse, som han udtrykker det, “seem alien to the legal universe” (Blomley, 2004: 62). Et af Blomleys kritikpunkter ved “the ownership model” er, at den indebærer en tendens til at forstå steder som *Terra nullius* (Blomley, 2004: 90) eller som tomme skaller, der uden videre kan købes og sælges, og som er uden historie og menneskelig tilknytning. Blomley argumenterer modsat for, at vi bør anerkende de forskellige måder, repræsentationer og sociale praksisser tilknyttet et sted, samt stedets materielle egenskaber, i sig selv bidrager til at skabe ejendomsrelationer. Dette har ført os til det andet forskningsområde som artiklen tager afsæt i, nemlig den del af geografien der beskæftiger sig med at forstå stedet som fænomen.

Stedet: Materielt, socialt og symbolsk

Vores forståelse af 'sted' er inspireret flere steder fra. For det første er vores undersøgelse af kampen om San Miguel-bakken forankret i en relationel social forståelse af rum. Vi forstår sted som en specifik lokaliseret artikulation af forskellige sociale praksisser og narrative eller symbolske betydninger, som er knyttet til, og konstituerende for, et bestemt sted. Ifølge denne opfattelse er steder ikke statiske, men altid under konstruktion og påvirket af menneskelig interaktion der kontinuerligt skaber, nedbryder og genopbygger dem (Simonsen & Hansen, 2004: 174). Samtidig mener vi også, at steder indeholder et materielt eller fysisk aspekt. I den henseende er vi inspirerede af Cresswells beskrivelse af Sojas "trialectics of spatiality", hvor rumlighed består af både et materielt aspekt (omend i høj grad menneskeskabt), et symbolsk aspekt og et aspekt af sociale praksisser ("thirdspace" eller "lived space") (Creswell, 2011: 38). Til sidst er vi inspirerede af begrebet "Sense of place". Selvom dette begreb oprindeligt har været brugt om menneskers subjektive forhold til et specifikt sted, er "Sense of place" er også kommet til at betegne et steds unikke karakter, konstitueret ved den specifikke måde hvorpå forskellige dimensioner af stedet interagerer med hinanden (Foote & Azaryahu, 2009). For undersøgelsens vedkommende har vi fundet det mest hensigtsmæssigt at betegne de tre dimensioner af stedet, som vi mener sammen konstituerer San Miguel, som det materielle, det sociale og det symbolske: De materielle omgivelser definerer og afgrænser stedet gennem deres fysiske egenskaber, både i kraft af rummets mere permanente (omend aldrig fuldstændig faste) fysiske egenskaber med for eksempel højdeforskelle, men også den måde hvorpå det løbende produceres, som når en grotteboer sætter et hegn op foran en grotte. Samtidig er også de sociale praksisser (såsom at sætte et hegn op) og de fortællinger, der er knyttet til stedet (for eksempel at det er et hjem), med til at forme og påvirke både hinanden og de materielle rammer. Der eksisterer således en gensidig påvirkning mellem den materielle, den sociale og den symbolske dimension af stedet.

I kapitlet taler vi både om 'stedet selv' og om grotteboernes forståelse af stedet. Eftersom det symbolske, altså repræsentationer og narrativer tilknyttet stedet, er en af de tre dimensioner, som vi mener, konstituerer stedet, kan man dog sige, at 'grotteboernes forståelse af stedet' *er* stedet, eller en del af stedet

og stedets særegenhed, lige så meget som den materielle og den sociale dimension er det. Når vi analyserer grotteboernes *forståelse* af stedet, er det med dette udgangspunkt altså også en undersøgelse af *stedet selv*.

Derudover en kort bemærkning om afgrænsning: Selvom vi, jf. Masseys forståelse af en progressiv "Sense of place" (Massey, 1994: 146-156), mener at San Miguel er skabt og skabes af strukturer og organiseringer på skalaer fra det helt nære til det internationale eller globale niveau (se Simonsen & Hansen, 2004: 175-176), er vores fokus alligevel *primært* lokalt. Undersøgelsens feltarbejde har således hovedsageligt været fokuseret i og omkring grottefællesskabet og Granada. Dette ændrer dog ikke på, at visse aspekter af grotteboernes forsvar og bystyrets modsvar bedst forstås ved hjælp af strukturelle teorier, hvad der netop er et resultat af skalaernes indbyrdes interaktion, idet vi jf. Castrees (2002) relationelle marxistiske tilgang anerkender uligheder i magt og kontrol som en del af en større strukturel sammenhæng, hvor strukturer udtrykkes partikulært i deres kontekst (Castree, 2002: 135). Endelig har vi inddraget det regionale, nationale og globale niveau mere direkte i analysen i enkelte tilfælde, hvor det har åbenlys relevans for det, der udspiller sig lokalt. Dette hovedsageligt ved inddragelsen af UNESCO som aktør i konflikten og ved afgørelser ved den spanske højesteret eller Junta de Andalucía. Et øget fokus på det globale og internationale niveau ville ikke desto mindre have åbnet andre perspektiver på kampen end dem, vi er i stand til at se her. Dette kunne for eksempel være de strukturer af global ulighed og manglende arbejdskraft i den spanske grøntsagsproduktion, der er en del af forklaringen på de mange senegalesiske migrantarbejderes tilstedeværelse på San Miguel, eller økonomiske analyser af konjunktursvingninger og investeringskapacitet- og villighed hos de forskellige mulige private købere af bakken. Vi mener dog, at vores fokus kan forsvares, i og med at det har givet mulighed for en grundig analyse af den rolle stedet, primært i kraft af dets lokale dimension, har spillet i kampen om bakken.

I relation til det overvejende lokale fokus står også vores holdning til konflikten: Vi mener, at grotteboerne bør have lov til at blive boende, om ikke andet så længe de lever i et samfund, der producerer de typer af undertrykkelse og marginalisering, som de er underlagt. Dette udelukker på

ingen måde at deres tilstedeværelse i grotterne for nogles vedkommende er udtryk for større problemer i samfundet. Blot mener vi ikke, at løsningen på disse problemer skal findes i en rydning af grotterne. Udover dette holdningsmæssige udgangspunkt står også det faktum, at en af os har stor tilknytning i form af venskaber og personlige relationer inden for grottemiljøet. Begge disse udgangspunkter, en både holdningsmæssig og personlig tilknytning til San Miguel, har naturligvis på flere måder været styrende for vores undersøgelse og det fokus, vi har lagt. Det har fået os til at indtage det normative standpunkt, at det i det hele taget er relevant at undersøge ejendomsrelationer, -rettigheder og krav, som ikke, eller kun i begrænset omfang, anerkendes af eksisterende myndigheder. Dette er en grundlæggende præmis for undersøgelsen.

San Miguel og kampen om grotterne

San Miguel-bakken ligger i udkanten af Granada ved foden af Sierra Nevada-bjergkæden i den sydligste del af Spanien. Bakken, som ses midt i billedet, er omkranset af den gamle Nazrid-bymur fra det 14. århundrede og fungerer som et bagtæppe til bydelen Albayzín, som ses i forgrunden. Nordøst for bakken befinder sig det historiske og turistbesøgte Sacromonte - et større kuperet område, hvor der også findes grotter (Plan Especial "Cerro de San Miguel", 2023: 31).

De omtrent 80 grotter på San Miguel som den nyeste særplan har identificeret (Plan Especial "Cerro de San Miguel", 2023: 42) er således blot et lille antal af de over 2000 grotter der i alt findes i bjergene og kløfterne omkring Granada³ (Bosque Maurel, 1988: 256). Ser vi på den samlede mængde af grotter omkring byen, kan mange af disse spores tilbage til middelalderen. Størstedelen af grotterne på Sacromonte blev oprindeligt udgravet og beboet af "moriskere", tidligere muslimske indbyggere i Spanien samt deres efterkommere, og "gitanoer", dvs. spanske roma. Begge minoritetsgrupper blev forfulgt af den katolske kirke og søgte tilflugt uden for byens mure under den spanske inkvisition (Pérez Casas, 1982: 1).

³ I 1950 var 3.682 ud af 32.426 boliger i Granada registret som grotter (Pérez Casas, 1982).

Foto 2. San Miguel-bakken set fra Alhambra (Palickap, n.d.).

Hvad angår de specifikke grotter på San Miguel, så er der uenighed om deres præcise historiske oprindelse. Ifølge bystyret i Granada er disse grotter først udgravet i det 20. århundrede, et udsagn, de baserer på fotos og dokumenter, der angiveligt viser, at bakken for 100 år siden var dækket af bevoksning, og at de grotter, der fandtes, var få og spredte (A. G. V., 2013). Denne påstand har historikeren Francisco José Fernández Andújar imidlertid imødegået med henvisning til, at der ifølge folkefortællinger fra Alhambras arkiver var registreret ikke mindre end 164 beboede grotter på San Miguel helt tilbage i 1737 (Fernández Andújar, 2023). De mennesker, der historisk har boet i grotterne på San Miguel, tæller, ligesom på Sacromonte, gitanoer, og derudover spaniere på flugt fra borgerkrigen og Franco-regimet i 1930'erne. I forbindelse med en oversvømmelse i 1963 foretog myndighederne en tvangsudsættelse af beboerne på San Miguel - et indgreb, der senere, pga. den brutalitet hvormed det blev gennemført, er beskrevet som et af de "mørkeste kapitler i byens behandling af gitano-mindretallet" (Ayuntamiento de Granada, 2002: 8).

Ifølge myndighedernes egen optælling fra 2022 skønnes der på nuværende tidspunkt at bo 100-140 personer på San Miguel-bakken⁴ (Villalba, 2022). Beboergruppen er mangfoldig i alder, køn og etnicitet og inkluderer familier med børn. Et lille antal af beboerne udgøres af de oprindelige beboere eller deres efterkommere, som enten blev boende på bakken eller vendte tilbage efter tvangsudsættelsen i 1963. Størstedelen vendte dog aldrig tilbage. Dette har givet anledning til, at nye grupper fra 80'erne og frem har slået sig ned i de efterladte grotter. Blandt disse nye grupper finder man ofte unge rejsende fra Spanien og andre europæiske lande, men også migranter fra blandt andet Senegal. Den eksisterende litteratur om San Miguel understreger ofte beboergruppens heterogenitet og herunder, at valget om at bo i en grotte kan være drevet af såvel ideologiske valg som af fattigdom (López & Fabeni, 2014: 15).

Mens en lille del af grottebeboerne⁵ har anerkendt dokumentation på ejerskab over deres grotte, har andre slet ingen dokumentation, og så er der dem, som mener, at de har et skøde, som imidlertid ikke anerkendes som gyldigt af myndighederne. I 2007 var kun syv ud af de 80 grotter på San Miguel officielt anerkendt som *privatejede*. I 2021 anerkendte myndighederne imidlertid privat ejerskab for yderligere 8 af grotterne. Dette understreger den uklarhed, der eksisterer om det juridiske ejerskabsforhold.

Historien om ejerskabet til hulerne på Cerro de San Miguel er kompleks. San Miguel blev i 1952 officielt registreret som ejendom under Direktionen for Velgørenhed (Dirección General de Beneficencia). I begyndelsen af 1950'erne overtog den velgørende organisation Patronato de Santa Adela, kontrolleret af de spanske myndigheder, ejerskabet af området og begyndte at sælge hulerne til de daværende beboere gennem købsaftaler. Mange af de oprindelige købere formaliserede dog aldrig deres ejerskab ved at registrere det officielt, ofte på grund af analfabetisme (Calleja, 2014b). I 1986 solgte Santa Adela jorden på

⁴ For myndighedernes seneste opgørelse over beboergruppen se Plan Especial "Cerro San Miguel" (2023: 40-41).

⁵ Termen "grottebeboere" anvendes som en oversættelse af "cueveros," beboernes egen betegnelse, som afspejler deres kulturelle identitet og selvforståelse. Et argument for at anvende en mere neutral term som "beboere" kunne være, at det undgår potentielle negative konnotationer.

en offentlig auktion som kommunen vandt, hvilket skabte en dobbeltsalgs-situation, da nogle beboere allerede havde anerkendt ejerskab (Calleja, 2014b). Derudover indgik en privatperson i 1970'erne købsaftaler med grotteboerne for at beskytte området mod spekulation. Dokumentaren *La Cometa* viser håndskrevne dokumenter fra disse transaktioner (Berdullas, 2021).

Foto 3. San Miguel-bakken markeret i orange. Sydvest for bakken ligger bydelen Albayzín, og Sacromonte-området befinder sig mod nordøst (Google Earth, 2024).

Konfliktens forløb

Selvom kampen om San Miguel har en lang forhistorie, kan de seneste 17 års konflikt især tilskrives udarbejdelsen af PEPRI 1990, en specialplan for beskyttelse og byfornyelse i det historiske centrum af Granada. Specialplanen kom i kølvandet af, at området var blevet solgt til bystyret i 1986 af organisationen Santa Adela. Allerede inden PEPRI havde bystyret fremlagt planer om, at Granada skulle brandes som “den historiske by”, blandt andet gennem den historiske bydel Albayzín, som San Miguel i dokumentet hørte under, og med PEPRI fremlagde bystyret nu en plan om at omdanne San Miguel til hotelzone og temapark for turister (Ayuntamiento de Granada, 1990). I 1994

blev San Miguel og Albayzín udnævnt til UNESCO verdensarv som anerkendelse af områdets kulturelle værdi.⁶

I 2007 gik bystyret, under ledelse af det konservative parti Partido Popular (PP), i gang med en intervention på San Miguel. Operationen legitimeredes af et oprydnings- og evakueringsdekret, som angav grotternes ”mangel på sikkerhed og sundhed” som ”en mulig fare for de mennesker der bor i dem” (“La policía precinta las cuevas”, 2007). Bystyrets argumentation byggede dermed på grotternes usikre og usunde forhold, kombineret med en retorik om ligebehandling, hvor sikkerheden for beboerne blev fremhævet som det centrale argument - selvom der ingen plan var for genhusning, hvis beboerne endte på gaden. Denne tilgang er ikke unik og kan bl.a. genkendes fra såkaldte *romalejre*, hvor påståede fysiske og hygiejnemæssige farer er blevet brugt til at retfærdiggøre tvangsudsættelser (Persdotter, 2019).

Beboere, som ikke ansås som retmæssige ejere, modtog et fraflytningspåbud, og myndighederne begyndte med bulldozer lukningen af enkelte grotter (Salguero & Medela, 2009: 180). Indgrebet blev dermed udført som en hasteforanstaltning, en form for evakuering – ligesom efter oversvømmelsen i 1963. Grottebeboerne tog imidlertid til genmæle, og med assistance fra det socialt orienterede arkitektfirma ADOBE og andre sympatisører lykkedes de både med at få en pressedækning af deres oplevelse af indgrebet og at indgive en klage til både Junta de Andalucía, Andalusiens selvstændige regering, og UNESCO, over bystyrets handlinger af verdensarven. Modstanden gav pote: Begge instanser klagede til den spanske højesteret, som forlangte indgrebet standset, kun 10 dage efter at det var gået i gang (Salguero & Medela, 2009: 179).

⁶ UNESCO arbejder for at bevare verdens kulturarv gennem støtte, overvågning og interventioner. For at bevare sin plads som UNESCO verdensarv forpligter bystyret sig til bevaringen af byens historiske områder.

Foto 4. Plakat, der inviterer til en demonstration i 2019 imod masseturisme og for beskyttelse af livsformen i grotterne "Demonstration til forsvar for grotterne og deres livsform. Udvisning af beboere! Masseturisme. De vælger historien, de ødelægger mindet". (El Cerro de San Miguel, 2019)

Bystyret forsøgte at appellere til højesteret for at få bemyndigelse til at gennemføre en generel fraflytning af grotterne. Dette blev imidlertid afvist blandt andet med henvisning til, at der ikke var nogen sikkerhed for at grotterne tilhørte bystyret ("El TSJA desestima el recurso", 2008). Herefter forsøgte bystyret i en periode med individuel udsættelse af grottebeboerne, en procedure, der krævede en individuel juridisk afvejning af de enkelte beboeres forhold. Disse udsættelser mislykkedes imidlertid på grund af grotternes tendens til at skifte beboere – når processen endelig var færdig og retskendelsen klar, var det ofte en ny person, der befandt sig i grotten (Barrera, 2013).

I 2009 udarbejdede bystyret en teknisk tilstandsrapport, der ud over at konkludere, at grotterne var usikre og uegnede til beboelse, også klassificerede grotterne som ruiner, udgravet i det 20. århundrede. Disse "falske" grotter, mente bystyret, var blot huller uden kulturel eller historisk værdi, hvorfor grotterne på San Miguel burde lukkes. Desuden påpegede teknikerne at de konsolideringsarbejder, som grottebeboerne havde udført for at styrke grotterne, i mange tilfælde havde forværret deres tilstand, så grotterne nu truede hele områdets stabilitet (Quero, 2010). Grottebeboerne beskyldte imidlertid den tekniske rapport for at være fordrejet, og omtalte den som "skrivebordsarbejde" (Lozano & Morente, 2010).

I 2013 forsøgte bystyret igen at rydde San Miguel-bakken. Byplanlægningsministeren havde kort forinden som forsvar på interventionsplaner udtalt at "Vi må ikke glemme, at det ikke er hjem man kan bo i"⁷ og at de ikke kan "have folk, der lever som hunde" (A.G.V., 2013). Selvom indgrebet skete med en 48 timers varsel, lykkedes det beboerne at samle omkring 200 aktivister, som dannede en menneskemur som politiet ikke kunne trænge igennem (Barrera, 2013).

⁷ April Veness har påvist (som refereret i Cresswell, 2011: 116-17), hvordan forståelsen af, hvad der tæller som et hjem, er blevet mere snæver eller restriktiv over tid og i stigende grad i dag bliver knyttet til privat ejerskab. Boliger såsom kommunale boliger og er blevet betragtet som utilstrækkelige, hvilket har ført til stigmatisering af hjemløse, som ofte har steder, de betragter som hjem, men som ikke anerkendes af samfundet.

Foto 5. Demonstration på San Miguel for at undgå lukning af grotterne (G. MOLERO).

En tidlig morgen i marts 2014, nogle måneder efter, satte politiet imidlertid ind på bakken igen, denne gang uden varsel. Det lykkedes dem nu at tildække otte grotter med sand. Grottebeboerne fik dog igen en venligtsindet pressedækning, hvor de bl.a. fremviste, hvordan de angrebne grotter var blevet ødelagt både indeni og udenpå. Grottebeboerne lykkedes også med at få fremstillet dem selv som dem, der faktisk passede på området: ”Disse mennesker har udrettet mirakler med dette sted” (Gomariz Belda, 2014), udtrykte en grottebeboer om sine naboer, hvis grotte var blevet ødelagt. Også Junta de Andalucías kulturdelegation⁸ fordømte den voldsomme tilgang, og fire dage senere var de tilsandede grotter endnu engang gravet fri af beboerne. Borgmesteren derimod forsvarede indsatsen med udtalelsen ”Jeg forstår ikke, hvordan nogle kan kalde et hul i jorden for boliger” (Calleja, 2014a), og bystyret meldte nu at man var parat til at fylde grotterne med cement (”El Ayuntamiento piensa en medidas”, 2014). De nåede imidlertid aldrig at gøre alvor af denne hensigtserklæring.

⁸ Junta de Andalucía, den autonome regering i Andalusien, har ansvaret for en bred vifte af offentlige tjenester og politikker, herunder kulturarv og bevaring. Kulturdelegationen i Junta de Andalucía vurderer og træffer beslutninger om kulturarvssteder i regionen (Junta de Andalucía, n.d.), hvilket i dette tilfælde betød at de ikke støttede bystyrets vurdering af grotternes værdi.

I 2016 blev byrådet tvunget til at gå af på grund af korruptionsanklager indenfor byplanlægningen generelt⁹. Det efterfølgende byråd, med det socialdemokratiske PSOE ved magten, udmeldte nu nye planer for San Miguel: Bystyret karakteriserede fortsat grotterne som ustabile og uhygiejniske, og grottebeboerne uden anerkendt juridisk bevis på deres ejendomsret skulle fortsat udsættes, men formuleringen af fremtidsplanen adskilte sig fra tidligere: Planen var nu en park til glæde for Granadas borgere, og ikke udelukkende et forsøg at tiltrække turisme og kapital. Ligeledes skulle der denne gang, igangsættes en demokratisk proces med borgerinddragelse, hvor Granadas befolkning ville få indflydelse på hvad der skulle ske med bakken (“Ayuntamiento de Granada promueve un gran parque”, 2021).

Grottebeboerne på San Miguel har sat spørgsmålstejn ved, hvorfor det skulle være nødvendigt at smide dem ud for at gøre området til en offentlig park, når det, ifølge dem, allerede fungerer som sådan. Grottebeboeren Amari fortalte bl.a: “Mange mennesker kommer ved solnedgang, du kan ikke gå forbi uden at hilse på alle. Vi har ikke noget imod at folk kommer”. Andre grottebeboere fortæller hertil i et interview tilbage i 2008 at:

Mange turister kommer allerede her, de ser, hvordan vi lever, og at vi passer godt på [grotterne]; Vi forklarer bakkens historie, vi fortæller dem at folk har boet her i århundreder [...] Hvis det er et spørgsmål om at være gæstfrie, kan vi være lige så gæstfrie som alle andre. Hvis nogen har brug for at blive her, kan vi give dem indkvartering; der er ingen grund til, at byrådet gør noget (Ortega, 2008)

I La Cometa dokumenteres det desuden, hvordan en gruppe grottebeboere arbejder på at forbedre bakken, og de fortæller at de forsøger og drømmer om at “rehabiliterer bakkens for at gøre den til et sted hvor folk kan slappe af” og skabe “en form for offentlig park hvor alle er velkomne til både at plante et træ eller blot nyde stedet” (Berdullas, 2021).

⁹ I april 2016 blev José Torres Hurtado, daværende borgmester i Granada, og Isabel Nieto, byplanlægningsmedlem, anholdt som en del af “Operación Nazarí”. De blev beskyldt for omfattende korruption; herunder bestikkelse, ulovlig indflydelse på byplanlægningsprocesser og dokumentfalsk. Efterforskningen afslørede at de havde favoriseret bestemte byudviklingsprojekter og misbrugt deres position til personlig vinding (Ramos, 2017).

PSOE havde flertallet i byrådet til og med 2023, hvor PP igen vandt borgmesterposten. Den planlagte park nåede ikke at se dagens lys i disse mellemliggende år, men bystyret har i perioden blandt andet arbejdet på særplanen “Cerro de San Miguel”, der skulle definere bakkens fremtid mere præcist, og da PP genvandt magten i 2023, fortsatte byrådet arbejdet med særplanen, samtidig med at de fremlagde PGOM, en ny plan for hele Granada kommune. Tager vi udgangspunkt i disse to planer, er bystyrets nuværende hensigter for San Miguel ekspropriation eller opkøb af samtlige grotter på bakken (Plan Especial “Cerro de San Miguel”, 2023: 59), for nogles vedkommende med det formål at gøre dem til “nyttige rum af interesse for forskellige anvendelser” hvorunder “kulturelle formål kunne være en mulighed” (Plan Especial “Cerro de San Miguel”, 2023: 40), samt etablering af en stor parkeringsplads på toppen af bakken, som beskrives som en “ny indgang til den historiske by, da dens udsigter er spektakulære og kan sammenlignes med Belvedere i Firenze” (Plan Especial “Cerro de San Miguel”, 2023: 43). I særplanen angives det, at der er behov for at udøve kontrol over adfærd, der klassificeres som uhensigtsmæssig, med særlig opmærksomhed på fænomenet “botellón”¹⁰. Planen foreslår flere tiltag, herunder videoovervågning, anvendelse af droner og muligheden for periodisk lukning af parken (Plan Especial “Cerro de San Miguel”, 2023: 43), tiltag som reflekterer Foucaults (1977) teori om normalisering, hvor kontrol og regulering skabes gennem forskellige disciplinære apparater der former adfærd og etablerer normer. I særplanen åbnes der derudover op for mulighederne for fremtidige privat-offentlige partnerskaber og bebyggelse i området. Planen fremhæver at der eksisterer “en betydelig nyttig overflade” i bygningerne og grotterne, som kan anvendes til aktiviteter som uddannelse, kultur og turisme, hvilket kan “bidrage til den økonomiske bæredygtighed” (Plan Especial “Cerro de San Miguel”, 2023: 53).

Grotteboerne har imidlertid af flere omgange udtalt, at de ikke er blevet hørt i processen om omdannelsen af San Miguel-bakken. I en reportage til avisen *El*

¹⁰ Botellón (spansk for “stor flaske”) beskriver en social aktivitet, hvor grupper af unge samles i offentlige rum for at drikke alkohol og socialisere, ofte som et økonomisk alternativ til barer og klubber. Aktiviteten opstod i Andalusien i 1980'erne og blev hurtigt populær blandt studerende og unge generelt, og anses i dag som et kulturelt fænomen (Baigorri et al., 2004).

Salto udtaler for eksempel grottebeboeren David at ”vi kender ikke de planer som byrådet har for vores grotter, vi nægtes borgerdeltagelse i deres forberedelse” (Sarrion, 2023). Bygeografen Rafa Fuentes Soldevilla udtaler i samme artikel, at han heller ikke mener at der under udarbejdelsen af planenerne har været en åben og seriøs deltagerproces, og han mener ikke at udviklingen af bakken kan ske på en ansvarlig måde ”uden at tænke på de beboere, der bor i grotterne, de mennesker der bruger dem dagligt” (Sarrion, 2023).

I et manifest forfattet af en gruppe borgere, herunder arkitekter, akademikere samt medlemmer af sociale og miljømæssige grupper, fremhæves flere kritiske punkter ved inddragelsesprocessen. Disse inkluderer den komplekse og abstrakte sprogbrug i planforslaget for PGOM, samt en mangel på gennemsigtighed i den teknobureaukratiske proces, hvilket ifølge forfatterne bidrager til en følelse af distancering mellem beslutningstagere og lokalbefolkningen. Konkret påpeges det blandt andet, at kun en simpel meddelelse blev offentliggjort på kommunens hjemmeside uden tilstrækkelig information eller initiativer til at fremme aktiv deltagelse fra beboerne i de berørte kvarterer eller resten af Granada. Denne praksis, argumenteres der i manifestet, afspejler en politisk beslutning, der kun opfylder det minimum, der er krævet ved lov, hvilket antyder manglende vilje til at lytte til befolkningens meninger og forslag (*Revisión crítica de PGOM*, 2024). Dertil kommer, at der for særplanen ”Cerro de San Miguel” slet ikke var nogen høringsperiode, hvad der af repræsentanter for byrådet retfærdiggøres med henvisning til en ny lov i Andalusien, under hvilken borgerinddragelse for denne type lovgivning ikke længere er obligatorisk (*Plan Especial “Cerro de San Miguel”*, 2023: 46).

Den manglende eller meget begrænsede inddragelse af grottebeboerne kan forstås som det, Swyngedouw har betegnet som ’postpolitiske tendenser’ styret af neoliberale interesser, hvor egentlig politiske spørgsmål søges løst på en teknisk måde, uden inddragelse af samfundets mest undertrykte grupper, og hvor der ikke stilles spørgsmål ved grundlæggende præmisser for diskussionen og indretningen af samfundet (Swyngedouw, 2009) – i dette tilfælde spørgsmålet om den tvangsmæssige udsættelse af grottebeboerne. Beslutninger træffes ud fra krav om økonomisk afkast, samtidig med at egentlige politiske

spørgsmål italesættes som rent administrative eller ‘tekniske’ spørgsmål (Swyngeduoow, 2009: 602, 605, 607). Den begrænsede borgerinddragelse, hvad angår planerne for San Miguel, kan ses som udtryk for sådan en teknisk løsning, dels fordi begrænset eller manglende høringstid er udtryk for en løsning af et problem inden for en administrativ snarere end en demokratisk-politisk ramme, og dels fordi spørgsmålet om tvangsudsættelsen af grottebeboerne har været taget for givet, og problemet dermed ‘prædefineret’, hvilket har udelukket en diskussion af det egentligt moralske og politiske spørgsmål om ejerskabet af San Miguel.

San Miguel-bakken: Et muligt og ideelt sted at bo

Selvom dette kan virke åbenlyst, så er en vigtig del af forklaringen på, hvorfor grottebeboerne er lykkedes med at blive i grotterne, det forhold, at de i det hele taget har opfattet grotterne på bakken som et muligt sted at bo. Mens San Miguel for nogle beboere fungerer som et midlertidigt tilflugtssted og en gratis boligløsning, ser andre grotterne som den ideelle boligform, både pga. deres tempererede, behagelige indeklima og fordi de muliggør en mere harmonisk tilværelse tættere på naturen og fri for samfundets normer og kontrol. For nogle beboere er livet i en konventionel lejlighed i byen forbundet med noget negativt. “Jeg kan ikke finde ud af at bo i lejlighed, jeg bliver klaustrofobisk” fortalte grottebeboer Elena fra Nordspanien blandt andet, og en anden beboer, Ken, fortalte, hvordan han anså luften i grotterne som sundere at indånde end i konventionelle boliger med ventilationssystemer, altså en opfattelse af stedet som sundhedsfremmende.

Med udgangspunkt i disse opfattelser af stedet, som et muligt eller ideelt hjem, har grottebeboerne “nedskrevet” materielle krav i landskabet i form af for eksempel hegn, døre der kan låses, møbelindretning både i og uden for grotterne og ved at bygge nye tilføjelser til stedet – med genbrugsmateriale og på ”gør det selv”-maner. De fleste grotteindgange er f.eks. indrammede af verandaer, bygget af forskellige former for tilgængelige materialer – f.eks. siv eller et gammelt metalsengestel. Grotterne er både indvendigt og udvendigt udsmykket og indrettet med genbrugsmaterialer, som er hentet nede i byen og båret op på bakken.

Foto 5. Grotte på San Miguel-bakken. Grotternes indre varierer både i størrelse og rumopdeling. De kan bestå af et enkelt rum eller have flere værelser, hvor rummenes størrelse spænder fra små, enkle kamre til mere rummelige områder. Loftshøjden i midten varierer typisk mellem 2,5 og 4 meter (Pérez Casas, 2024: 2-7).

Denne relation eller udbedring af et specifikt territorium kaldes blandt andet for “grounded claimings” (Kronenburg Garcia & van Dijk, 2020) og “technologies of access control” (Ribot & Peluso, 2003: 165), og skal ifølge flere forfattere forstås som et krav i sig selv – en måde at sige “det er mit” på (Kronenburg Garcia & van Dijk, 2020: 172). Bystyret har i deres forsøg på at få kontrol over stedet selv udført performative handlinger eller “grounded claimings” i landskabet, som da de forsøgte at lukke grotterne med tætning og sand, mens grotteboerne dog med lige så stor energi lagde sig i selen for at tømme og reetablere dem.

Foto 6. Beboeren Amaris gulv, som er lagt med knuste fliser fundet som skrald nede i byen.

For at opretholde en vis styrke i det materielle krav om adgang kræves en vedvarende investering i stedet (Kronenburg Garcia & van Dijk, 2020: 170). Det har i denne forbindelse f.eks. været afgørende at beboerne har holdt grotterne stabile ved jævnligt at kalke dem indvendigt. Adgang og ejendom er noget der altid er i proces og som ofte kræver arbejde og investering (Blomley, 2013: 37), og som Peluso og Ribot skriver, involverer adgangskontrol og adgangsvedligeholdelse f.eks. forbrug af ressourcer eller investering i sociale

relationer (Ribot & Peluso, 2003: 159). Den kontinuerlige vedligeholdelse af grotterne har yderligere bidraget til at skabe et bestemt narrativ om grotteboernes moralske ret til stedet. Beboerne har fremhævet den indsats de har lagt i at opretholde grotterne som en begrundelse for deres legitime ret til at bo der. En af beboerne udtaler i et interview i 2008:

Squatter sparker døren og går ind... [Grotten] var dækket... af snavs til et punkt, du ikke kan forestille dig. Den tilhørte ikke nogen. Nå, okay, jorden hvor disse grotter er har nok en ejer, men vi ved ikke engang hvem det er. (Ortega, 2008)

De opfatter således deres praksis som anderledes end for eksempel at besætte en bygning i byen, og de opfatter sig selv som berettigede brugere af området. Centralt for dette argument er, at grotterne stod efterladte og ubrugte indtil grotteboerne kom og satte dem i stand og gjorde dem til hjem, samt at beboerne forvalter og *beskytter* grotterne. De har påpeget, hvordan dette arbejde i sig selv bør styrke deres ret til stedet: "Der er meget propaganda, og jeg synes ikke myndighederne er interesserede i hvor meget vi, der bor i grotterne, egentlig arbejder for at passe på dem", siger for eksempel beboeren Liam. En anden grotteboer, Amari, udtrykte en lignende holdning: "Jeg har brugt mange timer på at ordne den, og jeg har vist mere end nogen anden, at jeg gerne vil være den, der bor her".

Det er bemærkelsesværdigt, hvordan dette argument har klare paralleller til den liberale filosof John Lockes retfærdiggørelse af ejendomsret, hvor ejendom naturligt bliver skabt i kraft af individers arbejdskraft: "Når jeg så at sige 'blander' min arbejdskraft med naturen, kommer produktet af mit arbejde til at tilhøre mig". For Locke gælder dette ikke kun for råstoffer og andre ressourcer, der fjernes fra det sted, hvor de er fundet, men også for selve jorden.

"But the *chief matter of property* being now not the Fruits of the Earth, and the Beasts that subsist on It, but the *Earth it self*; as that which takes it and carries with it all the rest: I think it is plain, that *Property* in that too is acquired as the former. *As much Land* as a Man Tilts, Plants, Improves, Cultivates, and can use the Product of, so much is his *Property*. He by his Labour does, as it were, inclose it from the Common" (Locke, 1964 [1689], citeret i MacPherson, 1978: 19).

Pointen er her ikke hvorvidt grotteboernes argument rent faktisk kan sidestilles med Lockes (eller for den sags skyld hvorvidt de eller Locke har ret i deres argumentation), hvad der er usandsynligt givet den måde hvorpå Locke slutter fra den oprindelige ejendomsret qua arbejde til et argument for storkapitalers og -industriers ret til ubegrænset ejerskab over landet givet den brug, de gør af det (Locke, 1964 [1689], citeret i MacPherson, 1978: 16-27), men derimod blot at deres forsvar for stedet på et symbolsk niveau trækker på narrativer, der kulturelt kan spores tilbage til Lockes europæiske ejendomsfilosofi.¹¹

Foto 7. Inde fra Amaris grotte.

¹¹ For en grundigere forklaring af, hvordan både neoliberale politikere og venstreradikale squattere kan gøre brug af Locke til at forsvare deres holdninger og praksis, se Blomley, 2004: 23; 62-64; 85-86 og 95-96. Hvad angår spørgsmålet om 'Lockean Proviso' (Moore & Himma, 2022), nemlig det princip at der skal være "enough and as good" tilbage til andre, efter at nogen at tilegnet sig ejendom, så er det for San MIGUELS tilfælde værd at bemærke at grotteboerne, som vi demonstrerede i forrige afsnits forløbsanalyse, selv mener, at bakken allerede fungerer som en offentlig park hvor alle er velkomne.

Over for grotteboernes *grounded claimings* og narativet om grotterne som enestående og vedligeholdte boliger, står bystyrets repræsentation af området i form af planlægningsdokumenter, jordprøver, optegnelser og tilstandsrapporter. Også her henvises der til grotternes rå materialitet, men modsat grotteboernes positive syn på indeklimaet er det for bystyret netop deres egnethed som boliger, der står for skud.

Lige siden tvangsudsættelsen i 1963 har henvisning til grotternes 'usunde', 'usikre' og 'uhygiejniske' forhold spillet en central rolle i bystyrets argumentation for at smide grotteboerne ud. Denne strategi afspejler en bredere tendens, som også Persdotter og Valverde har påpeget, hvor påståede usikre og uhygiejniske forhold bruges som begrundelse for at fjerne visse sociale grupper fra bestemte områder (Persdotter, 2019). Dette kalder Valverde for *indirekte rumlige taktikker*, idet fokus er på *regulering* af rum frem for *styring* baseret på sociale kategorier (Valverde, 2011). Som Valverde understreger, er det særlige ved denne type lovgivning, at den bygger på skøn og subjektive vurderinger. Valverde fremhæver især lovgivning om 'nuisance', altså 'forstyrrelse' eller 'gener' for andre personer, ejendomme eller samfundet som helhed, som eksempler på denne type lovgivning. I Granada kan sådanne *subjektive skøn* observeres, dels når bystyret problematiserer San Miguels "visuelle påvirkning", hvilket vi vil vende tilbage til, og dels når grotternes og beboernes tilstedeværelse italesættes som en potentiel trussel mod bakkens undergrund.

Beboerne har udfordret repræsentationer af grotterne som usikre, uhygiejniske, ødelæggende ved at inddrage en socialt orienteret arkitektforening til at vurdere grotternes tilstand og udarbejde rapport, som dels klargjorde de ødelæggelser af bakken og grotterne, som myndighederne indgreb havde forvoldt (Salguero & Medela, 2009: 175), og dels modbeviste bystyres påstand om, at grotterne var i en tilstand, som udgjorde en overhængende fare for beboerne (Berdullas, 2021). Derudover har de arrangeret udstillinger med billeder af de forskellige grotteboere og af livet i grotterne med det formål at afstigmatisere sig selv ved at give et mere nuanceret indtryk af fællesskabet og livet på bakken (Marchena, 2022).

Dertil kommer, at repræsentationer af beboelse har været konsekvent udeladt fra samtlige af bystyrets kort over- og repræsentationer af San Miguel. Ifølge Peluso er det et kendt fænomen, at kort udarbejdet af magthaverne udelader beskrivelser af den menneskelige bosættelse (Peluso, 1995: 387). At fremhæve det sociale er derfor et greb, som lokalbefolkninger kan bruge til at udfordre abstrakte repræsentationer af et sted. Når beboerne har arrangeret udstillinger, der viser de mennesker, der bor på bakken, har de således også bidraget til at understrege grotterne som hjem, hvor der er mennesker, der bor. Gennem dokumentation og alternative repræsentationer har beboerne dermed formået at inddrage disse elementer i den diskursive kamp om stedet og har rykket ved opfattelsen af legitimiteten af bystyrets handlinger. De har desuden søgt at underminere bystyrets påstande om deres hjems usikre tilstand ved at melde ud til pressen, at de ikke har haft besøg af nogen, der har kontrolleret grotternes stabilitet, som det blev nævnt i den tekniske rapport, og de har beskrevet rapporten som “taget op af hatten” og “skrivebordsarbejde” (Quero, 2010).

Del af en kulturel og præfigurativ praksis

Den kulturelle praksis, herunder den livsstil og det fællesskab, der eksisterer på San Miguel, har på flere måder bidraget til at styrke grottebeboernes ret og adgang til stedet. San Miguel-bakkens afsides beliggenhed og det stejle terræn gør, at området, trods nærheden til byen, er besværligt at få adgang til. En faktor, der har bidraget til grottebeboernes vedligeholdelse af deres adgang og ret til grotterne, er således en livsstil, der gør det muligt at bo der. Grottebeboerne lever tilbagetrukket fra byen, men gør brug af byen til at hente fornødenheder. På trods af, at der også er grottebeboere, som besidder konventionelt arbejde, så er det udbredt blandt grottebeboerne at leve en “gadelivsstil” og tjene til livets ophold ved at sælge kunst og andet håndarbejde, dyrket pot fra området eller optræde på gaden i Granada – dette enten som et overlagt valg eller et spørgsmål om mangel på alternativer. For eksempel sætter grottebeboeren Hugo sig dagligt med sin guitar i en port i byen og spiller, og tjener på den måde til dagen og vejen, mens grottebeboeren Amari lever af at sælge sine malerier om aftenen ved den turistbesøgte udsigtspost San Nicolas.

Et andet relevant element ved den kulturelle praksis på San Miguel, er den mobile livsform, som en stor del af beboerne lever, og som har betydet, at

beboergruppen på bakken er omskiftelig, når grotter enten videregives eller lånes ud for en periode. Som vi tidligere var inde på, skabte dette problemer, problemer da bystyret i 2008 forsøgte med individuel udsættelse af grottebeboerne, da det ofte var en ny person, der befandt sig i grotten, når retsprocessen og kendelsen endelig var udstedt. På denne måde bidrog beboernes livsstil altså til at bevare deres adgang.

Grottebeboernes livsstil er imidlertid også blevet brugt af bystyret til at delegitimere deres ret til området. Det, som bystyret kalder en 'nomadeagtig livsstil', bruges som argument for, at grottebeboerne ikke har reel *tilknytning* til bakken. I 2013 lød det bl.a. i bystyrets udtalelser til pressen at "Grottebeboerne er ikke permanente beboere", som argument for at de ikke skulle have ret til at være der (Barrera, 2013). Denne tankegang understreger ifølge Blomley den måde, hvorpå samfund med en mere nomadisk livsstil historisk er blevet betragtet som ude af stand til at have tilknytning til steder på samme måde som stedfaste samfund, et synspunkt, der har dybe rødder i koloniale ideer og tidligere forestillinger om ejendomsret (Blomley, 2004: 149/92).

Den kommer ligeledes til udtryk, når bystyret vælger at betegne grottebeboerne som besættere; folk, der lever på kant med loven, og i 2014 som nogle der lever "som om, de var hunde" (A. G. V., 2013), altså repræsentationer af beboerne, som nogle der qua deres livsform er beskidte, uanstændige og upassende. Hvor vi ovenfor så, hvordan selve grotterne og deres potentiale som hjem blev problematiseret ved at klassificere dem som 'usunde', uhygiejniske' etc, er det nu beboerne *selv* og deres livsstil, der bliver repræsenteret på en lignende måde. Beboernes livsstil rammesættes som noget forstyrrende og "out of place" for byen som helhed, igennem det, som Sibley kalder "landscape of exclusion" (Sibley, 1995). Jf. Cresswells udlægning af Sibleys teori, er det oftest mennesker tilhørende bestemte sociale grupper, herunder "mad people", "gypsy-travelers", "political protestors", "non-white people", og "the homeless", som er blevet fremstillet som "out- of-place" af bl.a. lokale myndigheder, nationale regeringer og medier (Cresswell, 2011:103-104), og ifølge Kristeva fremmer den kapitalistiske stat gennem reklamer og medier en "renhedsideologi" og en ensartethed der bidrage til at skabe denne

eksklusion, i (Kristeva, 1982). Grottebeboerne opfylder på forskellig vis nogle af Cresswells stereotyper. Dette, kombineret med bystyrets diskurser om deres livsstil, betyder, at de på flere måder dømmes "out of place".

Beboerne fremhæver selv deres oplevelse af stigmatisering, som når grottebeboeren David fremhæver hvordan grotteboernes ry og rygte i befolkningen påvirkes af bystyrets negative beskrivelser af dem. Herunder hører også beskrivelser af synet af grottebeboerne og deres indretning af bakken som 'til gene' for offentligheden og det offentlige rum. Grottebeboeren Ana fortæller i dokumentaren "La Cometa" hvordan hun modtog en bøde, fordi hendes træhegn ifølge myndighederne forårsagede "visuelle påvirkninger" fra Alhambra. Dette på trods af at hun selv, som hun ironisk bemærker, "herfra kan beundre den visuelle påvirkning fra Nevada indkøbscentret nedenfor" (Berdullas, 2021).

Cresswell og Sibley peger dog også på, at stereotyper ofte omfatter elementer af sted, hvilket betyder, at uoverensstemmelse eller accept afhænger af i hvor høj en grad en gruppestereotyp bliver vurderet til at passe sammen med det sted den befinder sig (Sibley, 1995: 100). Sibley nævner som eksempel bl.a. gitanoen i Granada, som opfattes som værende i harmoni med stedet (Sibley, 1995: 102). Det er med dette udgangspunkt, at vi skal forstå bystyrets forsøg på at understrege Sacromonte-grotterne og San Miguel-grotterne som to vidt forskellige fænomener, og de to steders kulturer som væsensforskellige. Som konflikten har udviklet sig, er det blevet mere og mere centralt for bystyret at få adskilt de to områders historie: Grotterne på San Miguel har ingen værdi, det har kulturen der heller ikke, og jo mere bakken er blevet adskilt fra "gitano"-kulturen og de accepterede grotter i Sacromonte – jo mere San Miguel afromantiseres – jo mindre mulighed er der for, at grottebeboerne opfattes som i harmoni med landskabet og dermed som en naturlig del af stedet.

Paradoksalt nok har bystyrets fordømmelse af grottebeboerne som "out of place" bidraget til at skabe en positiv modfortælling om grotteboerne som nogle, der *forsvarer* en bestemt livsstil: Når de forsvarer stedet, forsvarer de denne livsstil. I manifestet Las Cuevas Resisten, som er udarbejdet af grottebeboerne i 2018, står der f.eks.: "Vi er arven!" (Las Cuevas Resisten, 2018). De mennesker, der er tilknyttet grotterne – som er dem, der lever den

livsstil, grotterne fordrer – er en lige så stor del af kulturarven, som San Miguel og grotternes fysiske rammer er det. Således styrkes deres ret til fortsat at bo i grotterne gennem argumentation for den naturlige forbindelse de mener der er mellem stedets ydre omgivelser, livsstilen og dem selv. Som grotteboeren Hugo udtrykker det: ”San Miguel er et vildt landskab for vilde mennesker”. San Miguel bliver ifølge dokumentet *endnu* et eksempel på rum, som bystyret vil gøre til et “neutralt homogent og dødt rum til gavn for kapital, turisme og forbrug”. Kampen for retten til grotterne bliver dermed en del af en større bevægelse der kæmper imod byudviklingsregimer der udsletter alternative livsstile og steder.

Over de seneste tyve år har San Miguel-bakken tiltrukket en mangfoldig vifte af mennesker, og der eksisterer på bakken et fællesskabsorienteret miljø præget af tolerance og solidaritet. Denne solidaritet er groet frem på tværs af grupper, uanset ejerskabsforhold, baggrund og motiver for at befinde sig på stedet, og har styrket grotteboernes vedligeholdelse af adgang til bakken. Det fællesskab, der eksisterer på San Miguel-bakken, har muliggjort en portrættering af stedet og dets beboere som en præfigurativ praksis: Et eksempel på et fællesskab, der foregriber en bedre måde at leve på, som alternativ til det eksisterende samfund. Grotteboerne opretholder selvforvaltning gennem et fællesskabsorienteret miljø hvor mad, ressourcer og opgaver deles. Mange skaffer mad ved at “skralde”, dvs. at finde mad i containere og skraldespande, som deles og spises i fællesskab. Denne reciprocitetskultur var, som udtrykt af Ken, bundet op på at *gøre* og især *have gjort* tjenester for hinanden.

Der er opstået en opfattelse af bakken som et sted, hvor et mangfoldigt og unikt fællesskab er blevet en integreret del af bakkens identitet. Ifølge beboerne bringer denne livsstil dem tættere på naturen og udgør derfor en eksemplarisk måde at leve på; som Ana udtrykte det: “Jeg tror det er meningen med livet at bo sammen på denne måde i et lille landsbysamfund” (Berdullas, 2021). Den multikulturalisme som præger bakken fremhæves som en positiv del af stedet. Som Ana bl.a. udtrykte det “for mig er det vigtigt, det beriger os” (Berdullas, 2021).

Man kan altså opsummere fællesskabet på San Miguel som et eksempel på det som Vasudevan (2015) har kaldt vedvarende rumlige praksisser og opbygning-

en af alternative fællesrum gennem kollektiv handling, der strækker sig ud over de omgivende magtstrukturer. For Vasudevan skal besættelsespraksisser ikke blot forstås som en modkamp, men også en fremvisning af alternative livsformer, en form for "verdensskabelse" (Vasudevan, 2015: 323). Han lægger stor vægt på det kollektive element i sådanne besætterpraksisser og henviser til undersøgelser der har vist en typisk tendens inden for disse, som indebærer dyrkelse af en etos af selvbestemmelse og autonomi, hvor fokus ligger på genopretning og reparation af (ofte forladte) rum ved hjælp af midlertidige materialer og en gør-det-selv-praksis (Vasudevan, 2015: 325).

Fællesskabet på San Miguel-bakken kombinerer således modstand og skabelse: De modsætter sig de eksisterende magtstrukturer, men bærer samtidig et præfigurativt politisk element. De forsøger ikke blot at skabe forandring i fremtiden, men også at omsætte politiske ideer og værdier til handling i hverdagen, hvor de stræber efter at leve og praktisere alternative former for samfund og relationer her og nu.

Denne proces af modstand og skabelse har først og fremmest ført til at beboerne har styrket deres forsvar for at blive boende gennem solidaritet og tolerance over for hinanden, hvor de er enige om at betragte bystyret som en trussel og samtidig også deler idealer for levevis. For det andet, og måske endnu vigtigere, har grottefællesskabet på San Miguel også formået at præsentere deres tilstedeværelse og fællesskabskultur som noget positivt – en alternativ "verdensskabelse", – som har givet dem noget at vise frem for potentielle sympatisører, støtteorganisationer og medier. En sådan repræsentation har haft afgørende betydning for at kunne vende de negative diskurser omkring grottebeboerne til noget mere positivt.

San Miguel-bakken: Et erindringssted for de undertrykte og ekskluderede

En anden faktor i grottebeboernes forsvar er de historier om fortiden som er knyttet til San Miguel, og som er en del af grottebeboernes forståelse af stedet.

Der har udspillet sig en erindringskonflikt¹² om retten til at definere og fortolke områdets historie og betydning. Her er det lykkedes beboerne at få skabt en samlet fortælling om bakken og grotterne som et sted for de ekskluderede og marginaliserede: Ved at indskrive dem selv i den række af udstødte grupper, der historisk har søgt tilflugt på bakken, har de påtaget sig identiteten som nutidens “afskum”, hvilket giver dem en legitim ret til at blive boende. “Vi (historien) bekræfter vores legitime ret til at fortsætte med at bebo de grotter, som vi har udgravet” (Las Cuevas Resisten, 2018). I forståelsen af grotterne, som noget “vi” (dvs. grottemiljøet) selv har udgravet, får grotteboerne placeret sig selv som en del af en kontinuerlig historie om eksklusion.

Kontinuiteten er tydelig, og historien om disse grotteforfædre mangler at blive skrevet. Men vores politikere har en tendens til at lave en tabula rasa med fortiden eller bygge fantasifulde historier om ødelagte steder for at gøre dem mere fordøjelige og økonomisk rentable (Las Cuevas Resisten, 2018).

San Miguel er ifølge dokumentet endnu et rum, som bystyret ønsker at gøre til et “neutralt, homogent og dødt” rum, i den hensigt at skabe hukommelsestab eller endda forfalske historien “til gavn for kapital, turisme og forbrug”. “Mulige nuværende konflikter slettes, såvel som mindet om gamle kampe takket være byplanlægning” konkluderes der i dokumentet (Las Cuevas Resisten, 2018). Det, som grottebeboerne gør opmærksom på her, er de mekanismer, som Blomley, blandt andre, tilskriver gentrificering: En tendens, hvor byens grænse gentagne gange rykker sig i takt med, at centrum flytter sig, og ved at tidligere ekskluderede områder bliver genstand for byfornyelse og investering med gradvist stigende boligpriser, der tvinger mindre bemidlede dele af befolkningen ud af byen. Denne kontinuerlige forskydning af grænser skubber ikke alene de marginaliserede grupper ud, den udvisker også deres historie og eksistens (Blomley, 2015: 2).

¹² Vi benytter begrebet *erindringssted* og *erindringskonflikt* i overensstemmelse med den franske historiker Pierre Noras forståelse af ordet, beskrevet af Anette Warring som “enhver materiel eller ikke materiel enhed, der som følge af menneskers vilje eller tidens virkning har fået symbolsk status i et socialt fællesskabs erindringskultur” (Nora, 1989, set i Warring, 2019). Erindringssteder opretholder kollektive identiteter og kan ændre sig over tid efter nutidens behov, såvel som de kan blive centrum for konflikter mellem forskellige erindringsfællesskaber

At der til bystyrets narrativ ikke hører fortællinger om tidligere marginaliserede grotteboere, gælder ikke blot for historien om eksklusion og marginalisering af gitanoer og moriskere i middelalderen eller en historie om bakken som tilflugtssted for mennesker under den spanske borgerkrig. Heller ikke fortællingen om tvangsudsættelserne fra grotterne efter oversvømmelsen i 1963 har bystyret siden 2007 omtalt som en del af stedets fortælling – dette på trods af at den har været beskrevet som et af de mørkeste stadier i Granadas adfærd over for roma-mindretallet (Ayuntamiento de Granada, 2002: 8).

Tværtimod har bystyret gennem de seneste års konflikt overvejende fremhævet bakken og dens tilhørende grotter som ahistoriske, og derved adskilt grotterne her fra de anerkendte grotter i Sacromonte, hvor grotteshowsne, museerne og zambra-erne, en specifik form for flamenco-dans, er koncentreret. Cresswell (2014) påpeger, at mange erindringssteder, selvom de ofte er knyttet til tragiske begivenheder som død og krig, tilpasses som led i en bredere politisk eller kulturel agenda for at skabe positive lokale fortællinger og ideologier om tilhørsforhold, mens smertefulde og skamfulde minder nedtones eller helt udelades (Cresswell, 2011:91-93; for et godt eksempel se Hoskins, 2006).

Grotteboerne på San Miguel har ikke passet ind i bystyrets romantiske fortælling om grotter, gitanoer og flamenco, og deres tilstedeværelse på bakken er derfor problematisk for bystyret i mere end én forstand: Dels fordi det har forhindret udnyttelse af området, men også fordi beboerne har været forstyrrende for det image som turistikon, bystyret ønsker at give Sacromonte og grotterne. Særligt fra 2010 blev det centralt for bystyret at få adskilt de to områders historie for at understrege, at grotterne på San Miguel har mindre historisk og kulturel værdi. Dette skal ses i lyset af, at bystyrets forsøg på at få kontrol over bakken indtil da ikke bare var mislykkedes, men også havde medført en negativ diskurs om bystyret, i høj grad influeret af San Miguel-bakkens kulturarvsstatus.

Foto 8. Graffiti på Nazrid-muren på toppen af San Miguel Alto "Cuevas resiste[n]" (Grotterne gør modstand).

Da bystyret begyndte at lukke grotterne i 2007, blev dette gjort ved hjælp af store maskiner. På grund af de juridiske rammer, som er gældende for området, herunder begrænset tilladelse til at foretage større fysiske interventioner, havde disse instrumenter dog ikke samme magt her, som de ellers ville have haft. Grottemiljøet kunne hurtigt genvinde adgang til grotterne ved i samarbejde at grave dem fri, da det på grund af beskyttelse ikke havde været muligt for myndighederne f.eks. at cementere grotterne. Myndighedernes brug af tunge maskiner betød nemlig, at der var sat spørgsmålstegn ved bystyrets villighed til at beskytte kulturarven. Med støtte fra Junta de Andalucía og UNESCO kritiserede grotteboerne og deres allierede bystyret for at ødelægge stedets fysiske rammer. San MIGUELS kulturarvsstatus blev på den måde en fordel for grotteboerne. Selvom bystyret fremlagde en tilstandsrapport, der rejste tvivl om grotternes faktiske kulturarvsværdi og klassificerede dem som ruiner uden værdi (Europa Press, 2014), lykkedes de ikke med at få medhold fra kulturdelegationen fra Junta de Andalucía.

Både Kenneth Foote (1997) og Edward Casey (2000) argumenterer for, at nogle steder har en særlig "potens" eller "aktiv indflydelse" som kan få dem til at virke mere betydningsfulde end andre steder. Ifølge Casey er det nemlig ikke kun vores fysiske kroppe, der bidrager til at gøre steder erindringsværdige, men også stedets forskellige karakteristika (Casey, 2000: 197). Betragter man San Miguel og dens fortælling ud fra dette perspektiv, er det svært at se bort fra stedets materialitet og herunder grotternes særlige fysiske struktur. Bakkens perifere placering fra bymidten, det stejle og tørre terræn som gør det vanskeligt at komme til og manøvrere i og ikke mindst de særegne grotter udgravet i bakken, har været en fysisk påmindelse om fattigdom, eksklusion og undertrykkelse, og en form for modstandsfortælling om, hvordan grottebeboere har formået at tilpasse sig og overleve under svære vilkår. Grotterne har fungeret som et tegn på, at stedet ikke er ejet af de magtfulde myndigheder, fordi de er lavet af dem, der har været ekskluderet af de selvsamme myndigheder.

San Miguel som fællesejendom: Konklusion og afsluttende refleksioner

Gennem de seneste 17 år har grottebeboerne kæmpet imod bystyrets intentioner om og forsøg på at smide dem ud. Vi har set udsættelsen forsøgt retfærdiggjort ved brug indirekte rumlige teknikker med henvisning til både grotterne og beboernes livsstil som usikre, usunde, 'nomadeagtige' og uhygiejniske, og vi har set kontinuerlige forsøg på narrativt at adskille grotterne på San Miguel fra grotterne på Sacromonte. Bystyrets retorik om grottebeboernes udsættelse har udviklet sig over tid. Fra at være begrundet ud fra et hensyn til beboernes sikkerhed og sundhed, og ud fra klare hensigter om at udvikle bakken til kommercielt brug, er fokus flyttet til at fremhæve byens og selve bakkens miljømæssige sikkerhed. Endelig er der skabt en forventning om skabelsen af et grønt område og en offentlig park igennem en demokratisk proces. Denne skiftende retorik har påvirket grottebeboernes forsvar, og den illustrerer nye, måske mere kamouflerede, strategier i byplanlægningen.

Processen præges nu af det, Swyngedouw kalder 'postpolitiske tendenser', styret af neoliberale interesser, hvor den reelle borgerinddragelse har været enten fraværende eller meget begrænset, og hvor spørgsmålet om

grottebeboernes tvangsmæssige udsættelse for bystyret ikke har været til diskussion. Ikke desto mindre har specifikke karakteristika ved stedet og grottebeboernes forståelse af stedet bidraget til at svare på hvem, der har retten til San Miguel, langt fra er entydigt. Ved at se potentiale i stedet som et hjem og nedskrive såvel fysiske krav i landskabet som sproglige krav i manifeste, dokumenter og udstillinger, har grottebeboerne formået at bevare adgangen til stedet og grotterne over hele perioden. Overfor bystyrets repræsentation af grotterne som usunde, uhygiejniske og uegnede til beboelse, står beboernes repræsentation af San Miguel som ikke bare et hjem, hvor der bor mennesker, men som et afgørende erindringssted for undertrykte og marginaliserede, som må bevares, og som en kulturel præfigurativ praksis og alternativ verdensskabelse præget af fællesskab og reciprocitet.

Forstås 'ret' som 'sanktionerbare krav', sådan som ejendomsret defineres hos McPherson og Blomley, så er grottebeboernes vedligeholdelse af deres adgang til San Miguel over hele den 17-årige periode, konflikten har stået på, udtryk for en skrøbelig, men ikke desto mindre reelt eksisterende ejendomsret. Men hvordan skal vi mere præcist forstå denne ret? Grottebeboerne har i slogans understreget, hvordan grotterne ikke er til salg, men at de tværtimod må forsvares mod sådanne tiltag, og de har argumenteret for, at stedet er en del af en social og kulturel praksis, som beboerne har bidraget til at skabe og bevare. Grottebeboerne har hermed anfægtet bystyrets ejendomskrav på stedet med argumentet om at "arven" ikke tilhører dem, men i stedet et abstrakt grottemiljø med en livsstil der er en integreret del af stedets DNA og derfor som nødvendig for stedets overlevelse. De har således argumenteret, for at de har en legitim ret til ikke at blive udelukket fra stedet, baseret på identitet og historie, brugsret og at de selv mener, de har evnen til som fællesskab at drage nytte af stedet for her at skabe nye, eksemplariske former for liv og kultur.

På trods af at konflikten om bakken og grotterne også indeholder spørgsmål om, hvem der besidder et juridisk privatejerskab over grotterne, så har det været centralt i beboernes forsvar for deres ret til at blive boende, at stedet forbliver byens kulturarv ved at sikre fortsat tilgængelighed for de grupper, der bruger stedet, og via grottebeboernes krav på deres ret til ikke at blive udelukket. I den

forstand er grottebeboernes eksisterende, omend skrøbelige, ejendomsret til San Miguel en ret til bakken som fællesejendom.

I vores undersøgelse har vi placeret konflikten om San Miguel i intersektionen mellem stedsteori og adgangs- og ejendomsteori. Dette har gjort det muligt for os at se, hvordan et specifikt sted har indvirket på konstruktioner af adgangsmekanismer og ejendomsret. Kampen om San Miguel tydeliggør hermed, hvordan ejendomskonstruktioner er relateret til virkelige steder, og ikke, som den såkaldte "ownership model" (Blomley, 2004) tilskynder os til at mene, tomme skaller, der frit kan købes og sælges af individer efter principper om privat ejendom. Ejendomskrav og territoriale konflikter er viklet ind i historie, brug, repræsentationer og ikke mindst det fysiske landskab, og derfor kan vi ikke forstå ejendomskrav og -rettigheder uden også at forstå den kontekst, hvori de udspiller sig. Eller som Blomley skriver: "struggles in and over property obviously occur in particular locations... I argue that place matters" (Blomley, 1998: 581). Det kan måske nok lade sig gøre på myndighedsniveau at opfatte steder som abstrakte, tomme områder, hvis ejerskab kan afgøres igennem kortlægning og finansielle transaktioner, men når vi giver analytisk opmærksomhed til *stedet selv*, er dette ikke længere muligt.

Forslag til selv at gå videre i kapitlets fodspor

1. Vælg et undersøgelsesområde. Identificér et specifikt sted eller område præget af konflikt og kamp om ejerskab og adgang.

2. Integrer stedsteori og ejendomsteori. Anvend stedsteori til at forstå, hvordan stedets sociale og materielle karakteristika påvirker ejendomskampe, og hvordan forskellige forståelser af stedet kan forme disse konflikter.

3. Foretag etnografisk feltarbejde, f.eks....

Deltagende observation: Deltag i det daglige liv på stedet for at forstå før-refleksive praksisser og processer. Denne metode giver også kropslig indsigt i de materielle omgivelser og sociale interaktioner.

Walking interviews: Gennemfør gående interviews med informanter for at forbinde deres oplevelser med de fysiske omgivelser.

4. Gennemfør en dokumentanalyse. Undersøg relevante dokumenter, såsom planlægningsdokumenter, avisartikler, manifeste og dokumentarfilm. Skab en tidslinje over konfliktens udvikling og kortlæg de aktører, der har spillet en rolle i processen. Vurder dokumenternes funktion både som informationskilder og som aktive elementer, der kan påvirke praksis.

5. Anvend tematisk kodning til at strukturere dine data, f.eks....

- a. Stedets fysiske rammer
- b. Sociale miljøer og praksis
- c. Stedets betydning og narrativer
- d. Konfliktens forløb

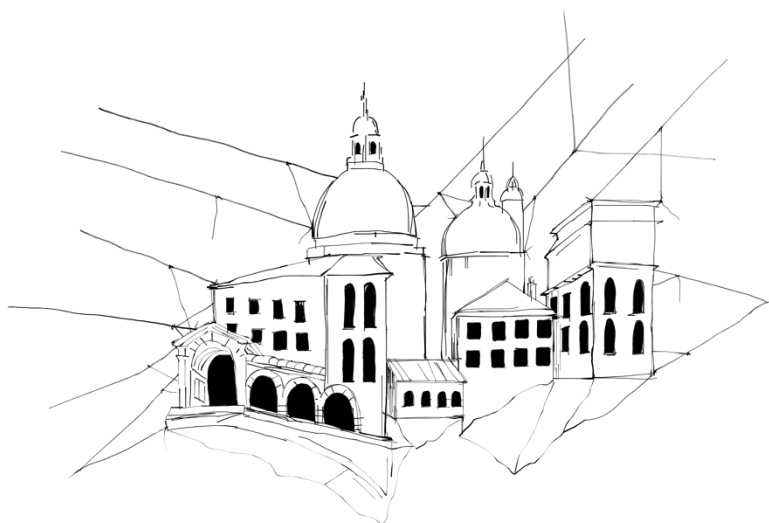
Identificér mønstre og sammenhænge mellem temaerne for at forstå, hvordan de forskellige dimensioner af stedet interagerer og påvirker hinanden.

Litteratur

- A. G. V. (2013, 29. november). Urbanismo desalojará las cuevas de San Miguel tras siete años de intentos. *Granada Hoy*. https://www.granadahoy.com/granada/Urbanismo-desalojara-San-Miguel-intentos_0_757124763.html
- Ayuntamiento de Granada. (1990). *Plan Especial de Protección y Reforma Interior del Albayzín* [PEPRI]. Boletín Oficial de la Provincia de Granada, 180 (1992), pp. 1-47.
- Ayuntamiento de Granada. (2000, marts). *Plan General de Ordenación 2001* [PGOU].
- Ayuntamiento de Granada. (2002, januar). Plan Especial de Protección y Catálogo del Área Centro de Granada.
- Ayuntamiento de Granada promueve un gran parque en el entorno de las cuevas del Cerro de San Miguel. (2021, 26. oktober). *20minutos*. <https://www.20minutos.es/noticia/4869009/0/ayuntamiento-de-granada-promueve-un-gran-parque-en-el-entorno-de-las-cuevas-del-cerro-de-san-miguel/>
- Baigorrí, A., Fernández-Díaz, R., Chaves, M., & López, J. (2004). *Botellón: Un conflicto postmoderno*. Icaria Editorial. ISBN 9788474266924.
- Barrera J. F. (2013, 11. december). Los moradores de las cuevas de San Miguel convierten en una fiesta reivindicativa la tentativa de desalojo. *Ideal*. <https://www.ideal.es/granada/20131210/local/granada/moradores-cuevas-miguel-granada-201312100045.html>
- Berdullas, Ó. (Instruktor). (2021). *La cometa* [Dokumentarfilm]. Jk un sin vivir.
- Blomley, N. (1998). Landscapes of Property. *Law & Society Review*, 32(3), 567–612.
- Blomley, N. (2004). *Unsettling the city: Urban Land and the Politics of Property*. London, England: Routledge.
- Blomley, N. (2013). Performing Property: Making The World. *Canadian Journal of Law & Jurisprudence*, 26(1), 23–48.
- Blomley, N. (2015). The Right to Not Be Excluded. *Releasing the Commons* 89–106.
- Bosque Maurel, J. (1988). *Geografía urbana de Granada*. Spanien: Universidad de Granada.
- Calleja, Á. (2014a, 24. august). Los desalojados reabren las cuevas. *Granada i Media*. <https://granadaimedia.com/las-cuevas-resisten-reabren-cerro-san-miguel/>
- Calleja, Á. (2014b, 24. august). La Policía desalojará el martes las cuevas. *Granada i Media*. <https://granadaimedia.com/policia-desalojo-cuevas-san-miguel-albaicin/>
- Callejón, R. (2021, 26. oktober). El Ayuntamiento de Granada proyecta desalojar las cuevas ilegales de San Miguel para construir un parque. *Granada Hoy*. https://www.granadahoy.com/granada/Ayuntamiento-Granada-desalojar-cuevas-San-Miguel-construir-parque_0_1623438498.html
- Casey, E. S. (2000). *Remembering: A phenomenological study* (2nd ed.). Indiana University Press.
- Castree, N. (2002). False Antitheses? Marxism, Nature and Actor-Networks. *Antipode*, 34.
- Cresswell, T. (2011). *Place: A Short Introduction* [EPUB]. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- El Ayuntamiento piensa en medidas “más drásticas” para sellar las cuevas de San Miguel. (2014, 25. marts). *Granada Digital*. <https://www.granadadigital.es/ayuntamiento-aboga-por-medidas-mas-drasticas-para-sellar-las-cuevas-de-san-miguel-tras-ser-reabiertas/>
- El Cerro de San Miguel. (2019, 6. maj). *¡Las cuevas resisten!* [Webartikel]. El Cerro de San Miguel. <https://elcerrodesanmiguel.blogspot.com/2019/05/manifestacion-sabado-11-de-mayo-las.html>
- El TSJA desestima el recurso del Ayuntamiento para desalojar las cuevas del cerro de San Miguel. (2008, 16. januar). *Europapress*. <https://www.europapress.es/andalucia/noticia-granada-tribunales-tsja-desestima-recurso-ayuntamiento-desalojar-cuevas-cerro-san-miguel-20080116154902.html>
- Europa Press. (2014, 5. marts). El Ayuntamiento de Granada, pendiente de la autorización judicial para desalojar las cuevas del Cerro de San Miguel. *Ideal*. <https://www.ideal.es/granada/20140305/local/granada/ayuntamiento-granada-pendiente-autorizacion-201403051442.html>

- Fernández Andújar, F. J. (2023, 10. december). ‘Anotaciones de una historia del barrio de cuevas de San Miguel Alto’. *El Independiente de Granada*. <https://www.elindependentedegranada.es/ciudadania/anotaciones-historia-barrio-cuevas-san-miguel-alto>
- Foote, K. E. (1997). *Shadowed ground: America's Landscapes of Violence and Tragedy*. University of Texas Press.
- Foote, K. E., & Azaryahu, M. (2009). Sense of Place. I *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 96–100).
- Foucault, M. (1977). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York, NY: Pantheon Books.
- Gomariz Belda, V. (2014, 21. marts). El Ayuntamiento desaloja las cuevas de San Miguel tras siete años de intentos. *Granada Hoy*. https://www.gradahoy.com/granada/Ayuntamiento-desaloja-San-Miguel-intentos_0_790721023.html
- Granada desalojará cuevas ilegales del Cerro de San Miguel para hacer parque. (2018, 23. januar). *La Vanguardia*. <https://www.lavanguardia.com/vida/20180123/44237116190/granada-desalojara-cuevas-ilegales-del-cerro-de-san-miguel-para-hacer-parque.html>
- Harvey, D. (1989) ‘From Managerialism to Entrepreneurialism: the Transformation in Urban Governance in Late Capitalism’, *Geografiska Annaler, Series B. Human Geography*, pp. 3-17.
- Hoskins, G. (2006). Poetic Geographies of the Excluded: Chinese immigration through Angel Island, San Francisco. I *Race and Landscape in America* (pp. 1-28). Taylor & Francis. <http://www.aber.ac.uk/en/media/departamental/iges/pdf/staffpublications/poetic-landscapes.pdf>
- Junta de Andalucía. (n.d.). *Delegación Territorial de Turismo, Cultura y Deporte en Granada*. Hentet 11. august 2024, fra <https://www.juntadeandalucia.es/organismos/turismoculturaydeporte/consejeria/delegaciones/granada.html>
- Kristeva, J. (1984). *Powers of horror*. New York, NY: Columbia University Press.
- Kronenburg García, A., & van Dijk, H. (2020). Towards a theory of claim making: Bridging access and property theory. *Society & Natural Resources*, 33(2), 167–183.
- La policía precinta las cuevas vacías del Sacromonte por su ‘insalubridad’. (2007, 19. januar). *El Mundo*. <https://www.elmundo.es/elmundo/2007/01/19/espana/1169204463.html>
- Las Cuevas Resisten*. (2018, februar). Radio Almaina. <https://podcast.radioalmaina.org/wp-content/uploads/2018/05/LasCuevasResisten.pdf>
- López, J. de D., & Beluschi Fabeni, G. (2014). “La etnicidad como reclamo. Imagen turística y conflicto en las cuevas del Sacromonte.” I M. Giuffrè (Ed.), *Iguales, diversos, normales...*(pp. 225–256). Sevilla: FAMSI.
- Lozano, F. & Morente A. J. (2010, 18. august). Segunda oportunidad para los vecinos 'legales' de San Miguel. *Granada Hoy*. https://www.gradahoy.com/granada/Segunda-oportunidad-vecinos-San-Miguel_0_397460443.html
- Macpherson, C. B. (1978). *Property, mainstream and critical positions*. Uni. of Toronto Press.
- Marchena, C. (2022, 24. april). Las cuevas de San Miguel en Granada, bajo continua amenaza de desalojo: “El barrio no es inseguro, es la excusa”. *La Voz del Sur*. https://www.lavozdelsur.es/la-voz-seleccion/reportajes/cuevas-cerro-san-miguel-desalojo-granada_274380_102.html
- Massey, D. (1994). *Space, Place, and Gender*. University of Minnesota Press.
- Ministerio de Cultura. (n.d.). *Proceso de Candidaturas*. Hentet 11. august 2024, fra <https://www.cultura.gob.es/cultura/areas/patrimonio/mc/patrimoniomundial/proceso-de-candidaturas-en-espana.html>
- Mitchell, D. (2003). *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York, NY: Guilford Publications.
- Molero, G. (n.d.). Fotografi af demonstration på San Miguel [Fotografi]. Ideal. <https://www.ideal.es/granada/20131210/local/granada/moradores-cuevas-miguel-granada-201312100045.html>

- Moore, A., & Himma K. "Intellectual Property", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2022 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.)
- Ortega, G. (2008, 22. juni). El orgullo de ser el último troglodita. *Granada Hoy*. https://www.granadahoy.com/granada/orgullo-ultimo-troglodita_0_161384235.html
- Palickap. (n.d.). *Granada, Ermita de San Miguel Alto desde Alhambra* [Fotografi]. Wikimedia Commons.
- Parra, E. (2024, 10. april). Gentrificación turística en Granada: "No vivimos en los pueblos de alrededor porque nos guste conducir por las mañanas". *Granada Digital*. <https://www.granadadigital.es/gentrificacion-turistica-granada-no-vivimos-pueblos-alrededor-porque-guste-conducir-mananas/>
- Pérez Casas, Á. (1982). Los gitanos y las cuevas, en Granada. *Gazeta de Antropología*.
- Persdotter, M. E. (2019). *Free to move along: On the urbanisation of Cross-Border Mobility Controls - A Case of Roma 'EU migrants' in Malmö, Sweden*. Roskilde Universitet. Dissertation series in Migration, Urbanisation, and Societal Change No. 8
- Plan Especial "Cerro de San Miguel"*. (2023, 1. december). Ayuntamiento de Granada.
- Ramos, R. (2017, 13. april). 'Operación Nazari', el día que cambió Granada. *El Mundo*. <https://www.elmundo.es/andalucia/2017/04/13/58ee4ff0ca741a8368b4656.html>
- Revisión crítica de PGOM*. (2024, 11. marts). Urbanismo | Presentan una revisión crítica al PGOM de Granada que pide más protección y menos expansión - El Salto - Andalucía
- Ribot, J. C., & Peluso, N. L. (2003). *A theory of access*. Rural Sociology, 68(2), 153–181.
- Rodríguez, S. (2022, 20. oktober). Protección al Sacromonte y nuevos accesos al Albaicín: El Ayuntamiento de Granada inicia la aprobación del nuevo Plan Especial. *Granada Hoy*. https://www.granadahoy.com/granada/Ayuntamiento-Granada-espera-aprobar-plan-urbanismo-Albaicon-Sacromonte-finales-2023_0_1731127183.html
- Salguero, Ó., & Medela, J. R. (2009). Aprendiendo a decir NO. Conflictos y resistencias en torno a la formas de concebir y proyectar la ciudad de Granada.
- Sarrion, S. (2023, 26. april). El futuro de las cuevas del cerro de San Miguel en Granada. *El Salto*. <https://www.elsaltodiario.com/urbanismo/futuro-cuevas-cerro-san-miguel-granada>
- Sibley, D. (1995). *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West* (1st ed.). Routledge.
- Simonsen, K. F., & Hansen, F. (2004). *Geografiens Videnskabsteori: en introducerende diskussion*. Roskilde Universitetsforlag.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Routledge.
- Swyngedouw, E. (2009) 'The Antinomies of the Postpolitical City: In Search of a Democratic Politics of Environmental Production', *International Journal of Urban and Regional Research*, UNESCO. (n.d.). *Alhambra, Generalife and Albayzín, Granada*. UNESCO World Heritage Centre. Hentet 11. august 2024, fra <https://whc.unesco.org/en/list/314>
- Valverde, M. (2011). Seeing Like a City: The Dialectic of Modern and Premodern Ways of Seeing i Urban Governance. *Law & Society Review*, 45(2), 277–312.
- Valverde, M. (2012). *Everyday Law on the Street: City Governance in an Age of Diversity*. Toronto: University of Toronto Press.
- Vasudevan, A. "The Autonomous City: Towards a Critical Geography of Occupation." *Progress i human geography* 39.3 (2015): 316–337.
- Villalba, J. R. (2022, 29. juni). Cien okupas en las cuevas del cerro de San Miguel de Granada. *Ideal*. <https://www.ideal.es/granada/cien-okupas-cuevas-20220629203240-nt.html>
- Zukin, S. (2010). *Naked city: The Death and Life of Authentic Urban Places*. New York, NY: Oxford University Press.

Fantasiens steder og erindringens litterære geografi

Keld Buciek

“The city as we imagine it, the soft city of illusion, myth, aspiration, nightmare, is as real, maybe more real, than the hard city one can locate on maps.” (Jonathan Raban, *Soft City*. Collins Harvill, 1988.)

“Represented cities in novels [and poems, music, art] perform the acts of invention and reconstruction that are endemic to metropolitan life. No matter what the effect of exclusion in the ‘real’ city – threatening, seductive, intoxicating, unnerving – every case will require a form of imaginative mapping. [...] Just as for the city dweller the city itself is a text that can never be read in its totality, the modern [and postmodern] urban novel acts as a site for the problematic of reading cities.” (Wirth-Nesher, 2001: 52,66)

De to indledende citater lægger et spor ud for dette kapitel. En central påstand i det følgende er nemlig, at erindringens steder ofte opleves lige så reelle som de konkrete steder, og at erindringen (fremadrettet) former vores opfattelse af, hvad steder er. Omvendt former og fastholder steder begivenheder og minder. Midlet til at drive denne påstand søges i skønlitterære værker med følgende spørgsmål som drivende kraft: Hvad kan en læsning af skønlitteratur lære os om konstruktion og erindring af sted og måden, vi konstruerer forestillinger om stedet, det være sig det lille lokale sted, byen, eller egnen/hjemstavnen? Særligt er jeg interesseret i de måder, skønlitteratur sætter ord på de samme indsigter som videnskabelige teorier om sted.

De seneste godt 20 år er litterater i stigende grad igen blevet optaget af sted. Denne tendens er af videnskabsteoretikere blevet beskrevet som del af den såkaldte “rumlige vending”, en betegnelse, der ligesom udtrykket ”den topografiske vending”, signalerer, at begreberne sted og rum i samfundsvidenskab og humaniora har fået større vægt og interesse. I dansk sammenhæng kan man f.eks. pege på litteraten Dan Ringgaard, der, inspireret af den

geografiske forskning, i flere værker beskæftiger sig indgående med stedsbegrebet (se f.eks. bogen “Stedssans” fra 2010). Men samme periode har været vidne til en modsat tendens gående ud på, at geografer i stigende grad beskæftiger sig med litteratur. Denne tendens er beskrevet af Neal Alexander i tidsskriftet “Literary Geographies” (2015), der i sig selv er et tydeligt udtryk for den voksende interesse blandt geografer for at beskæftige sig med skønlitteraturens omgang med stedet.

Et godt eksempel på denne interesse ses hos den engelske geograf Jon Anderson, som står bag et online interaktivt litterært atlas over steder i Wales, hvor forskellige romaner udspiller sig¹. Én af de romaner, der er kortlagt i projektet, er kritiker og kulturteoretiker Raymond Williams første skønlitterære roman “Border Country” fra 1960. Romanen er delvis selvbiografisk og skildrer et sted i Wales og de ændringer i de sociale relationer dér, som udviklingen medfører. Romanen beskæftiger sig med de forskellige måder, det er muligt at anskue, opleve og bebo et sted. Dette tema udspiller sig gennem romanens struktur: to modsatte tidslinjer lader romanen kontrastere to radikalt forskellige måder at opleve et sted på. Én tidslinje viser det lange perspektiv på personerne Harry og Ellens liv, mens de etablerer et hjem for sig selv og opdrager deres søn i landsbyen. Den anden skildrer Will/Matthews hjemkomst som voksen for at besøge sin døende far. Williams selv diskuterede dette dualistiske aspekt af bogen i en film, han lavede med BBC, og udtalte, at: “When I was writing [...] my novel Border Country, I was thinking of this place, and coming back from a city, seeing a country in which I'd grown up, I was trying to make a contrast between two ways of seeing the same place.”²

Rammesætninger

Flere måder at forstå det samme sted! Når jeg har valgt indledningsvist at referere Andersens projekt og Williams bog, så er det fordi der her slås nogle takter an, jeg i det følgende vil udforske. Dette kapitel tager udgangspunkt i feltet mellem geografi og litteratur og udforsker erindringen om stedet og erindringens steder gennem den italienske forfatter Italo Calvinos roman “De

¹ <http://www.literaryatlas.wales>

² Her fra www.literaryatlas.wales, tilgået 17/03/22

Usynlige Byer”. Inden jeg tager fat på at udforske implikationerne af ovenstående, så lige nogle overvejelser om sted og tekst: Dette er en tekst. Indlysende. Teksten handler om byer og steder. Sted forstås her som et kompendium af narrativer. Etymologisk trækker “kompendie” tråde til begrebet “ledetråd” og noget, der er “vejet sammen”, dvs. en sammenfatning, en samling af væsentlige begreber eller lignende. Sted er altså en koncentreret kollektion eller arkiv, som rummer ledetråde til et større system. Man kan også udtrykke det således, at stedet er et kartotek, et “herbarium”, et mediatek, eller bare en antologi. På engelsk forstås “compendious” (adj.) som noget, der er “concise, abridged but comprehensive” (Fowler, 1926)

Tænkningen, jeg her præsenterer, kan indrammes af begrebet om stedet som en “assemblage” (Dovey, 2020). Assemblage kendes bl.a. fra fransk vinproduktion og henviser til det at blande vin fra forskellige druesorter, voksesteder eller årgange for at skabe noget nyt. Begrebet bruges også inden for kunstverdenen til at betegne et billede eller værk som blander forskellige materialer og genstande, som man kender det fra collage. Typisk er et assemblageværk mere tredimensionelt end collagen og kan f.eks. indeholde naturobjekter eller gamle brugsting. Så en assemblage er altså en helhed sammensat af forskellige dele, hvor det interessante ligger i forbindelserne mellem delene, mere end i delene selv.

I videnskabsteoretisk perspektiv peger det på en interesse for og en søgen efter forholdet mellem dele og helhed, eller mere specifikt, på en søgen efter relationer mellem det ideografiske (det særlige) og det nomotetiske (det almene). Assemblage-tænkning er grundlæggende relationel (Dovey, 2020); det er de indbyrdes forbindelser mellem tingene, mere end tingene selv, der søges forståelse af, ligesom det er måden, hvorpå disse forbindelser hele tiden forandres, som er i fokus.

Når steder opfattes som en samling af narrativer om de dynamiske relationer mellem mennesker, ting og samme narrativer, har det nogle erkendelsesmæssige pointer. Herom siger Dovey: “Assemblage-tænkning tilbyder en tilgang til teorier om sted uden den reduktionisme og essentialisme, der har tynget diskussionerne så længe. Den er empirisk uden den empiriske videnskabsreduktionisme; den søger at forstå stedets sociale konstruktion uden

reduktion til diskurs; og den søger at forstå oplevelsen af stedet uden den essentialisme, der kan ramme fænomenologien. Mens sted ofte ses som en primær måde at stabilisere væren på, er assemblage en tilblivelsesfilosofi.” (ibid.: 23, min oversættelse og understregning).

Den antologi af narrativer, stedet består af, fortæller noget, der rækker ud over stedet selv. Det betyder omvendt, at stedet kan betragtes som en adgangsvej (jf. ”ledetråd”) til forståelse af vidererækkende samfundsmæssige og kulturhistoriske forhold. Ligesom man kan gå på f.eks. Rigsarkivet for at spore genealogiske forhold – det kunne være af interesse for egen slægtshistorie – kan man altså gå til stedet, for dér at finde spor, der peger i bestemte retninger. Sporene kan være skjulte, vanskelige at få øje på, men det kan også være kendte fortællinger, der viser sig at lede i nye retninger.

Byen og bogen

For enkelthedens skyld (og fordi Calvino skriver om by) vil jeg benytte begreberne by og sted lidt i flæng, men alligevel forsøge at bruge by til at tale sted. Men hvad ER en by? Simpelt spørgsmål og uendeligt kompliceret svar (se også Pløger, 2001). På den ene side er en by en lokaliseret mængde samfundsmæssig aktivitet med en vis tæthed, udtrykt i materielle former, inden for hvilke en lang række sociale, økonomiske, kulturelle og politiske processer udspiller sig. Og fysiske, biologiske, kemiske ditto. Byen kan også betragtes som en ”maskine” til at producere og forstærke forskelle mellem mennesker. På den anden side står en sådan ”udvendig” bestemmelse af et sted eller en by overfor en indvendig eller usynlig fastlæggelse. En sådan modstilling mellem byens stenede materialitet og de indre og usynlige steder og de byer mennesker bærer i deres bløde kroppe, er det principielle tema i den italienske forfatter Italo Calvinos (1923-1985) bog *De Usynlige Byer*, der udkom på dansk i 1979. På den baggrund vil jeg i det følgende beskæftige mig med erindringens betingelser og karakter og denne problemstillings relation til erfaringer af sted.

En af de mange byer, Calvino lader sin hovedperson Marco Polo fortælle om, er byen **Dorothea**. Der er grundlæggende to forskellige måder at karakterisere Dorothea. Det er på den ene side muligt at beskrive Dorothea kvantitativt (antal tårne, porte, broer, kanaler, skorstene, giftefærdige piger, varer), men det er

også muligt at sige, som en kameldriver engang fortalte Marco, at Dorothea åbner horisonter og perspektiver. Således ser kameldriveren den ørken, han kommer fra, i et nyt lys efter at have boet i byen. Man kan sige, at det er skift af position, der udvikler erkendelse og erfaring, ikke positionerne i sig selv. I selve skiftet, eller bevægelsen om man vil, ligger altså potentialer for ny erkendelse.

I min læsning af *De Usynlige byer* læner jeg mig op ad Zoe Brock (Brock, 2020), som deler fornavn med én af de usynlige byer i fortællingen. Jeg står også i gæld til Peter Turchis utrolige bog om forfatteren, som en ”kortlægger” af ukendte territorier, i hvilken Calvinos usynlige byer indgår som et pejlemærke (Turchi, 2004). Også Bjørn Bredals bog ”Begærets By”, om Venedig og Marcel Prousts livslange begær efter denne by bør fremhæves her. Bredal anlægger – inspireret af filosofen Gilles Deleuze – det synspunkt, at Venedig etableres som den helt store længselsmetafor i starten af det 20. århundrede. Et billede på, hvad billeder er. Bredal læser Prousts ”På sporet efter den tabte tid” som en *mise en abyme*, dvs. som en fortælling, der indeholder en fortælling, der er den samme. Og endnu én. Og endnu én. Altså en slags kinesisk æske. I Calvinos bog kan Venedig ses som et billede på alle byer, der indeholder billeder af alle byer, som igen indeholder billeder ...

Historien i *De Usynlige Byer* har som omdrejningspunkt fiktive samtaler mellem en aldrende Kublai Khan, Tartar-kejser i det mongolske rige og en ung Marco Polo, venetiansk købmand. Den ”rigtige” Marco Polo blev født i 1254, og tilbragte mange år i Kina, hvor han faktisk lærte Kublai Khan at kende. I fortællingen rejser Marco rundt i Khans store rige og vender hele tiden tilbage til kejseren for at berette. Kublai Khan er optaget af, hvordan hans rige kan begribes, beskrives og ordnes og beordrer Marco til at underholde ham med beretninger om de byer, der ligger inden for hans store rige. Marco fortæller Kublai om byer med glæde og lyst, byer farvet af sorg, livlige byer, forræderiske byer, umulige byer, der trodser logik, rum og tid. Fængslet, men skeptisk over for den rejsendes fortællinger, udfordrer kejseren Marco under deres meningsudvekslinger. Undervejs afslører den rejsende købmand dels, at hver af hans fantastiske beskrivelser i virkeligheden er en afspejling af hans

egen hjemby, Venedig, og dels at kejseren ser på en bestemt måde qua sin magtposition. Heri spiller det atlas, kejseren er i besiddelse af en stor rolle.

De Usynlige Byer er et komplekst værk, skønt bogen kun er godt 150 sider lang. Komplexiteten skyldes ikke mindst den cykliske skrivemåde, der er inspireret af gruppen af såkaldte "Oulipo-forfattere", som Calvino var medlem af. Oulipo er en forkortelse af "Ouvroir de littérature potentielle" (Værksted for den mulige litteratur). Gruppens mest fremtrædende medlem, George Perec, er bl.a. kendt for bogen "La Disparition" (Forsvindingen), som anvender et lipogram (forbud mod bestemte bogstaver i en tekst) som organiserende princip. Værket er en slags krimi, hvor både personer og bogstaver forsvinder (bogstavet e). Ud over at eksperimentere med at underlægge teksten og forfatteren forskellige konstruktive skrivemæssige begrænsninger, trækker Oulipo forfatterne andre værker ind i teksten, direkte og inddirekte. Faktisk kan man på baggrund af Calvino ligefrem tale om allusioner som stedsbestemmende princip, hvorved en række spændende links mellem Calvino og forfattere som Joseph Conrad, Huxley, Guy Debord, James Joyce mfl. bliver synlige. Pladsen her levner dog ikke rum til at udfolde disse links. Lad mig her blot pointere at *De Usynlige Byer* blandt meget andet også er en undersøgelse af de erkendelsesmæssige potentialer i "storytelling":

Italo Calvino anvender en cyklisk skrivemåde i *De Usynlige Byer* for at udforske og reflektere over forskellige aspekter af bylivet gennem en række tematiske kategorier. Denne struktur tillader ham at gentage visse temaer og motiver, hvilket skaber en drømmeagtig og refleksiv atmosfære, der inviterer læseren til at tænke over byernes essens og menneskets forhold til dem. Calvino selv har beskrevet (se Calvino, 1983), at bogen blev født ud af intervaller mellem at skrive stykker, som han sammenlignede med digte, og at hans skrivning ofte var påvirket af hans humør og refleksioner. Han gik igennem forskellige faser, hvor han kun kunne skrive om triste byer eller kun om glade byer, og på et tidspunkt sammenlignede han byerne med stjernehimlen eller med tegnene i zodiaken/dyrekredsen.

Den cykliske metode afspejler også Calvinos interesse for litterære strukturer og begrænsninger, som han udforskede som en del af Oulipo-bevægelsen. Ved at organisere romanen i kategorier som "Byer og Hukommelse", "Byer og

Begær”, ”Byer og Tegn” og så videre, skaber Calvino en slags litterær labyrint, hvor læseren kan vandre rundt og opdage nye betydninger og sammenhænge.

Denne metode tjener også til at fremhæve bogen som en meditation over sprog og virkelighed, hvor de usynlige byer bliver metaforer for forskellige menneskelige erfaringer og følelser (Brock, 2020). Det er en bog, der kan læses på mange forskellige måder, og den cykliske struktur giver plads til mangfoldige fortolkninger og dybder i læsningen. Calvino er således blevet sammenlignet med de latinamerikanske forfattere inden for ”magisk realisme” genren. Således skriver Beno Weiss: ”Like the Latin American practitioners of magic realism, Calvino converts reality into fantasy without distorting the former. The magical effect is realized by juxtaposing scenes and details of great realism with fantastic and magical situations. This he does very artfully through the dislocation of time, place, and identity, and by zooming in on and fading out from reality.” (Weiss, 1993: 13). Dette, såvel som den eksperimentelle indflydelse fra Oulipo-gruppen, har som konsekvens, at en læser af *De usynlige byer* ikke bør forvente en konsistent ”teori” om by, sted, identitet osv. Snarere skal værket læses som en invitation til at tænke videre selv.

Et dublant perspektiv

Vi har i værket at gøre med en slags ”sted-fortræder-fortælling”. I sig selv et interessant begreb – at træde i stedet for, eller at træde på stedet som en anden. Træder man, sætter man spor. Man kan komme ind på et galt spor, ryge af sporet, men også være på rette spor. Spor har som begreb to rødder i det gammel-nordiske sprogunivers: Dels betyder det at gå rask, træde til (”spora”) eller træde på. Og dels betyder det ”at spørge”. Især det sidste er værd at hæfte sig ved. I det gammel-engelske sprog refererer spor (”trace”) til begreber som aftryk, mærke, vidnesbyrd, testamente, minde, relik, men også til trofæ, erfaring, retning, såvel som vej, sti, rute. På den måde giver det mening at se sted som vidnesbyrd-bærer, i tråd med den tidligere bestemmelse af begrebet som en antologi af spor.

Men sted-fortræder-fortælling kan også referere til tid. Det skal her forstås sådan, at ganske vist foregår *De Usynlige Byer* i overgangen mellem det 12. og det 13. århundrede i det mongolske rige, men forfatteren har et ærinde med

moderniteten, urbaniseringen, og den overudnyttelse af naturen, der startede med den industrielle revolution. Der er en underliggende kritik af kapitalisme, grådighed, korruption, som Calvino mener plager moderne byer. Det er dog ikke emnet i dette kapitel. Fokus her handler som nævnt om erindringen af og fortællingen om sted. Bogen er skrevet i 1971 og undersøgelsen af fortælling/rejse som erkendelsespotentiale følges op senere i forfatterskabet, bl.a. i romanen "Hvis en vinternat en rejsende" (dansk udg. 1984). Denne roman er en labyrint af fortællinger inden i fortællinger, hvor hovedpersonerne er forfatteren og hans egen læser, dvs. en anden stedfortræder problematik. Her udlægger "forfatteren" forståelsen af sted for "læseren" på en måde, der sammenfatter stedsforståelsen i såvel denne bog som i "De Usynlige byer": "Jeg prøver at fortælle mig selv, at der ikke længere eksisterer provinsbyer og måske aldrig har gjort det. Alle steder kommunikerer øjeblikkelig med alle steder, fornemmelsen af at være isoleret har man kun på rejse fra et sted til et andet, når man ikke er nogen steder. Jeg befinder mig her, uden et her eller et andetsteds, let genkendelig som en fremmed af de ikke fremmede, ligesom jeg genkender og misunder dem. Misunder, ja. Jeg betragter livet udefra, en ganske almindelig aften i en ganske almindelig lille by, og det går op for mig, at jeg er afskåret fra de ganske almindelige aftener for gud ved hvor længe, og jeg tænker på de tusinder af byer som denne, de hundredtusinder af oplyste lokaler, hvor folk på dette tidspunkt lader natten falde på, uden alle de tanker der rumsterer i mit hoved; måske har de andre tanker som slet ikke er misundelsesværdige, men i dette øjeblik er jeg villig til at bytte med hvemsomhelst." (1984 [1971]:17)

Blikkets perspektiv

Citatet peger ind i nogle af de centrale epistemiske udfordringer i relation til forståelsen af sted, herunder blikkets problematik i forhold til et "insider" hhv. "outsider" perspektiv. Relationen mellem blikket og stedet er strukturerende for Calvinos roman, hvor temaet "Byen og Øjnene" organiserer en række af byfortællingerne. Faktisk hele 5 af slagsen. I **Valdrada** handler det om spejling og genspejling, i **Zemrude** om observatørens humørs betydning for fortolkningen af byen, i **Bauci** om at betragte tingene og livet på afstand, i **Fillide** om nysgerrighedens kår og i **Moriana** om at iagttage forholdet mellem byers

forside og bagside. Især fortællingen om Valdrada indeholder allusioner, som rækker ind i den debat om ”skuespilsamfundet”, som Sitationisterne og især den marxistiske kritiker Guy Debords bog ”La Société du spectacle” fra 1967 skabte. Debords pointe er, at billeder medierer, hvordan mennesker oplever virkeligheden – som i Valdrada, hvor billederne betyder mere, end de faktiske handlinger gør. Valdrada findes på bredden af en sø. Byen rejser sig op over søen, og rejsende ser både den rigtige by og den reflekterede by. Alt, hvad der sker i den virkelige Valdrada, gentager sig i sin refleksion, ”Beboerne i Valdrada ved, at alle deres gerninger på én og samme tid består af selve gerningen og dens spejlbillede” (De Usynlige Byer, 2002: 55). De opfører sig aldrig fraværende, og elskere såvel som mordere ved, at afspejlingen af det, de gør, betyder mere end det, de foretager sig. Nogle gange øger refleksionen en handlings værdi; nogle gange mindsker den det. Relationerne mellem menneskene formidlet gennem billeder – det var sådan nogenlunde Debord definerede skuespilsamfundet. Man kan også udtrykke det på den måde, at menneskenes forhold til hinanden i Valdrada er fortabt i repræsentationer.

Som en slags rejseroman (selv om rejserne kun finder sted i personernes fantasi), er *De Usynlige Byer* optaget af de måder, hvorpå rejser og oplevelser af nye steder påvirker, hvordan en person ser verden. Pointen er at en persons opfattelse af sine omgivelser er subjektive og individualiserede, informeret af deres minder, erfaringer og oplevelser - i Marcos tilfælde hans erindring om Venedig, i kejserens tilfælde hans erobringer (Brock, 2020). *At er-fare* og *at op-leve* er imidlertid del af en socialitet, hvor andre menneskers tale og handling (og sproget generelt), indgår som pejlemærker eller fyrtårne i enkeltpersoners opfattelser af og navigation i deres omgivelser.

“Blikket” eller “synet” i bogen kan fortolkes på flere måder. For det første kan det referere til den måde, vi opfatter og fortolker de steder, vi besøger eller forestiller os. Marco Polos beskrivelser af byerne er ikke blot visuelle billeder, men også refleksioner over hans egne oplevelser og følelser. “Blikket” bliver således en metafor for den personlige perception og den subjektive erfaring af virkeligheden.

For det andet kan “blikket” også ses som en kommentar til fortællerens rolle og den kreative proces. Calvino udforsker, hvordan fortælleren vælger at

præsentere og fremhæve visse aspekter af en historie, mens andre detaljer udelades. Dette “blik” er selektivt og konstruerer en virkelighed, der er formet af fortællerens intentioner og den kontekst, hvori fortællingen finder sted.

Endelig kan “blikket” også forstås som en refleksion over læserens rolle. Læseren bringer sine egne erfaringer og forståelser til teksten og skaber sin egen version af de byer, som Polo beskriver. På denne måde bliver “blikket” et samspil mellem tekst, forfatter og læser, hvor hver især bidrager til skabelsen af betydning og forståelse. “Blikket” i “De Usynlige Byer” er såvel en indbydelse til at overveje, hvordan vores perceptioner og fortolkninger er dybt personlige og subjektive, såvel som en undersøgelse af, hvordan de påvirker vores oplevelse af verden omkring os.

Sted og minder

Calvinos pointe er, at steder og byer eksisterer på grund af minder. Nogle byer, som **Zirma** og **Procopia**, ændrer sig afhængigt af, hvordan en person husker dem. Marco fortæller Khan, at **Zirma** eksisterer, fordi folk gentager deres minder om stedet igen og igen i deres sind. I **Procopia** taler han om at være på et hotelværelse med 26 versioner af sig selv – formodentlig hver version af sig selv, der nogensinde har været der før. **Procopia** gør en persons fortid til nutid i flere versioner, hvilket betyder, at når mennesker rejser et sted hen, de allerede har været før, forholder de sig til, hvem de var, da de var der før. Med andre ord filtreres en persons oplevelse af et sted gennem det, de husker om det (og af sig selv) fra sidste gang. Romanens pointe indebærer også, at en persons minder ændres, når vedkommende interagerer med andre mennesker. I **Euphemia** deler rejsende personlige historier med hinanden - men når de forlader byen, finder de ud af, at deres personlige minder om tidligere begivenheder eller oplevelser er skiftet takket være de historier, de har hørt fra deres medrejsende om det samme emne. Dette indikerer, at hukommelsen som helhed er yderst subjektiv og meget modtagelig for forandring – med andre ord er hukommelse vildt upålidelig, da næsten enhver oplevelse kan ændre, hvad en person husker.

Marco Polos beskrivelser af forskellige byer fungerer som en slags erindringsøvelse. Polo bruger sin hukommelse til at genkalde og formidle de

komplekse og ofte fantastiske byer, han har besøgt. Hukommelsen i bogen er ikke blot en registrering af fortiden, men også en kreativ proces, hvor erindringen bliver til fortællinger, der kan ændre sig og udvikle sig over tid. Polo erkender, at et tegn eller et billede kan have flere betydninger og ændre karakter, hvilket afspejler hukommelsens flydende og omskiftelige natur.

Desuden viser byerne i bogen en dualitet, som kan tolkes som en refleksion over hukommelsens evne til at holde fast i både det gode og det dårlige, det smukke og det grimme. Denne dualitet i erindringen afspejler menneskers komplekse forhold til deres fortid og de steder, de har oplevet (Brock, 2020). Calvino bruger også byernes navne, som alle er kvindenavne, til at udforske ideen om personificering af erindring. Byerne bliver metaforer for forskellige aspekter af menneskelige erfaringer og følelser, men deres navne giver dem en identitet, der er knyttet specifikt til Polos personlige erindringer. At byerne har kvindenavne, kan derfor måske ses som udtryk for den mandlige beskrivers begær (se også Myk, 2009). Mest af alt er "De Usynlige Byer" en refleksion over, hvordan vores hukommelse og erindring former vores opfattelse af verden og giver mening til vores oplevelser. Bogen inviterer læseren til at overveje, hvordan erindringen om sted ikke kun er en personlig historie, men også en kollektiv fortælling, der binder os sammen med andre mennesker og andre steder.

(B)order

Kublai Khan lytter opmærksomt, mens Marco Polo fortæller ham om de fantastiske byer – over 50 af slagsen, alle med kvindenavne, nogle heraf bibelske – selvom han ikke helt tror på alt, hvad Marco fortæller. Men Kublais imperium er enormt, og han erkender, at han aldrig vil være i stand til virkelig at forstå de erobrede territorier, hvilket får ham til at føle sig trist, og som om hans imperium er "en flydende fordærvet substans" (Brock, 2020). Gennem Marcos historier begynder Kublai at se, at der er et mønster i hans imperiebeherskelse. Lidt populært sagt, så udvikler de sammen en slags (b)order-teori i løbet af deres lange samtaler. Territoriet er i Calvinos roman en hel central genstand og er også i assemblage-tænkningen et vigtigt begreb. Eller måske snarere territorialitet, det vil sige tilblivelse af territoriet samt dets erodering, fanget i begrebet deterritorialisering. Her er ideen, at begæret efter

orden og kontrol og ønsket om at definere et hjemsted (med mange midler, f.eks. via militæret eller gennem erindringsprojekter og kulturarven) skaber territorier. Et territorie skal her forstås som en midlertidig stabiliseret assemblage, hvis opretholdelse sker gennem både fysisk intervention (gennem grænser, hegn, bomme etc.) og symbolsk arbejde (f.eks. nationalisme, nationalsange, erindringsarbejde etc.). Men territorialisering følges altid af deterritorialisering, det vil sige af modarbejdende projekter som invasion af nabolande, forandringer i globale værdikædesystemer, klimaforandringer, grænseoverskridende forurening, migration. Lokalt kan destruktion af bykvarterer tilsvarende have deterritoriale effekter. Med tiden skabes nye samlinger af førhen deterritorialiserede elementer. En proces, der er blevet kaldt reterritorialisering (Dovey, 2020).

Flere af byerne i Calvins roman illustrerer disse dobbelte processer af territorialisering/deterritorialisering, f.eks. Marco Polos beretning om byerne Theodora, Zaira og Zora: I **Theodora** brugte mennesker år på at udrydde dyr, men nu begynder dyrene at tage over igen. Byens indbyggere tror, de har udryddet skadedyrene, men så begynder både rotter og andre væsner at dukke frem af sprækker i byens fundament. Naturlige processer sætter spørgsmålstejn ved menneskers tro på renhed, kontrol og beherskelse. **Zora** er en by, der er uforglemmelig, men kun fordi den aldrig ændrede sig. Dette fik byen til at forsvinde. Byens layout i faste mønstre kunne ikke ændres. Det betyder, at byen fint kan fungere som stilladsering for hukommelsen, men det er dette stillads, der står tilbage – ikke byen. Marcos påstand her er, at byer er nødt til at forandre sig og være flydende og dynamiske for at overleve. Marco fortæller Kublai om **Zaira**, der består af forholdet mellem dens udstrækning i rummet og begivenhederne i dens fortid. Sporene af krig, store begivenheder i byen, tidens gnaven i fiskenettene. Byen fortæller ikke sin fortid, men rummer den som linjerne i en hånd. Byen består af patina – af revner, rifter, skudhuller. Stedet består af spor. Forståelsen af stedet kræver, at sporene følges, og hvordan sporene kædes sammen bliver vigtigt. Nogle af sporene i Zaira angår størrelsesforhold/fortid/begivenheder, f.eks. svarer højden af gadelamper til afstanden mellem fortov og en hængt mands fødder, hullerne i fiskenettene svarer til tre ældre mænds samtale om byens fortid. Byens fortid er indskrevet i ethvert objekt i byen. Pointen er, at byen kun kan forstås som relationel i både

tid og rum. Byen er ikke en liste af objekter i den, men relationerne mellem byens objekter indbyrdes og de begivenheder, disse objekter har været del af. Selv om det er relativt banalt at påpege, at en bys fortid "deltager" i dannelsen af det nutidige kulturelle, sociale og materielle bylandskab, så har dét perspektiv ofte været underbetonet eller overset i diskussionerne om sted.

Temporalitet

Når by og sted betragtes fra et "tilblivelsesperspektiv", det vil sige fra et perspektiv, hvor stedet ses som produkt af konstant skiftende relationer mellem elementer, der i sig selv opbygges og nedbrydes, får man let oplevelsen af at befinde sig midt i en strømmende flod, hvor intet fast holdepunkt kan identificeres. Men sådan er det ikke. Under stedernes tilblivelse eksisterer mange og langvarige stabilitetsprojekter. Steder er konstant udsat for forandringspres, men nogle steder har en højere resiliens over for forandringer end andre. Steder kan altså være mere eller mindre modstandsdygtige over for transformationer af de stedsdannende elementer. Når det for mange mennesker giver mening at tale om, at et sted har identitet (atmosfære, aura, eller *genius loci*), så er der tale om en temporal stabilitet i det system af forbindelser, der momentant danner stedet. Der kan være tale om bevidste fastfrysninger af steders identitet (f.eks. turistbranchens paradisstrande, kulturindustriens monumentproduktion eller hjemstavnsforfatteres romaner), men der kan også være tale om resultatet af almindelige menneskers forskellige erindringsprocesser og forestillinger om gode steder.

Calvino lader Marco Polo illustrere disse perspektiver, f.eks. i beskrivelsen af **Diomira**: en prægtig by med kupler, statuer, tårne: "Det særlige ved denne by er, at hvis man ankommer dertil en septemberaften, når dagene er begyndt at blive korte og de mangefarvede lamper tændes på en gang over indgangen til de små spisesteder og der lyder en kvindestemme fra en terrasse: Åh! så gribes man pludselig af misundelse mod dem der tror at de allerede før har oplevet en aften magen til denne, og at de dengang var lykkelige." (De Usynlige Byer, 2002: 12). Denne modstilling mellem det prægtige og misundelsen antyder at der ikke findes perfekte steder i verden. I **Isidora** kan en person finde enhver glæde - men mænd, der ankommer dér, ankommer i alderdommen, ikke i deres ungdom. Den rejsende er henvist til at sidde på torvet med de andre gamle og

se ungdommen passere forbi: “Han sidder der mellem dem. Hans længsel er allerede et minde.” (ibid.: 13). Forskellen mellem drøm og realitet er klar. Som i **Diorama** findes det perfekte kun i drømme og erindringer, ligesom det perfekte sted ikke kan findes før det er for sent. **Isidora** er en drømmenes by for de gamle mænd, de bliver mindet om, hvad de ønskede sig i livet og drømmer om at være unge igen.

Utopia?

I det hele taget tager Calvino fat i drømmen om perfekte steder og piller den fra hinanden. Adskillige af byfortællingerne i bogen handler om umuligheden af utopia. Der er både referencer til Thomas Mores *Utopia* og til Aldous Huxleys *Brave New World*. Det er ganske sigende, at selv i Calvinos ganske vist imaginære byer er der ingen, der udtrykkeligt læses som utopier – selv det menneskelige sind, synes han at antyde, er ude af stand til at finde på noget, der er helt perfekt (Brock, 2020). Undervejs i romanen bliver stedernes fremtid stadig mere dystre. Først synes stederne nærmest magiske og fantastiske, men efterhånden skifter billedet, og en mere mørk side dukker frem, f.eks. i **Octavia**, som helt magisk hænger i tove, men hvor beboerne ved, at tovene ikke vil holde og byen derfor på et tidspunkt vil ødelægges. Som i romanen som helhed balanceres her den imaginære geografi op mod den faktuelle geografi.

Som allerede antydet, kan balancen også læses epistemologisk. Calvino synes at argumentere for, at steder/byer skal læses ideografisk, såvel som konstruktivistisk. Men også med en kritik af for meget konstruktivisme, af for meget objektivisme og af for meget følelse. Marco beskriver sin oplevelse i **Tamara**, en by, hvor folk ikke ser ting. I stedet ser folk billeder eller skulpturer af ting, der henviser til andre ting. På grund af dette insisterer han på, at folk aldrig kan opdage byen. Repræsentationernes magt er altså kun så stor. For virkelig at erfare et sted, er det ikke tilstrækkeligt at se på stedet semiotisk/diskursivt. Marco fortæller også Kublai om **Despina**, som ser anderledes ud afhængigt af, hvor en rejsende kommer fra. **Zirma** gentager sig, som nævnt, så folk kan huske det, men forskellige besøgende husker forskellige ting. Disse, såvel som andre af narrativerne synes at pege mod kritik af mere fænomenologisk orienterede tilgange.

I **Fillide** insisterer Marco på, at rejsende, der slår sig ned i en ny by, efterhånden bliver følelsesløse for deres omgivelser. Han forklarer, hvordan han plejede at forestille sig, at **Fillide** så ud, men efter at være der kan han ikke forstå, hvordan han nogensinde troede, det så ud sådan det sted. Med andre ord, når først et sted mister sin glans og bliver et hjem, holder folk generelt op med at engagere sig i det, som de gjorde da stedet blev oplevet som nyt og spændende. Det bliver kedeligt og normalt, selvom det engang indeholdt en række oplevelser og nye ting:

“Lykkelig den som hver dag kan beskue Fillide og aldrig bliver færdig med at se alt hvad den indeholder, udbryder du i vemod over at skulle forlade byen efter kun lige at have strejft dem med blikket. I stedet hænder det måske, at du bliver i Fillide og tilbringer resten af dine dage der. Da vil byen hurtigt falme for dine øjne.” (ibid.: 91)

Marco siger, at folk følger deres erindringer i stedet for, hvad de ser, hvilket indikerer, at folk baserer sig på deres fortolkninger af et sted i stedet for, hvad de rent faktisk ser – og at hvis de virkelig kiggede, ville de se, at byen er ikke mindre interessant, end den plejede at være. Her er det tydeligt at Calvino trækker på den psykogeografiske bevægelse hos Debord, Jorn mfl.

De mange samtaler mellem Khan og Polo er mættet med symbolik, f.eks. da Marco beskriver en bro for Kublai, som vil vide, hvilken sten i broen, der er den vigtigste. Marco insisterer på, at broen er den vigtige del. Her står kejseren på den rationalistiske tanke, at verden er summen af dens enkelte dele, mens købmanden argumenter for at verden ikke kan erkendes ved kun at se på dens enkelte dele, men må forstås som en helhed. Måske ser kejseren også sig selv som den sten, der holder hele riget sammen. Marco (aka kommunisten Calvino) på den anden side synes at mene, at det er stenenes kollektive indsats, der holder værket (broen/samfundet) sammen.

Magt og sted

Kejseren leder efter regler, der kan sikre ham kontrol over og evne til at overskue sit rige. Mændene drøfter f.eks. skakspillet, dets regler og selve skakbrættets potentiale til at overskue og forstå et imperium. Også det atlas, Khan ejer, bliver brugt til at finde ruter til forestillede steder (gode som onde),

steder som *New Harmony* og *Utopia*, eller *Enoch* og *Brave New World*, hvor det “at finde vej” bliver synonymt med “at vide” og dermed at have magt. Der er jo ingen tvivl om, at kejseren er magtfuld. Men magten ligger ikke bare hos figuren “Kublai”. Når man, som i dette kapitel, forstår stedet som en assemblage, så trækkes på en tænkning (der kan spores til filosoffer som Foucault og Deleuze/Guattari), hvor magt ses som udtryk for strømme af begær. Magt er altså ikke noget, der kun besiddes af enkeltpersoner, men er inkorporeret i alt liv. For opfattelsen af sted betyder det, at stedet ikke er underlagt magt, men snarere frembragt af begær (Dovey, 2020). Ruter og veje er i det perspektiv, ligesom kort og atlas, et produkt af ønsket om (eller begæret efter) at forbinde steder.

Hele fortællingen bygger på Kejserens begær efter, eller behov for kontrol over sit rige. Han forestiller sig at ved at lære om alle byer i riget kan han kontrollere sit imperie. Det er den egentlige årsag til, at han ønsker at høre Marco Polo (og andre rejsende) fortælle. At indsamle og besidde fortællingerne om steder er altså en beherskelsesteknik. Den, der kontrollerer fortællingerne, kontrollerer verden. Andre kejsere i andre tider og andre steder er kendt for samme ambition. Napoleon Bonaparte ansatte geografer til at producere beskrivelser af de territorier, kejseren havde erobret eller ønskede at erobre – én af disse satte et særligt aftryk: i dag er en “Malte-Bruun” en fransk betegnelse for en ideografisk regional monografi, opkaldt efter en dansk geograf (Malthe Conrad Bruun), der i 1821 var med til at stifte det franske geografiske selskab i Paris. Bruun blev på det tidspunkt regnet som en af Europas bedste geografer og stod bag ambitiøse udgivelser som det 16 bind store *Géographie mathématique, physique et politique de toutes les parties du monde*. Sådanne store samlende regionale og nærmest encyklopædiske monografier var i over 150 år et forbillede (og et endemål i sig selv) for det geografiske arbejde.

Monografien eller kartografien (atlas og kort) repræsenterer og gengiver et totaliseret billede af verden, mens vejen og ruten (og fortællingen og erfaringen) repræsenterer en praktiseret bevægelse gennem verden. Denne dobbelthed – mellem en kartografi og en topografi – er Calvino særlig interesseret i.

Forskellenes nødvendighed

I beskrivelsen af **Zoe** siger Marco, at folk forventer at kunne finde ud af en by hurtigt, men Zoe tillader ikke dette. Den besøgende kan ikke skelne stederne her fra hinanden og uden forskelle kan steder ikke give mening. I Zoe er der ingen dedikerede steder til bestemte aktiviteter, såsom at spise eller shoppe, hvilket iflg. Marco gør byen ekstremt foruroligende. Dette peger på romanens påstand om, at det er helt normalt, at folk ønsker at sortere, kategorisere og forstå ting ved at sammenligne dem. Rejsende kan dog bare ikke gøre dette i Zoe, da alt er det samme og derfor ikke kan sorteres:

“Han udleder deraf, at hvis eksistensen i alle sine øjeblikke er helt og udelt sig selv, så er Zoe stedet for den udelelige eksistens. Men hvorfor eksisterer byen så? Hvilken linje adskiller indersiden fra ydersiden, hjulenes bulder fra ulvenes hyl?” (ibid.: 37).

Især Marcos omtale af ikke at være i stand til at adskille det indre fra det ydre taler til ideen om, at det er vigtigt for de fleste mennesker at identificere, hvad – eller hvem – der er forskellig fra dem, og hvis der ikke er nogen forskel mellem mennesker eller steder, er det umuligt at gøre dette. Zoe taler altså ind i folks bekymringer i forhold til at skelne ting fra hinanden. Marco synes, det er ekstremt foruroligende ikke at have nogen regler eller afgrænsninger af, hvad der sker hvor, hvilket indikerer, at det er en naturlig menneskelig tilbøjelighed at ville sortere tingene i pæne kategorier og få dem til at passe. Dette er dog umuligt at gøre i Zoe, ligesom i selve romanen, hvilket tyder på, at selvom en sådan trang kan være normal, er det ikke altid frugtbart at følge op. Uanset hvad, er steder, der ikke kan kategoriseres, foruroligende og umulige at forstå for en person, der har til hensigt at kategorisere.

Pointen hos Calvino er, at stedsbeskrivelser i sig selv er futile, ufrugtbare og pointe-løse bestræbelser. Selv om det i en vis forstand er naturligt at ville kategorisere, katalogisere, strukturere og systematisk ordne verden i temaer (jordbund, bebyggelse, indbyggere, erhverv, kultur osv. osv.), så fører det ingen vegne hen. Som romanen skrider frem, synes både kejseren, købmanden og læseren at miste orienteringen. Det er lidt den rolle, kejserens skakspil opfylder i romanen: at sætte spørgsmålstegn ved det fornuftige i at prøve at forstå noget ved at sætte det ind i et bestemt system. Skak fører ingen veje hen, spillets regler

fastfryser potentialet for at lære nyt. Man kan kun dygtiggøre sig inden for rammen. På den anden side er det underholdende at spille, ligesom det er underholdende at fortælle historier. Og heri ligger der også et potentiale. Også denne dobbelthed – mellem de ideografiske og de nomotetiske ambitioner – er centralt i *De Usynlige Byer*. Sagt på en anden måde: Det er vigtigt at finde den rette balance mellem at dvæle ved steders særpræg på den ene side og på den anden side analysere de forhold, der påvirker relationer mellem steder og opstille teorier herom.

Erindringssteder som kollektivt anliggende

Marco beskriver **Maurilia**, en storslået metropol, hvor besøgende kan købe postkort fra Maurilia, da byen stadig var provinsiel. Ingen mente dengang, at provinsielle Maurilia var charmerende, men nu idealiseres byen. Marco mener, at nutidens Maurilia og fortidens Maurilia er forskellige byer. At ingen syntes, Maurilia var charmerende, da den var lille og provinsiel, tematiserer hukommelsens og nostalgis kraft. I Maurilia synes fortiden, som repræsenteret på postkort, at have langt mere betydning for indbyggerne end den storslåede by, de faktisk bor i. Ved at dvæle ved fortiden går de glip af at nyde dagens Maurilia. Ved at antyde, at Maurilia faktisk er flere forskellige byer, mener Marco, at når en by ændrer sig så dramatisk, bliver den et fundamentalt anderledes sted. Det udvikler behov for at erindre, hvilket igen udvikler behov for steder, der lokaliserer erindringen. Sådanne erindringssteder vokser ofte frem på tidspunkter, hvor der i samfundet opleves store forandringer (globalisering, kriser, oprør, katastrofer mm.), eller ændringer i de "normale" eller traditionelle erindringsbærende institutioner (familien, uddannelsessystemet osv.). Dette er en pointe, der bl.a. træder ud af det store franske historiografiske projekt *La mémoire collective*, ledet af Pierre Nora, der i 1984 udgav bogen "Les lieux de mémoire". Begrebet erindringssted er sidenhen blevet et centralt begreb blandt de mange kultur- og samfundsforskere, der interesserer sig for, hvordan fortiden anvendes i forskellige typer identitetspolitiske projekter (se f.eks.. Jensen, Nielsen & Weinreich, 1996; Jensen, 2008; Buciek, 2008). Fælles for de mange erindringsteoretiske tilgange synes at være en enighed om, at erindring er et kollektivt anliggende og ikke kun et individuelt hukommelsesprojekt. Dette er også en vigtig pointe hos Calvino, der f.eks.

kommer frem i Marcos fortælling om **Euphemia**, som er en handelsby, hvor købmænd samles for at udveksle personlige historier. Når købmændene skilles, finder de imidlertid ud af, at de ikke kan huske deres egne fortællinger om fortiden – de andres historier forskyder eller transformerer deres egne.

I en dansk sammenhæng træder det store “kulturkanon” projekt, som den danske regering iværksatte 2004, frem som eksempel på at steder “ophøjes” til at være erindringsbærende. Bestemte kirker, herregårde, bydele, landskaber, kirkegårde, broer, boliger, statuer mm. tildeles status som Maurilias postkort: Erindringsprojekter til fastholdelse af fortiden. Samme rolle spiller de næsten 100 danske kulturmiljø- eller kulturarvsatlas, der siden 1990 er blevet produceret over alle egne i landet (tilgængelige bl.a. via Kulturministeriets hjemmesider).

Kejserens atlas taler ind i samme problemstilling. Kublai Khan ønsker, at alle steder i hans rige og i verden optegnes heri, således at han kan finde og erobre stederne. Atlaset bliver således symbol på “systemers” (militæret, videnskaben, regeringer og myndigheder mm) forsøg på at forstå alt og kontrollere alt, selv om det indlysende er umuligt. Kublais atlas skildrer hele kloden, kontinenter, skibsruter og berømte byer. Kublai trækker sit atlas frem for at teste Marco. Marco kan genkende Konstantinopel, Jerusalem og Samarkand. Han genkender Granada, Timbuktu og Paris. Marco genkender andre byer ved at studere små tegninger på kortet. Der er nogle byer, som Marco og geograferne ikke er sikre på, eksisterer, som Cuzco og Lhasa. Marco oplister alligevel navne og foreslår ruter, vel vidende at navnene ændres med hvert nyt sprog, og at det er muligt at nå et sted fra hvor som helst ved at køre, ride eller flyve. Kublai mener, at Marco kender byer i atlaset bedre, end han gør personligt, men Marco insisterer på, at gennem rejser begynder byer alle at se ens ud (Brock, 2020). Atlaset bevarer forskellene. I Calvins perspektiv er det altså vigtigere at beskæftige sig med forandringer i, hvordan mennesker ser på verden, end om de kan nævne lande, byer, floder osv.

At Marco (noget anakronistisk) nævner flyvning som en transportform er i øvrigt en påmindelse om, at romanen trækker på og kritiserer læserens moderne verden, hvor flyrejser er et faktum. I denne forstand har Marco naturligvis ret, da flyrejser har gjort verden langt mindre og mere tilgængelig, end den

nogensinde var på den historiske Marco Polos tid. Hans ide om, at atlasset bevarer byernes forskelle, tyder igen på, at den moderne verden fratager byer enhver unik kvalitet, mens registrering af dem på denne måde bliver en optegnelse over en tid, hvor byer stadig var forskellige.

Ikke-steder

Calvino argumenterer for, at steder langsomt mister deres individualitet, og med tiden vil hvert sted i verden se ret ens ud – noget, som han mener, er et produkt af den moderne, kapitalistiske verden. Her skriver Calvino sig ind i det samme felt, som Baumann, Marc Augé og andre analytikere af moderniteten, der argumenterer for, at kapitalismen udvikler en hypermodernitet, hvis væsentligste rumlige kendetegn er en forøget mængde såkaldte ikke-steder. Disse er karakteriseret ved at være uden karakter! De kan kendes ved ikke at kunne *gen-kendes* (sic!), ved at være “spaces of indistinction” (Augé, 1995). Eksemplerne er mange, men ofte nævnes internationale lufthavne, motorvejsudfletninger, indkøbscentre, præfabrikerede kontorkomplekser, visse “high streets” osv. Pointen er, at en person, der “dumpes” et sådant sted, vil have overordentlig svært ved at navigere efter stedslige kendetegn, men må forlade sig på almene piktogrammer, skilte, pile, tavler m.m.

Debatten om “ikke-steder” skal ikke gennemgås detaljeret her, men det ser ud til at der kan identificeres to tilgange heri. Den ene tilgang afviser på principielt grundlag eksistensen af “ikke-steder”, den anden tilgang argumenterer på empirisk grundlag for stedernes homogenisering. Meget få har været i stand til at kombinere disse polariserede positioner (se dog Trigg, 2017). Måske handler det om, at steder ikke ER ens, men i stigende grad SER ens ud. Man skal også være opmærksom på, at der hos dem, der anvender begrebet om ikke-stedet, ofte ligger en kritisk hensigt bag. Begrebet anvendes heri som en kritik af globaliseringens påvirkning af lokale steder. Edensor et al. (2020: 6) nævner, at ”nutidige teorier om stedsløshed hæfter sig ved, hvordan globale strømme resulterer i seriel monotoni og klonbyer”. Modstandere af begrebet påpeger på den anden side, at der selv sådanne steder foregår forskellige og vekslende former for socialitet.

Denne dobbelthed er der ikke mange forskere, der har kunnet teoretisere, men Italo Calvino argumenter i *De Usynlige Byer* faktisk for denne tanke. Hovedpersonen Marco Polo antyder i hvert fald flere gange i bogen, at jo flere steder, man har besøgt, desto mere ser de enkelte steder ens ud. Det kræver altså *er-faring* at kende hhv. genkende et ikke-sted, trods det (evt. begrænsede) sociale liv, der foregår dér. På den baggrund synes forsøg på at bortdømme begrebet ”ikke-sted” futile, da begrebet nemlig skal gøre os opmærksomme på, at steder ikke er faste størrelser, men noget der ændrer sig i takt med samfundsudviklingen. Den supermodernitet Augé og andre identificerer som en væsentlig drivkraft i stedernes udvikling producerer ikke-steder, det vil sige generiske rum, der ikke giver en ”sense of place”, en fornemmelse af sted. Denne produktion af ikke-steder, kan være såvel intentionel som en afledt konsekvens af udviklingen (jf. andre kapitler i denne bog), men selve forholdet mellem sted og ”ikke-sted” er relativt underbelyst i litteraturen (Trigg, 2017).

Bülent Diken (2004) anvender begrebet ”ikke-sted” til at fange (ikke-)livet i flygtningelejre og detentionscentre, steder, der (typisk isoleret i de facto udkantsområder), ikke integrerer andre steder eller traditioner og heller ikke tillader de indsatte at beholde deres normale individuelle kendetegn. Diken løfter efterfølgende ”non-place” begrebet ind i en modernitetskritik, hvor ”lejren” (the camp) som ”undtagelseszone” ikke længere kan betragtes som en anomali, men må betragtes som en samfundsmæssig konstant, der udfordrer vores forståelse af byer og steder. Stedet (det normale) følges altid af ikke-stedet (hvor undtagelsen fremstår som normalitet) for nu at udtrykke det simpelt. Vi kan f.eks. ikke forstå byens tilblivelse uden at indtænke dannelsen af ghettoen (ibid.). Interessant i dette kapitels perspektiv er, at Diken vælger at citere Italo Calvinos beskrivelse af modelbyen fra *De Usynlige Byer*. I citatet svarer Marco Polo på Kejserens ide om en normalitetens modelby:

”Også jeg har udtænkt en modelby, hvorfra jeg udleder alle de andre ... Det er en by, der udelukkende består af undtagelser, udelukkelser, modsætninger, inkonsekvenser og selvmodsigelser. Hvis en sådan by er den absolut mest usandsynlige, så vil man med at formindske de unormale elementers antal forøge sandsynligheden for at byen eksisterer i virkeligheden. Jeg behøver altså blot at trække undtagelser fra min model, og lige meget i hvilken rækkefølge jeg går frem vil jeg ende med en af de byer, der faktisk, omend

rent undtagelsesvist, eksisterer. Men jeg kan ikke fortsætte denne proces ud over en vis grænse, for så ville jeg nå frem til byer, der er for sandsynlige til at være sande.” (De Usynlige Byer, 2002: 71, oversætteren har valgt “sande” frem for “virkelige” i oversættelsen til dansk)

Den første og den sidste sætning i citatet har Diken udeladt i sin anvendelse af Calvino. Og det er faktisk et problem. For citatet skriver sig ind i en diskussion, der angår forskellige måder at anskue verden på, forskellige måder at opnå viden på. Det er altså en epistemologisk diskussion, når Kublai siger, at han har fundet ud af, hvordan man konstruerer en modelby, hvorfra man kan udlede (via deduktion) alle andre mulige byer. Den indeholder alle de normale aspekter, så han skal bare finde ud af undtagelserne. Marco svarer, at hans modelby kun indeholder undtagelser.

Hvis hans by er den mest usandsynlige, behøver de kun at trække undtagelser fra, indtil de kommer til rigtige byer. Dette har dog en grænse, da han til sidst ville ende med at skabe ”byer, der er for sandsynlige til at være virkelige.” De logiske stiløvelser hjælper altså hverken Kublai eller Marco tættere på at kunne beskrive og forstå steder. Med andre ord er det et meningsløst projekt, især for Kublai, da forsøgene på at finde på rigtige byer ud af den blå luft ikke hjælper ham med at forstå de byer, der faktisk er en del af hans imperium. I byen **Fedora** findes i øvrigt et museum fyldt med “model-Fedoras” eller minibyer. Hver Fedora-model er en persons ideelle version af byen. Marco Polo forsøger at overbevise Kublai Khan om at Kejserens atlas burde indeholde både den konkrete by af sten, Fedora og de små forestillede Fedora’er, fordi den imaginative geografi og den faktuelle geografi er lige nødvendige i menneskers tilværelse.

Kublai forstår i begyndelsen ikke, at Marcos rejser er det, der giver ham viden og evnen til at kunne fortælle alle disse fantastiske historier (Brock, 2020) - i bund og grund er det nødvendigt at have en vis grad af erfaring (er-fare, hvor ’fare’ henviser til verbet at fare eller rejse) for mest effektivt at kunne bruge sin fantasi. Marcos bemærkning om, at Kublai altid vil se ting fra sit paladstrin, taler til ideen om, at en persons perspektiv påvirker, hvordan vedkommende ser verden (ibid.). Som kejser vil Kublai altid se tingene gennem den særlige linse - det er umuligt, ifølge romanens logik, for ham virkelig at forstå, hvordan en

lægmand ser verden. I et videre perspektiv dækker dette over en kritik af fænomenologiens grundlæggende påstand, nemlig at det er muligt at antage en andens perspektiv, at sætte sig i en andens sko, at se verden gennem en andens øjne.

Calvino hævder derimod, at ved at rejse kan folk komme til en bedre forståelse af, hvordan de selv passer ind i verden, i fortiden og i nutiden. Marco er i stand til at se alle de stier, han ikke tog ved at rejse, da rejser giver ham et glimt af alle de måder, hans liv kunne have været. Yderligere antyder Marco, at alle disse liv, der aldrig er levet, er en del af ham, selvom han aldrig faktisk har oplevet dem - dvs. at Marcos tanker gør ham til den, han er, ikke kun det, han faktisk foretager sig (Brock, 2020).

Bevægelse mellem steder

En vigtig pointe, der kan udledes af læsningen af *De Usynlige Byer*, er, at sted vanskeligt kan forstås uden samtidig at se på rejsen eller bevægelsen **mellem** steder. Romanen afdækker i sin behandling af fantastiske byer rejsen som erkendelsesform og rejsens muligheder hos dem, der sidder stille, såvel som faren for ignorance hos dem, der rejser. Calvino afdækker en grundlæggende ambivalens som dialektikken mellem ude og hjemme, mellem rejse og hjemstavn tydeliggør. Som udtrykt af Löfgren og Kayser Nielsen: "må en analyse af rummets historie [...] inddrage bevægelsens og blikkets historie, for så vidt som det er bevægelsen, der skaber rummet." (Nielsen, 1997: 23). Denne rum-skabende bevægelse betyder, at rum "erfares", at vores bevægelse organiserer rummet og vores opfattelse af det, ligesom bevidstheden i sig selv synes at blive aktiveret af bevægelse (ibid.).

Opfattes bevægelse og strømme som grundlæggende sociale kategorier, som elementer, der binder rum og tid sammen, har dette konsekvenser for spørgsmålet om rumlig forandring hhv. stedernes forandring (her efter Buciek, 2001). Såvel globalisering, international arbejdsdeling som hverdagslivet, handler basalt om at flytte noget, bevæge nogle "ting" (kapital, varer, information, mennesker etc). Den samfundsmæssige produktion og reproduktion forudsætter bevægelsen, ligesom tilværelsens mere dionysiske sider (legen, festen etc.) ikke kan finde sted uden bevægelse. Enhver samtale har som

forudsætning, at subjekterne “er blevet bragt på talefod”, hvilket bl.a. vil sige, at de er blevet bragt sammen, har bevæget sig fra et sted (eller en position) til et andet. Der findes med andre ord intet menneskeligt liv, som ikke forudsætter bevægelse i en eller anden form. Også det at “opnå viden” er baseret på en bevægelse fra én position til en anden, både bogstavelig talt og i overført betydning (ibid.). Er-faring bliver med andre ord en afgørende kompetence.

Bevægelse forudsætter forskel. Væske strømmer normalt ikke uden højde- eller trykforskel. Forskelle **mellem** steder konstituerer steders identitet. Hermed er vi tilbage ved den forskelsontologi (Dovey, 2020), som assemblage-tænkningen trækker på. I denne tænkning er et sted eller en by ikke bare en samling af ting, men snarere en proces, hvor det er relationerne mellem f.eks. bygninger, veje, trafik, mennesker og varer, der “gør” stedet. Disse relationer er foranderlige, dynamiske, strømmende. Mennesker fødes, vokser, flytter og dør, bygninger bygges og rives ned. Man kan udtrykke det således, at interessen ikke så meget er rettet mod hvad stedet ER, men hvordan stedet BLIVER TIL gennem strømme af liv, varer, penge og fortællinger.

I nogle oversættelser af begrebet assemblage ses også en mere verbum-præget forståelse, som “at sammenpasse” noget, “at sammenvæve”. I et videnskabs-teoretisk perspektiv står assemblage-tænkningen derfor i opposition til mere essentialistiske stedsforståelser, hvor stedet er forudbestemt og rodfæstet, ja endda uadskillelig fra væren. Det har som konsekvens, at man må betragte sted som noget, der er udspændt mellem “tæthed” og “tyndhed”. Altså at steder kan være mere eller mindre tætte (mange spor) og mere eller mindre tynde (få spor). Byen Rom er “tæt”, Ørestaden er “tynd”. Et sted kan være rig på spor eller fattig på spor. Det er altså mængden og sammensætningen (assemblagen) af spor, der temporært bestemmer stedets “væren” og kvalitet. Arkitekten Jens Kvorning bruger begrebet *intensitet* til at differentiere mellem steder, idet han gør gældende at det, der karakteriserer steder, der opleves som særlige, er, at de er præget af en form for intensitet, der relaterer sig til en specifik sammenføjning af landskabelig placering, det sociale liv og den rumlige konfiguration (Kvorning, 2015). Steder kan altså være mere eller mindre intense, tætte, sporrige.

Lad mig afslutningsvist vende tilbage til et centralt spændingsfelt i *De Usynlige Byer*: En dag holder Kublai og Marco sig oppe hele natten, som ender med historiens højdepunkt: Ved daggry påpeger Kublai, at Marco aldrig taler om Venedig, men Marco insisterer på, at han faktisk taler om Venedig, hver gang han beskriver en by. Imidlertid er han ikke meget for at tale direkte om Venedig, fordi han er bange for at glemme byen ved at tale om den. For ham er barndommens by implicit.

En sådan ambivalens overfor italesættelse af erindringen af stedet, er det gennemgående motiv i antologien "Barndomsbyer" (Zerlang & Stjernfelt, 1998), hvori en meget lang række danske forfattere, kunstnere, journalister, kritikere m.m. beskriver deres barndomsbyer. Skønt vidt forskellige er disse "vidnesbyrd" samlet om det centrale spørgsmål: Er det mon barndommens byer, der (på godt og ondt) lægger skabeloner ud for vores teorier, fortolkninger og fortællinger af stederne? Eller som antologien spørger: "Hvordan har de ydre rums sættestykker sat scenen for det opvoksende barn?" Calvino synes at mene at "den første by" (barndommens by) sætter rammen for erkendelsen af alle andre byer og denne tanke understøttes af Zerlang & Stjernfelt, når de spørger: "Hvordan kan den ydre by befordre udformningen af en billed- og mindstærk, kompliceret indre by? Hvordan kan den ydre by være en udfordring til potentialer i den indre by, til fantasi, eftertænksomhed, kombinationsevne, spontan variation, kalkuleret indsats i den fortløbende mental mapping?" (ibid.:12).

Svaret på dette giver antologien i sin helhed, men måske især gennem forordets reference til den franske poet og filosof Paul Valéry (1871-1945), der i et essay om Paris rejste spørgsmålet om "hvordan man overhovedet kan tænke byen, som er så stor og mangfoldig, at hver eneste opdukkende idé deler sig, således at den tænkende over for mængden af ideer ender med at føle sig som en fremmed, der er ved at fare vild i en by. Men hvis byen kan være et billede på tankens veje, må samme veje jo også kunne belyse byen, og Valéry noterer, at sindet ligesom byen rummer linjeskarpe forløb, labyrinter, minder om nederlag og monumenter over sejre." (ibid.: 13). Det er præcist dette spændingsfelt mellem vores indre og ydre byer, som en læsning af Calvino og skønlitteratur som sådan kan tydeliggøre og gestalte for vores arbejde med stederne.

Sammenfatning

“De Usynlige Byer” er en dyb og flerlaget fortælling, der udforsker forholdet mellem sted og erindring gennem en række fiktive dialoger mellem opdagelsesrejsende Marco Polo og den mongolske kejser Kublai Khan. I bogen beskriver Marco Polo en række fantastiske byer, han har besøgt, hver med sin egen unikke karakter og historie. Disse byer er ikke kun fysiske steder, men også konstruktioner af erindring og fantasi, der afspejler menneskets indre landskaber og følelser.

Forholdet mellem sted og erindring i “De Usynlige Byer” kan ses som en refleksion over, hvordan vores opfattelse af et sted er dybt forbundet med de minder, vi knytter til det. Byerne i bogen er metaforer for de forskellige måder, hvorpå vi oplever og husker verden omkring os. De viser, hvordan erindring ikke blot er en passiv registrering af fortiden, men en aktiv proces, der former vores forståelse af både steder og os selv.

Valget af Italo Calvinos bog er her anvendt til at illustrere, at erindringen kan være selektiv og subjektiv, og at den samme by kan fremstå helt forskellig fra forskellige perspektiver, afhængigt af den enkeltes oplevelser og følelser. Dette understreger, at vores minder om et sted er personlige, men kan ændre sig over tid, ligesom byerne i bogen konstant ændrer sig og udvikler sig. “De Usynlige Byer” er en meditation over menneskets forhold til rum og tid, og hvordan vores erindringer bidrager til at skabe betydning og sammenhæng i vores liv. Det er et værk, der inviterer læseren til at tænke over, hvordan vi konstruerer vores virkelighed gennem de historier, vi fortæller om de steder, vi har været, og de er-faringer og op-levelser, vi har haft.

I dette kapitel er stedet betragtet som en assemblage, der konstant bliver skabt og genskabt gennem erindring. Hver gang vi husker et sted, bidrager vi til dets løbende konstruktion og rekonstruktion. Vores minder er ikke statiske; de er levende og kan ændre sig, hvilket påvirker vores opfattelse af stedet. Samtidig kan stedet påvirke de minder, vi skaber og opretholder. Denne interaktion mellem sted og erindring er central for assemblagetæknningen, da den understreger, hvordan forskellige elementer – materielle og immaterielle – arbejder sammen for at skabe betydning og identitet.

Lad mig helt afslutningsvist citere Linder (2022:4, note 2) for følgende udsagn, der bringer os tilbage til udgangspunktet:

”The distinction between “real” and “imaginary” spaces is far from obvious or stable. The most fantastical cities ultimately rely on some understanding of “real” geography, even if only as foil; meanwhile, the experience of “real” cities often relies on the production of imaginative and fantastical impressions forged through literature and other representational sources.”

Forslag til at gå i kapitlets fodspor

Lokationsanalyse: Undersøg, hvordan stedet beskrives i værket. Er der specifikke detaljer, der giver indsigt i dets historie, kultur eller atmosfære?

Karakterernes perspektiv: Se på, hvordan karaktererne interagerer med stedet. Hvordan påvirker det dem, og hvordan påvirker de det?

Identificer komponenterne: Identificer de forskellige komponenter, værket anvender til at skabe stedets assemblage. Dette kan inkludere fysiske objekter, sociale relationer, historiske begivenheder, kulturelle praksisser og politiske processer. Hvordan bruges disse?

Forandring: Sammenlign værkets beskrivelse af stedet med historiske kilder for at se, hvordan det har ændret sig over tid.

Interaktiv kortlægning: Skab et kort, hvor du markerer vigtige steder fra værket og forbinder dem med citater eller beskrivelser.

Feltarbejde: Besøg stedet, hvis muligt/relevant, for at opleve det førstehånds og sammenligne det med skildringen i værket.

Litterære diskussionsgrupper: Deltag i eller organiser diskussionsgrupper, hvor I sammen kan udforske værkets steder og deres betydning.

Kreativ skrivning: Brug stedet som inspiration til egne skønlitterære værker ved at udforske og fortolke det gennem inddragelse af elementer fra andre værker og andre steder.

Referencer

- Alexander, N. (2015) On Literary Geographies, *Literary Geographies*, vol 1. No. 1, pp. 3-6
- Beno Weiss: Understanding Italo Calvino. Uni of South Carolina Press, 1993.
- Buciek, K. (2001): Stedets og Rejsens Ambivalens. i Simonsen, K. (red.) *Praksis, rum og mobilitet*. Roskilde Universitetsforlag.
- Buciek, K (2008): Kulturarv - Integration, Landskab og Nationale Identiteter. i Jönsson, Walette, Weinberg (eds.) *Kanon och Kulturarv - Historia och samtid i Danmark och Sverige*. Lund: Makadam.
- Brock, Zoë. *Invisible Cities*. LitCharts, 2020.
- Calvino, Italo. *Hvis en vinternat en rejsende*. Tiderne Skifter 1984.
- Calvino, Italo. *De usynlige byer*. Gyldendal 2002.
- Calvino, I. (1983). Italo Calvino on "Invisible Cities." *Columbia: A Journal of Literature and Art*, 8, 37–42. <http://www.jstor.org/stable/41806854>
- Diken, B. (2004) From refugee camps to gated communities: biopolitics and the end of the city , *Citizenship Studies*, 8:1, 83-106
- Dovey, K. (2020). Place as assemblage. in Edensor, T., Kalandides, A., Kothari, U. *The Routledge Handbook of Place*. London.
- Edensor, T., Kalandides, A. & Kothari, U. (eds.) (2020): *The Routledge Handbook of Place*. Oxon.
- Jensen, B. E. (1996): *Erindringens og glemslens politik*. Roskilde Universitetsforlag.
- Jensen, B. E. (2008): *Kulturarv - et identitetspolitisk konfliktfelt*. Gads Forlag.
- Kvorning, J. (2015) *Stedsidentitet*. i *Stedsidentitet*. Urban Lab. Kulturregion Østjysk vækstbånd. Randers.
- Linder, B. (ed.) (2022): "Invisible Cities" and the Urban Imagination. *Literary Urban Studies Series*. Palgrave Macmillan Charm.
- Myk, M. (2009) *The Immemorial Waters of Venice: Woman as Anodyne in Italo Calvino's Invisible Cities*. *The Explicator* 67 (3): 221–224.
- Nielsen, N.K. (1997) *Hjemsted - mellem sti og tanke*. in Elberg, K. og Guldberg, J. *Hjemstavn - Studier i det regionales betydning i kultur og kunst*. Odense Universitetsforlag.
- Pløger, John (2001) *Byens språk*, Oslo, Spartacus Forlag.
- Trigg, D. (2017). Place and Non-place: A Phenomenological Perspective. In: Janz, B. (eds) *Place, Space and Hermeneutics. Contributions to Hermeneutics*, vol 5. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-52214-2_10
- Turchi, Peter (2004): *Maps of the imagination: The writer as cartographer*. Trinity University Press.
- Zerlang, Martin & Stjernfelt, Fredrik (1998): *Barndoms byer*. Haslev: Samleren.

Om forfatterne

Astrid Laura Dam, cand.soc. i Plan, By & Proces + Geografi ved Roskilde Universitet. Hun interesserer sig for bosætning, landdistrikter, steders narrativer og regional- og lokalsamfundsudvikling i lys af etableringen af den faste Femern Bælt forbindelse mellem Danmark og Tyskland.

Julie Louise Pagh Bjørton er cand.scient. i Geografi + Historie ved Roskilde Universitet. Hun modtog i 2023 Geografiens Talentpris med specialet ”Las Cuevas Resisten – en undersøgelse af grottebeboernes forsvar for San Miguel-bakken”. Hun interesserer sig for eksklusionsproblematiker i bymiljøer, og hvordan mennesker organiserer og forsvare deres adgang til byrum, herunder besætterpraksisser.

Jørgen Ole Bærenholdt, dr. scient. soc., professor i Samfundsgeografi ved RUC og underviser på Sam-Bach, Geografi, By & Plan og Nordic Urban Planning Studies. Han interesserer sig for by- og regionaludvikling, med særlig interesse i lokalsamfundsudvikling og turisme. Han har bl.a. skrevet bøgerne *Performing Tourist Places* (med Haldrup, Larsen og Urry, 2004) og *Coping with Distance: Producing Nordic Atlantic Societies*, (2007).

Keld Buciek, lektor i kulturgeografi ved Roskilde Universitet, forsker i kulturmiljø, erindringsarbejde, rejsens og naturens ideologiske rolle, litterær geografi og postkolonial teori. Han har udgivet bøger og artikler om nationalparker, metoder, landskab, stedsteori, kulturarv og faghistorie.

Kirsten Simonsen, professor emerita ved Roskilde Universitet, forsker i byteori, hverdagsliv, kulturgeografi, videnskabsteori, migranter og etniske minoriteter. Hun har skrevet flere bøger, herunder *Byteori og Hverdagspraksis* (1993), *Geografiens videnskabsteori* (2004), *Byens mange ansigter* (2005), *Den ‘fremmede’, byen og nationen* (2010) og *Geographies of Embodiment* (2020).

Kristine Juul er geograf og lektor emerita på RUC. Hun har beskæftiget sig med sted og stedstilknytning i relation til studier af adgang til og kontrol over naturressourcer i Afrika og Asien og i undersøgelser af serbiske og vestafrikanske migranternes transnationale liv. Hun har boet i Gentofte i lange perioder af sit liv.

Lasse Koefoed, cand.scient.soc. og ph.d., er lektor i kultur- og samfundsgeografi ved Roskilde Universitet og forsker i globale byer, postkolonialisme, identitet, etniske minoriteter og nationalisme.

Louise Frank Rasmussen, cand.soc. i Plan, By & Proces + Geografi ved Roskilde Universitet. Hun arbejder til dagligt med kommunal byplanlægning.

Martin Dahl Sørensen, cand.soc. og ph.d. i geografi og planlægning ved Roskilde Universitet, har i en årrække arbejdet med stedsbaseret planlægning. Dahl Sørensens forskning omhandler koblingen af beboeres hverdagsliv til planstrategier. Han har arbejdet som bindeled mellem beboere/interessenter og til planer/politikker i både kommune og i almene boligers interesseorganisation.

Martin Severin Frandsen, Ph.d., er lektor ved Institut for Mennesker og Teknologi på Roskilde Universitet og forsker i udsatte byområder, demokratisk deltagelse og bæredygtighed i planlægningen.

Stine Hedegaard Bakmand er cand.mag. i Filosofi + Videnskabsteori og Kultur og Sprogødestudier ved Roskilde Universitet. Hun er interesseret i materielle og diskursive magtanalyser, urbane hjemløsheds- og eksklusionsproblematikker og kampe for social retfærdighed. Hun arbejder til dagligt hos hjemløseavisen og -organisationen Hus Forbi.